RAUF ORBAY

CEHENNEM DEĞİRMENİ

SİYASÎ HATIRALARIM

1

EMRE YAYINLARI

Cehenneme Değirmeni

{Siyasi Hatıralarım, Cilt 1}

Rauf Orbay

Emre Yayınları - 1993

Yayınevinin Takdimi

Rauf Orbay bu kitapta, kendi hayatını anlatıyor; iddiasız, sakin, her şeyin sonuçlarına katlanmış bir adam uslübu ile! Bu kitabı okumadan ne dünümüzü, ne de bugünümüzü düşünebiliriz.

Ama çizdiği portre: Cehennem değirmeninde öğütülmüş bir namuslu insan hayatı! Eğer bu hayat hikayesi, bir büyük romancının eline geçseydi, Çağın Portresi olurdu.

Hamidiye Kruvazörü ile üç denizde mücadele yapan, Osmanlı Kabinesinde Bahriye Nazırlığı, Milli Mücadele Kabinesinin Başbakanı olarak ülkesine hizmete devam eden bir devlet adamı! Ama hangi işi yapmış olursa olsun, yaptığından kendisine pay beklemeyen bir faziletin sahibi...

Sonra kendisine üç kez suikast girişiminde bulunuldu. Hiç bir suçu olmadığı halde, İzmir Suikasti vesilesiyle İstiklal Mahkemesi'nde 10 yıl hapse mahkum olduğu zaman, 13 yıl yabancı ülkelerde sürgün hayatı yaşayıp, aklanmadıkça kendisine önerilen görevlerin hiç birisini kabul etmeyen bir Türk insanı!.. Örnek bir müslüman!..

İsmet Bozdağ'ın Takdimi

Mustafa Kemal Paşa olmasaydı, Milli Mücadele yapılabilir miydi?

Bana kalsâ, hayır!

Kazım Karabekir Paşa olmasaydı, Milli Mücadele yapılabilir miydi?

Bana kalsa, yine hayır!

Rauf Orbay olmasaydı. Milli Mücadele başarılabilir miydi?

Bana kalsa yine hayır!

Ama, Rafet Paşa olmasa, İsmet Paşa olmasa, hatta Ali Fuat Paşa olmasa - bana kalsa- yine Milli Mücadele olabilir, başarılabilir, bu değerli askerlerin yerine başka değerli askerler doldurabilirlerdi!

İşte bu, olmazsa olmaz, nitelikli Rauf Orbay'ın hatıralarına bir giriş yazısı yazmak, çok zor! Zaten okuyacaksınız; adamın hayatı destan! Adamın hayatı, dramla dolu bir serüven!.. Siz, ne söyleyebilirsiniz?... Gerçekten bir Cehennem Değirmeninde öğütülmüş.

Fakat Rauf Orbay, bir İstanbul efendisi!.. Bir Hamidiye Süvarisi... Yaptıkları ile övünmez, yapamadıkları ile yerinir!... Çerkez Ethem'i Milli Mücadele'ye sokanın Rauf Orbay olduğunu, bugün kaç kişi bilir?... Rauf Orbay'ın, Ege'deki Kuşçubaşı Eşref'in çiftliğine giderek, orada gömülü silahlarla, gömülü altınları Mustafa Kemal Paşa'ya getirip teslim ettiğini, nerede okudunuz?.. Ama, Lozan müzakeresi sırasında Hükümetin kararlarına kulak asmayan İsmet Paşa ile geçinemediğini, bu yüzden Başbakanlıktan çekildiğini, Nutuk'da bile bulabilirsiniz!...Bu yüzden, bu kısa 'Giriş' yazısında -elverdiğince- kaleme aldığı hatıralarına girmeyen bazı gerçekleri aktarmaya çalışacağız... Hamidiye süvarisi kahraman Rauf Orbay'dan. Millî Mücadele'nin belkemiği Rauf Orbay'dan; polis gözetiminde yaşarken bile devletinin aleyhinde konuşmayan Rauf Orbay'dan söz edeceğiz.

Ben kendisi ile, 1945 ara seçimleri sırasında İstanbul Bağımsız Milletvekili adayı olarak tanıştım. Ahmet Emin Yalman, çok iyi bir gazeteci, fakat çok romantik bir insandı. Yazdı, çizdi, konuştu; Rauf Orbay'ın evine gitti geldi ve sonunda Hamidiye'nin Kahraman Süvarisi ve Kurtuluş Savaşı'nın Üç Büyüklerinden biri Rauf Orbay'ı, Halk Partisi adayının karşısında bağımsız olarak namzetliğini koymaya ve İstanbul

Milletvekili olmaya inandırdı; söylüyor ve yazıyordu: "Sen, Kahraman Hamidiye Süvarisisin!... Sen, Milli Mücadelemizin belkemiği Rauf Orbay'ısın!.. Sen, Türkiyeyi Londra'da parlak biçimde senelerce temsil etmiş bir Büyükelçisin!.. Bu millet sana hayrandır!.. Seni, kendi temsilcisi olarak görmek istiyor. Sadece namzetliğini koy, gerisini millet tamamlamaya hazırdır!.. Rauf Orbay, elbette Cumhuriyet Halk Partisi gibi büyük bir teşkilatın karşısında teşkilatsız bir adayın başarı kazanmasının ne kadar güç olduğunu biliyordu. Basın ve özellikle Vatan Gazetesi bütün gücü ile desteklese de, sandık başlarında 'müşahit' bulundurmanın, oy pusulası yetiştirmenin -asıl önemlisi- sandık başında beyni yıkanmamış seçmeni bulmanın ne kadar imkânsız olduğunu da elbette biliyordu.

Fakat her halde kafasında -tecrübelerinin beslediği- şöyle bir fikir oluşmuş olabilirdi; 1925 seçimlerinde Nurettin Paşa, Bursa'da Milletvekili olmamış mıydı?.. Nurettin Paşa'nın karşısında o zaman Halk Partisi yok muydu?.. Ama Bursa ahalisi direnmiş ve Nurettin Paşa'yı, Mustafa Kemal Paşa'nın istememesine rağmen seçmişti! Halk Partisi, bu seçimi bozup, yenileyince, herkes Bursa'daki seçimi Halk Partisi adayının kazanmasını beklerden, sandıklardan yine Nurettin Paşa çıkmamış mıydı?.. Azımsanacak bir başarı mı bu?.. Tek Partinin listesine giren kim olsa milletvekili seçilebilirdi. Marifet, böyle, meydan okuya okuya seçilmek!.. Buna özenmiş olmalı Rauf Orbay bu seçimde...

Ama, o günden bu yana çok sular akmıştı köprülerin altından, çok baharları kış vurmuştu!.. Atılan oyların sandıktan çıktığı ve mazbatalara döküldüğü günler, artık tarih olmuştu.. Üstelik, inandığında direnen o zamanki Osmanlı ahalisi yok olmuş, aradan geçen 20 yıl içinde Cumhuriyet halkı yetişmişti! Bugün, Nurettin Paşa, Bursa'da adaylığını koysa, bir tek oy bile alamazdı. Çünkü artık tek parti fazileti içinde hareket eden kimseler yalnız Partinin gösterdiği kimselere oy veriyor, başkalarını Cumhuriyet düşmanı sayıyorlar!.. Çünkü Cumhuriyet düşmanı olmasalar, devlet partisinin karşısına geçip onunla yarışmaya kalkarlar mıydılar?.. Demokraside her ne kadar 'Gizli oy, açık tasnif esası benimsenmiş olsa da, tek parti fazileti, “açık oy, gizli tasnif” biçimini gerektiriyordu!

Bu yüzden bütün oy sandıkları başında parti temsilcileri, seçmene, içine oy bulunan zarflar veriyorlar ve hiç bir tesir altında kalmadan bu zarfların sandığa atılmasını sağlıyorlarladı!.. Zaten seçim bitince sandık, meydanda bir kuytuya götürülüp oylar sayılacak ve zabıt tutulacaktı! Açık oy, gizli tasnifin faziletine inanmayanlar çıkarsa, bunlar elbette rejim düşmanı olarak takibata uğrayacaklar ve vatandaşlık nimetlerinden mahrum yaşayacaklardı.

Rauf Orbay, bunları ya bilmiyor, ya bildiklerinin gerçek olduğuna inanmıyor olacak ki, Ahmet Emin Yalman'ın teminatına inandı ve adaylığını koydu. Bugün Koskoca İstanbul vilayetinden Rauf Orbay'ın kaç oy aldığı tam olarak hatırımda değil; fakat 300'den biraz fazla idi sanıyorum!..Bu olaydan sonra Rauf Orbay evine çekildi ve hayatının sonuna kadar inzivasından çıkmadı! Evinde ziyaretler kabul ediyor, fakat her başvuranı da evine almıyordu. Ziyaretin baş şartlarından biri, geçmişi kurcalamamaktı. Bu sorular sorulunca Orbay, o sevimli Osmanlılığını yırtıyor, yüzü karışıyor, sorulan gülümseyerek geçiştirmeye çalışıyordu.

Çok güvendiği kimselerle eski günleri konuşuyor, daha çok eski arkadaşlarından hoşlanıyor, onlarla hoşbeş ederek vakit geçiriyordu. Nitekim Demokrat Parti kurulunca yine kendisine başvurulmuş, partiye girmesi, aday olması teklif edilmişti ama, kesinlikle red etmiş; buna yeltenenleri de caydırmaya çalışmaktan geri durmamıştı. İnönü ile başa çıkamayacağını biliyordu: yapıları başkaydı; Orbay'ın dönüp bakmadığı bazı oyunları İnönü ustalıkla kullanıyor, sonuç alıyordu.

Milli Mücadele günlerinden beri tanıştıkları için güvendiği ve bu yüzden hatıralarını yazmaya izin verdiği yazar Feridun Kandemir aracılığı ile kendisinden randevu aldım ve gittim. Beni, büyük bir nezaketle karşıladı. İki saate yakın sohbet ettik: fakat ayrıldığım zaman konuştuklarımızı düşündüm; yeni hiç bir şey söylememişti! Bunu nasıl başarabildiğini hala çözmüş değilim! Çok muhtemel olarak, kendi mizacına ters düşen o kadar çok insanla karşılaşmış, o kadar çok konuşmaları yanlış aksettirilmişti ki, insana olan güveni sarsılmış olmalıydı. Yoksa, kelimeleri doldurmadan konuşmak büyük marifet, hatta sanattı!

Bununla beraber, yine de ziyaretleri büsbütün kesmedim; zaman zaman bazı konularda fikir almak için gidiyordum. Bir gün kendisine:

- Kuşçubaşı Eşref'in çiftliğinde silah ve para gömülü olduğunu nereden biliyordunuz? Bu para ve silah oraya ne suretle gömülmüş, diye sorduğum zaman, gülmüş, uzun zaman dudaklarını ısırarak düşünmüş ve sonunda konuşmaya karar vermiş olacak ki:

- Siz bunu nerden biliyorsunuz?

dedi. Anlattım. Dikkatle dinledi; sonra bazı noktaları düzeltti ve şöyle konuştu.

- Süleyman Askeri, Kuşçubaşı Eşref ve kardeşi Sami ile bazı arkadaşlarının, Avrupa devletlerinin baskısından Osmanlı Devleti

bunalınca, bu sıkıntıyı ortadan kaldırmak için “Batı Trakya Cumhuriyeti” diye bir özerk devlet kurduklarını biliyorsunuz. Bu bağımsız gibi hareket eden, fakat aslında Osmanlının İttihatçı kanadına bağlı tutumunu koruyan devletin artan baskılar yüzünden fesh edilmesi gerekti. Fesh ettiler. Fakat devletin elinde birikmiş bazı paralar ve Bulgarlardan ganimet olarak ele geçirilmiş sürüler vardı. Bunları sattılar ve elde edilen parayı altına çevirerek Kuşçubaşı Eşref'e teslim ettiler. Kuşçubaşı Eşref de -bir gün gerekeceğini düşünerek- çiftliğine gömdü. Bu olayı bana anlattığı için biliyordum.

Ayrıca Enver Paşa, savaşın kaybedileceğini kestirince, ülkenin istila edilmesi halinde gerilla savaşı yapılabilsin diye, bazı yerlere silah yerleştirmiştir. Bu silah yerleştirilen yerlerden biri de Kuşçubaşı'nın çiftliği idi. Hem silahlar, hem altınlar, son derece özen gösterilerek gömülmüşlerdir. Anadolu mukavemetine karar verilince, ben bu altınları ve silahları, Mustafa Kemal Paşa'nın emrine verdim.

- Bu altınlar, nerede kullanıldı acaba? diye sorunca

- Sorunuzu cevapladım. İkinci sorunuzu cevaplamayacağım, çünkü doğrusunu isterseniz, bilmiyorum, deyince sustum.

Benim Demokrat Parti kurucularından olduğumu bildiği için, zaman zaman dertleşirdi.

- Celal Bey'e kaç defa söyledim; 'Bu İsmet Paşa ile oyuna girme, bunda oyun çok' diye; dinletemedim. Mahkeme nasıl gidiyor, asmasalar bari! Sonra, Demokrat Parti kurulmadan önce İsmet Paşa'nın kendisini ziyarete geldiğini söyleyerek devam ederdi:

- Çok merak etmiştim; niçin bana kadar gelip dertleşmeyi göze aldığını! Fakat bir süre sonra anlaşıldı; bana 'Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı yeniden kurdurmak istiyormuş!.. Şaştım kaldım! İsmet Paşa, başkalarının zaaflarını bildiği kadar, kendi zaaflarını bilmez. Bu yüzden bazan yanlış kapıya düşer. Teklifi yapar yapmaz, duraksamadan cevap verdim: "Aşkolsun Paşam!. Ben bir parti başkanı, siz Halk Partisi değişmez Genel Başkanı, Millî Şef ve Devlet Reisi olacaksınız ve siyaset oynayacağız, öyle mi?... Aşk olsun Paşam! Bunu bana nasıl yakıştırdınız!.." dedim. İnanır mısınız hiç bozulmadı.

- Ben -dedi- sana güvenebileceğimi düşündüm. Birbirimizi tanıyoruz, ha sen iktidarda olmuşsun, ha ben; memleket de şahıslarımızı da güven içinde olurdu!

- Ben, sizin sayenizde kendimi güvende hissediyorum, dedim, gülüştük ve konuşma kapandı. Sonra şöyle devam etti:

- Çok oyun kurmasını bilen bir adamdır İsmet Paşa. Bir adamı gözü kesti mi, eğer suçlu değilse, ona suç işletir; suç işletmezse, suç icat eder!.. Cumhuriyetin ilk yılları idi. Hükümet başkanı olarak, Lozan Müzakerelerinden rahatsız olduğum için istifa ederek ayrılmıştım. Bir süre Kastamonu'da kaldım, oradan İstanbul'a geldim. İstanbul'da ziyaretime Kemalettin Sami Paşa geldi. Kemalettin Sami Paşa, iyi bir askerdi, fakat askerliği kadar politikaya yatkınlığı da hemen fark edilirdi. Nitekim biraz hoşbeşten sonra birdenbire:

- Niçin bir parti kurmuyorsunuz Rauf Bey? Cumhuriyet, tek parti ile yürümez. Zaten, iktidara hakim olan bugünkü parti de (Halk Partisi) bir çok yanlış kararlar alıyor. Fakat karşısında eleştiren olmadığı için, yanlışı doğrusuna karışıp gidiyor. Oysa bir Parti kursanız, memlekete büyük hizmet vermiş olursunuz. Ben de duraksamadan sizin partiye girer, destek olurum.

Kemalettin Sami Paşa'nın bu teklifini tuhaf karşıladım ama, yüzlemedim. Sadece böyle bir niyetim olmadığını söylemekle yetindim. Fakat kafamda bir soru çengeli belirdi. Kemalettin Paşa, İsmet Paşa'nın çok yakın dostu, adamı idi. Şüphesiz asker olarak bir Parti kurulmasını düşünmemiştim. Her halde İsmet Paşa, bize bir parti kurdurmak istiyor ve Kemalettin Sami Paşa'yı ortak dostumuz olduğu için kullanıyordu!

Bu düşüncede yanılmadığım, Ankara'ya geldiğimiz zaman ortaya çıktı. Ankara'da Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, daha başka arkadaşlar, bir parti kurulması için hazırlıklara girişmişlerdi. Beni da aralarına aldılar ve böylece “Terakkiperver Cumhuriyet Partisi” kurulmuş oldu.

Önce güleryüz gösterdiler, dostça davrandılar; sonra istedikleri gibi konuşup, kendilerini alkışlamadığımızı görünce, dönüverdiler; Meclis'de gerçekten önemli tartışmalar oldu. Fakat Halk Partisi iktidar olmanın ağırlığı altında bizi ezmeye çalışıyordu. Mustafa Kemal Paşa da İsmet Paşa'yı destekledi ve bize Partimizi kapamamız teklif edildi, red ettik. Sonra nasıl kapatılma kararı çıkarıldı, biliyor musunuz?.. İstanbul'da bir partili üyemiz, güya bir mecliste partimiz iktidara gelirse, dini esaslara dayalı bir devlet kuracağımızı söylemiş. İki şahitli bir dava açıldı ve bir sulh hakimi, partinin kapatılması kararını aldı. Böylece, 'Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası' tarihe karışmış oldu.

Sonra, sanki bunların arkasında kendisi yokmuş, bütün bu olup biteni kendisi tezgahlamamış gibi, bana geliyor ve 1945 yılı kargaşası içinde kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Pariisi'ni yeniden kurmamı istiyor. Beni oyuna getiremeyince, “Dörtlü Takrir”i kullanarak Celal

Bey'i parti kurmaya itti. Şimdi de Yassıada'da kendilerinden hesap soruyor!.. Ben teklifi kabul etseydim şimdi Yassıada'da hesap veren ben ve arkadaşlarım olacaktı!..

Rauf Orbay, bunları anlattıktan sonra, bir süre dalgın dalgın baktı, sonra:

- Türkiye için demokrasiden gayri çıkar yol yok ama, bunu İsmet Paşa ile yapmak büyük talihsizlik!..

Oyunda kurnazlıkta, Mustafa Kemal'e yakın arkadaş olmakta, İsmet Paşa'dan daha ilerde olduğu sanılan Fethi Okyar bile, 'Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı yalvar yakar kurdu da boyunun ölçüsünü aldı. Ama birgün bu memlekette, İsmet Paşasız bir demokrasi kurulacağına inanıyorum; biz görmeyiz!..

Böyle dedi Rauf Orbay; demokrasinin kurulduğunu ve gerçekleri göremeden aramızdan çekildi. Bilmiyorum, ben görebilecek miyim!.. Çünkü bugün 'insan hakları' furyası içinde yaşanılan rejimin kesinlikle demokratik bir rejim olduğuna inanmıyorum; çünkü demokrasi, elbette yalnız insan hakları demek değildir. Demokrasi, yaşanan bir realite, bir oluşumdur. Topluma dışardan getirilmez; toplumun vicdanından doğar. Türkiye'de, okul temsilleri gibi bir demokrasi temsilinin verilmekte olduğu doğrudur; fakat bunun demokrasi olmadığı da doğrudur!

KAHİRE KONFERANSI GEREKÇESİ

Yıl 1944... Rauf Orbay, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi.. Savaş bütün şiddeti ile sürüyor. Türk Dışişleri Bakanlığı tam bir kargaşa içinde... Sadece Bakan Numan Menemencioğlu'nun zeka ve tecrübeleri ile yürümekte... Rauf Orbay'ın Bakanlıktan bir çok şikayetleri var. Kuryeler, ehliyetli, yetişkin kişilerden seçileceğine, tanınmış kimselerin yakınlarından seçildikleri için çok önemli bilgiler yabancıların eline geçiyor.

Büyükelçi, yazışarak bu konuyu çözüme bağlayamadığı için, yüzyüze konuşmak bir sonuca varmak; eğer bu mümkün olmazsa, istifa etmek için Türkiye'ye gelmiştir. Tam bu sırada İsmet İnönü, Churchill tarafından Kahire'de bir toplantıya çağırılmıştır. Ünlü 'Kahire Konferansı' kurulacak.

Cumhurbaşkanı İnönü, 14. Ocak 1944 günü Çankaya'da küçük bir konferans düzenler. Başvekil Şükrü Saraçoğlu, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Mareşal Fevzi Çakmak, Genel Kurmay İkinci Başkanı General Kazım Orbay ve bu sırada Türkiye'ye gelmiş bulunan Londra

Büyükelçi Rauf Orbay konferansın üyeleridir. İnönü, kısa bir konuşma yapar. Büyükelçisi Rauf Orbay konferansın üyesidir. İnönü, kısa bir konuşma yapar. Müttefik devlet olarak İngiltere Başvekili Winston Churchill ve Amerika Cumhurbaşkanı Roosevelt ile birleşecektir. Konu, elbette Türkiye'nin savaşa girmesi konusu olacaktır. Buna karşılık siyasi ve asker son durum nedir?... İzlenecek politika için görüşler nelerdir?..

Genelkurmay adına Kazım Orbay, bilgi verir. Ordunun durumunu, konumunu, yatkınlıklarını sayıp döker; silah, teçhizat; havada, karada, denizde kuvvetlerin konvansiyel durumları anlatılır. Almanya ile yapılan 'Dostluk Paktı' gereği vaadedilen silah ve cephanenin bir yıl içinde tamamlandığı; İngilizlerin Adana'da vaadettikleri (30 Ocak 1943) silah ve teçhizatın sadece bir bölümünün geldiği, gelenlerin de bazı noksanlarıı yüzünden kullanılacak durumda olmadıkları anlaşılıyor.

İsmet Paşa, Dışişleri Bakanı ile Başbakan'ı da dinledikten sonra, konferansa konuk olarak davetli olan Rauf Orbay'a fikirlerini soruyor. Rauf Orbay'ın düşüncesi şöyle:

- İngilizlerin Adana buluşmanızda size, 500 Sherman tankı, 500 Spitfire uçağı vaad edildi ve bunun ötesinde bir çok top, tüfek, askeri gereçler, en kısa bir zamanda gönderilecekti. Bizim dosyalarımızda bu rakkamlar vardır. Biz bu silah ve gereçlerin en kısa bir zamanda Türkiye'ye gönderilmeleri için hemen her gün Dışişleri'ni baskı altında tuttuk. Bize verilen bilgilere göre, gönderilenler, vaad edilenlerin yarısı değildir. Ayrıca bir tek tank, bir tek uçak gelmiş değildir. Bizden nasıl sözümüzü tutmamızı isteyebilirler. Kendileri sözlerini tutmamışlardır ki... Öğreniyoruz ki, müttefikimiz olmayan Almanlarla yapılan bir dostluk anlaşması karşılık vaad edilen bütün silah ve cephane, bir yıl gibi kısa bir zaman içinde sevk ve teslim edilmesine karşılık, Müttefikimizin, gönderdiği silahlarda bile noksan parçalar bulunan sevkiyat yapılmıştır. Verilecek cevap açık: sözünüzü tutun, sözümüzü tutalım..

İnönü, Kahire Konferansına, bu müzakere anahtarı ile gitti.

Rauf Orbay için söz bitmez. Dâhi değildi, hayır; ama sözüne, yazısına güvenilir bir Osmanlı idi! Yiğitti. Canını sakınmak, ülkesini sakınmaktan sonra geliyordu. Yokluğunun acısını çektiğimiz 'insan' soyundandı. Allah'ın rahmeti, insanların muhabbeti da'im üzerinde olsun.

İsmet Bozdağ

SULTAN OSMAN SÜVARİSİ OLARAK LONDRA'YA GİDİŞ

“Sultan Osman” Süvarisi olarak üç aydır Londra'da bulunuyordum. İlk önce Brezilya hükümeti adına Armstrong tezgâhlarında inşa edilmişken, bu hükümetle Şili ve Arjantin’in, donanma yapmamak hususunda aralarında anlaşmaları üzerine hükümetimiz tarafından satın alınarak "Sultan Osman" ismi verilen bu dretnotu teslim alıp memlekete götürecek olan bin kişilik mürettebat ve askerim de Reşid Paşa vapuruyla İngiltere’ye gelmişti. Geminin son taksiti olan 700.000 lira da ödenmişti. İşleri bir an evvel bitirmek için -tecrübelerin bir kısmından da vazgeçerek- fabrika ile 2 Ağustos 1914 günü geminin bize teslimi konusunda mutabık kalmıştık. Fakat, parayı verişimizin ertesi günü için kararlaştırılan sancağımızı çekme töreni zamanından yarım saat evvel İngilizler “Sultan Osman”a el koydular.

Dünyanın birbirine girdiği günlerdi. Bir hafta önce, 28 Temmuz 1914'de Avusturya-Macaristan, Sırbistan'a harp ilân etmiş, arkasından çorap söküğü gibi bir boşanışla Ağustos'un dördüne kadarki hafta içinde Almanya, Rusya, İngiltere ve Fransa da Almanya'ya harp ilân ederek Avrupa kıt'ası baştan başa bir savaş alanı haline gelmişti.

Birdenbire içine düşülen bu karışık durumu bahane ederek İngiltere “Sultan Osman”dan sonra, Vikers tezgâhlarmda inşası tamamlanmış "Reşadiye" dretnotomuzla, gene orada Şili hükümeti namına inşa edilmişken hükümetimiz tarafından satın alınması kararlaştırılıp pazarlığı da yapılmış olan iki torpido destroyerine de el koydu.

Gerektiği şekilde, şiddetle protesto edildi ise de kâr etmedi, İngilizler, yayınladıkları bir beyanname ile, hangi devlete ait olursa olsun İngiliz tezgâhlarında inşa edilmekte olan harp gemilerinden hiç birinin, hiç bir vesile ile İngiltere kıyılarından uzaklaştırılamayacağını tebliğ ile gemilerimize ambargo koymakta ısrar ettiler.

Biz de çaresiz. Reşit Paşa vapuru ile İstanbul'a dönmek üzere hareket ettik. İngiliz hükümetinin tavsiyesi üzerine torpillenmiş olduğu anlaşılan Dover Boğazından geçmeyip, İrlanda'nın kuzeyinden bir devir yapmak suretiyle yolu uzatarak seyir ediyorduk.

Yolda, Lizbon'da iken, "Goben" ve "Breslau" isimli Alman kruvazörlerinin Çanakkale Boğazından girdiklerini duyduk. Çanakkale önüne varışımızda, Boğazın bu Alman kruvazörleri çıkar diye,

İngilizler tarafından abluka edilmiş olduğunu gördük. Fakat İngilizler bize dokunmadılar. Esasen, bu iki Alman kruvazörü de, bilinen şekilde, hükümetimiz tarafından 80 milyon marka satın alınmış gösterilerek, birkaç gün önce donanmamıza katıhp "Yavuz" ve "Midilli" diye adlandırılmış bulunuyorlardı.

ENVER PAŞA İLE BAŞBAŞA

İstanbul'a vardığımız zaman, kısmî seferberlik ilân edilmiş, Mebusan Meclisinin de Padişah tarafından - üç ay sonra dâvetsiz toplanmak kaydıyla- dağıtılmış olduğunu gördük. Memlekette, bir harp havası esiyordu.

Artık bütün işlere hâkim bir durumda bulunduğu derhal sezilen Enver Paşa'yı, Harbiye Nezaretindeki makamında ziyaret ettim. İngiltere'de bulunduğum sırada, hal ve vaziyetin gidişi dolayısıyle kendileri en yüksek makamları işgal ederken beni ve durumumu düşünmekte kusur etmediklerini belirtmek isteyen pek samimî bir ifade ile:

“Rauf Bey, ne yapalım işte böyle oldu. Bu vazife de bize düştü. Yoksa Zatışahanenin, coğrafî durumu itibariyle ehemmiyeti aşikâr olan Afganistan ile münasebet tesis etmek ve Afgan ordusunu ıslah eylemek gibi bir vazife ile Afganistan Emirine göndermek üzere olduğu heyetin başında gitmeyi tercih ederdim” dedikten sonra gözlerimin içine bakarak düpe düz: "Sen gider misin?" teklifinde bulundu.

Hatır ve hayalimden dahi geçirmediğim, bu beklenmedik teklif karşısında şaşırdım ve elimde olmadan gülümseyerek, dilimin ucuna şu kelimeler geldi:

"Afganistan denen yerin adından başka nesini biliyoruz Paşam? Şu anda oranın haritadaki yerini bile gözümün önüne getiremem. Nereden, ne ile, nasıl gidilir, hangi yolların ucundadır, meçhulüm... Müsaadenizle, Amerika tarikiyle mi gitsem acaba?..."

Enver Paşa, olanca ciddiyetiyle, işe gerçekten pek önem verdiğini hissettirerek şu cevabı verdi:

“Gerçi orası öyle ama, bahis mevzuu olan iş, Afganistan'ı İngilizler aleyhine harbe girmeye, hazırlamak gibi son derece ehemmiyetli bir teşebbüstür. Siz merak etmeyin. Her şey hazırlanmıştır. Irak ve havalisi kumandanı Cavit Paşa'ya icap eden talimat verilmiştir. O size, her türlü kolaylığı göstererek, Irak'tan İran yoluyla Afganistan'a geçebilmeniz için gereken her şeyi yapacaktır. Siz evvelâ onu görün. Onunla temas edin, kâfidir.”

Enver Paşa, işte böyle, kat'i konuşuyordu. Dünya birbirine giriyor ya, Alman İmparatoru da Afganistan'ı Hindistan'daki İngilizlere karşı silâhlandınp tahrik etmeği düşünmüş ve bu işi bir çok sebeplerle

hatırını pek saydığını bildiği Enver Paşa'ya yaptırmayı uygun bulmuş...

İmparatorun bu maksadı o kadar aşikâr ki; "Fon Vas Muss" ismindeki, vaktiyle İran'da konsolosluk etmiş, Farsça bilen, tecrübeli bir Hariciyecisini Afganistan'da harcedilmek üzere sandık dolusu altınlarla, maiyetine verilmek için, İstanbul'a göndermişti.

Sultan Reşat da ona uyarak, Afgan Emiri Habibullah Han'a, bir nâme-i-mahsusla murassa kılıçlarla bir hayli kıymetli hediyeler gönderiyordu.

HAZIRLIK TAMAMDI

Enver Paşa, İtalya harbi esnasında (Bingazi'ye) birlikte gitmiş olduğumuz, şimdi de Umumi Karargâh şark şubesi müdürü olan Ömer Fevzi Madinî'nin, maiyetime verilecek askerî heyete başkanlık edeceğini de söyledi. Bu zat, Irak, Filistin ve Suriye filân gibi yerlerde teşkilâtlar hazırlamış olduğu gibi, Afganistan'dan askerî heyetimizin yapacağı işleri de teferruatıyla programlamıştı.

İyi, güzel ama, bilhassa o hengâmede Afganistan'a, hem böyle, askerî bir heyet ve ayrıca bir tabur de askerle nasıl gidilebileceğine, bir türlü aklım ermiyordu. Enver Paşa'nın: "Çok mühim bir vatanî hizmettir. Bunu ancak siz yapabilirsiniz" şeklindeki rica ve ısrarları üzerine çarnaçar bu işi, (yâni Türkiye'nin ilk Afganistan siyasi mümessilliği) vazifesini kabul ettim ve Alman İmparatorunun adamı Fon Vas Muss'u da yanımıza alarak, heyet halinde İstanbul'dan ayrılıp Irak yoluna revan olduk. Yanımdaki askerî heyete dahil olanlar arasında -sonraları Orgeneral olan- Hasan Atakan ve Osman Tufan Paşa ile, Enver Paşa'nın; dil bilir, işine yarar diye bana verdiği Afganlı Abdurrahman Nihat da vardı ki, bu zat daha evvel bir sıhhiye heyetiyle Afganistan'dan İstanbul'a gelmiş ve bizde kalmıştı.

İlk merhale olarak vardığımız Halep'te Baron otelinde, bir aydan fazla kalarak, yanımıza katılacak zabitlerle, Afgan Emirine sunulacak hediyelerin geri kalanlanını bekledik. Bu arada Cavit Paşa ile muhabere ettim.

Halep'te bulunduğumuz sırada, Karadeniz hâdisesi vukua geldi ve arkasından harbe girdiğimiz haberi alındı. Bu suretle durumumuz daha ziyade nezaket kesbediyordu.

Bu esnada Enver Paşa, yolculuğumu kolaylaştırmak için, İstanbul'daki Alman Ataşemiliterinin Benz marka otomobilini bana Halep'e göndermişti.

BAĞDAT'TAN İRAN SINIRINA

Nihayet Ömer Feyzi ve Nihat Bey'leri de yanıma alarak bu otomobille Halep'ten doğru Bağdat'a, oradan da -Dicle vapuruyla- Cavit Paşa karargâhının bulunduğu Kuma'ya gittik. Bu yolda, ilk defa otomobil gördükleri anlaşılan Araplar “şeytan, şeytan” diye ürküyorlar ve hancılar bize kapılarını açmıyorlardı. Biz bu yolda iken İngilizler de Basra'yı almışlardı.

Karargâhına vardığımız Cavit Paşa, uzun uzadıya düşünerek bana yapabileceği şeyleri tek cümle ile hülâsa edip "Sizi Şeyh Hazal götürecek" deyince, tıpkı Enver Paşa'nın ilk teklifi karşısında olduğu gibi, büyük bir şaşkınlığa uğradım. Zira, bu Şeyh Hazal denen adamın, bir İngiliz bendesi olduğunu, daha evvelden pek sağlam kaynaklardan öğrenmiş bulunuyordum.

Bu durumda Cavit Paşa'dan da bir hayır umulamayacağmı anlayınca Kuma'dan Bağdad'a döndüm. Müstakil ve doğrudan doğruya Başkumandanlığa bağlı olduğumdan, Enver Paşa ile muhabere ederek, bu işin böyle olamayacağını kendisine anlattım. O da bana: "Tahran Sefiri Asım Bey'le temas edin. O, sizin Afganistan'a geçmenizi temin edecektir. Her şeyi hazırlamıştı" cevabını verdi. Temaslarım sonunda gördüm ki; Asım Bey'in de, o karmakarışık durumdaki İran'dan bize yol bulup Afganistan'a emniyetle geçebilmemizi temin hususunda, Cavit Paşa'dan bir farkı yoktur.

Çaresiz ahvalin alacağı şekli kollayarak Türk-İran sınırı boyundaki Mendeli kasabasında tertibat alıp beklemeye karar verdim.

Burada beklerken, yanımdaki Alman murahhası Fon Von Muss'un: "Baş benim" der gibi bir tavır takınarak bana tahakküm etmeye kalkıştığını görünce, kendisini kışkırtıp, elindeki altın dolu sandığı alarak yanımdan defettim. *[İstanbul'a dönüşümde bu altınları, mâliyeye verilmesi için Enver Paşa'ya teslim ettimse de, Maliye “Biz İngiliz parası almayız” diye kabul etmemiş, Enver Paşa da bir yolunu bularak bunları, bir Hollanda vapuru ile Yemen kumandanı Ali Sait Paşa'ya yollamıştı.]*

KİRMANŞAH ÖNÜNDE

O zaman İran'ın kuzeyi Rusların, güneyi de İngilizlerin nüfuzları altında idi. Bu nüfuz bölgelerinde İngilizler de Ruslar da silâhlandırmış oldukları İranlı aşiretlerle işbirliği yapmış bulunuyorlardı. İran'ın başındaki Şah denen zat da, hükümdardan başka her şeye benziyordu. Tahran'daki Avusturya sefirinin kızına gönlünü kaptırınca, bu sefarethaneye kaçmaya bile kalkmış, aşiretlerin belli başlıları da -dediğim gibi- paralarını aldıklan İngilizlerle Rusların kulları haline gelmişlerdi. Ben bunlarm hepsini Enver Paşa'ya yazdım, anlattım ve buradan Afganistan'a geçmek imkânı kalmadığını bildirdim.

Bunun üzerine Enver Paşa da -artık Başkumandan sıfatıyla- bana "Şimdilik bulunduğun yerde kal. Cenubî İran Başkumandanısın. O bölgeyi aşiretlerle müdafaa edecek, İngilizleri kaçıracaksın." dedi. Bu yeni sıfat ve vazife ile Mendeli'de beklerken, Kirmanşah'taki İngiliz ve Rus konsoloslukları sınır civarındaki İranlı Sencanî aşiretini üstümüze saldırttılar ve bir karakolumuzda birkaç askerimizi şehit ettiler. Elimdeki Türk taburuyla bunları çevirttim. Asker hürya etti, Sencanîleri kaçırttı. Biz de yürüdük, Kirmanşah'a kadar olan yerleri işgal ettik. Fakat yetecek kadar kuvvetim olmadığı için, Kirmanşah şehrine girmedim. Kirmanşah ile sınırımız arasındaki dağlarda, Kirind mevkiinde karargâhımı kurdum. Burada tam bir yıl icra-i hükümet ettim. Hattâ İran hükümetinin o zamana kadar yapamadığı şeyi yaparak, halktan vergi topladım ve bunları İran'a verdim. Orada kaldığım müddetçe, İngilizler girmesin diye, Bağdat'ı himaye ediyordum.

Bu esnada müttefikimiz Almanların İran'daki durumları ise pek acaipti. Almanlar burada yalnız kendi menfaatlerini gözönünde bulundurarak, bizi ellerinde âlet gibi kullanmaktan başka bir şey düşünmediklerini her halleriyle hissettiriyorlardı.

Nitekim Kirind'te bulunduğum sırada İranlı aşiretlerin hücumuna uğrayarak vuruşmaya başladığımız zaman, yanımdan defetmiş olduğum mâhut Fon Van Muss ile Tahran'daki Alman Ateşemiliteri Von Kaniç'i de karşımızda, çarpıştığımız bu aşiretlerin arasında gördük. Bundan da anlaşılıyordu ki Almanlar, İran'la aramızı açarak, onlara da bize de ayrı ayrı hükmetmek maksadını gütmektedirler.

İLK CİHAN HARBÎNE GİRMEMİZ ZARURİ İDİ

Biz bu durumda Kirmanşah'tan ileriye gidemeyeceğimizi anladık. Alman İmparatorunun dileğini yerine getirmek için dağlar delinip, yollar açılamazdı. Esasen Irak'ta işler sarpasarmış olduğundan, artık orada beklememizin bir mânâsı da kalmamıştı. Bu esnada yalnız Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa, Birinci Kuvve-i Seferiye kumandanı olarak Tebriz'e girmiş, oradan da Azerbaycan'a geçmişti.

Ben bu durumu Enver Paşa'ya bildirerek, İran'dan çekildim. Cankurtaranım durumundaki aslan gibi zabitlerin ve yiğit Mehmetçiklerimle İstanbul'a dönmek üzere, uzun yollar aşarak Kerkük'e gittim. Bu esnada Enver Paşa nedense tekrar "Aman Afganistan'a gitmez misin?" deyince ben de "Amerika yolu ile mi?" diye şaka etmekten kendimi alamadım ve ona, o günkü şartlar altında, artık Afganistan'a yol bulmanm imkânı kalmadığını kat'î şekilde anlattım. Bunun üzerine olacak ki, İstanbul'da da İran'ı boşaltınak kararı verilmişti. Beni de yarbaylığa terfi ettirerek, Bahriye Erkân-ı Harbiye Reisliğine tâyin ettiler. Bunun üzerine biz de Kerkük'ten hareketle, gene çeşitli vasıtalarla yâni Kerkük'ten Mardin yakınlarına kadar at ve Mardin'den Halep ve İstanbul'a trenle geldik.

İstanbul'a gelişimde Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Dördüncü Ordu Kumandanı olarak Suriye'de bulunduğundan, kendisine Enver Paşa vekâlet ediyordu. Beni Bahriye Erkân-ı Harbiye Reisliğine getiren de Enver Paşa idi.

Şuracıkta şimdilik kısaca söyleyeyim ki; Enver fevkalâde dürüst, efendi, namuslu bir adamdı. Hele her şeyin üstündeki vatanseverliğine toz kondurmak imkânı yoktur. Onun hakkındaki tek ittiham da, memleketi umumî harbe sokmasıdır. Bence bu itham da varit değildir. Zira biz umumî harbe girmemiş olsaydık, o zaman İngilizlerin müttefiki olan Ruslar, Türkiye'ye girerlerdi. Biz eğer harbe girmemiş olsaydık, Rusya'da Bolşeviklik inkılâbı olmaz. Çarlık idaresi devam eder ve bu idare hele bir büyük harbin galibi olunca, öteden beri göz diktiği Boğazlar ve İstanbul'u mutlaka ele geçirmek yolunu tutardı. Öte yandan müttefikimiz olan Almanlar da, para veriyorlar, top veriyorlar ve harbe girmemizi istiyorlardı.

Kısaca, bizim 1914'te Birinci Cihan Harbine girmemiz, bence, katiyen zaruri idi.

BAHRİYEMİZE HÂKİM OLMAK İSTEYEN ALMANLAR

Bahriye Erkân-ı Harbiye Reisi olduğum zaman Nâzır Cemal Paşa, Dördüncü Ordu Kumandanı olarak Suriye'de bulunduğundan, Bahriye Nezaretine Enver Paşa vekâlet ediyordu. Bu durumdan istifade eden Donanma Kumandanı Alman Amiral Şoşon, donanmayı tam bir istiklâl ile sevk ve idare etmekle kalmayarak, başlıca şube müdürlüklerine Alman subaylar tayin ettirme suretiyle bütün işlerine el koyduğu Bahriye Nezaretini de kayıtsız şartsız idaresi altına alıp, Alman maksat ve menfaatlerine hizmetkâr kılmış ve böylece bizim menfaat ve ihtiyaçlarımızı gözönünde tutmakla ödevli olan yetkili makamlarımızdan mütalaa beyan etmek fırsat ve imkânlarını dahi selBey'lemiş bulunuyordu.

Bu amiral, bizden kimseyi tanımaz, hattâ donanmamıza ait raporların Başkumandam Enver Paşa'ya dahi vermeyip, "Ben her şeyi bağlı bulunduğum Alman karargâhına veriyorum." derdi. Bahriyemizin bu şekilde Alman tahakkümü altına girişi yüzünden, denizcilerimizi pek haklı olarak üzüp, izzetinefislerini rencide eden, bir çok hâdiseler de oldu. Meselâ; Amiral Şoşon "Yavuz" ve "Midilli" ile diğer harp gemilerimizi alarak, ilk defa Karadeniz'e çıkıp, Rus kıyılarına taarruz ettiği vakit, Sivastopol açıklarında tesadüf ettiği bir Rus nakliye gemisini top ateşiyle batırmıştı. Bu esnada vak'a mahalline yakından geçen torpito muhriplerimizden biri, denizde boğulmak üzere çırpındığmı gördüğü birini kurtarmak için durmuş ve torpidonun ikinci kaptanı Hasan Basri Efendi de , bizzat işe karışarak, sonradan bir askerî doktor olduğu anlaşılan bu Rus'u kurtarmıştı. Şahsen tanıdığım Hasan Basri efendi çalışkan, fedakâr, vatansever bir yüzbaşı idi. Fakat Amiral Şoşon bu kurtarma işini haber alınca, onu yufka yüreklilikle suçlandırarak Bahriye Nezareti kanaliyle cezaların en büyüğü olan “Askerlikten çıkarılmak cezasına” çarptırmıştı. Bu genç ve kıymetli yüzbaşının, harp içinde, vatanına bir çok hizmetler yapabilmek şerefinden mahrum edilerek böyle bir akibete uğratılışı, Türk denizcilerini son derece üzdüğü gibi, zaten tahakkümleri bitip tükenmeyen her rütbeden Alman subaylarına karşı olan iğbirayı da bir derece daha arttırmıştı. Gene, aynı Karadeniz seferinde torpido muhriplerimizden birinin kumandanı, gemisinde bulunan kendisinden iki derece aşağı rütbeli bir Alman subayının sert ve haksız müdahalesiyle, vazifesinden uzaklaştırılmış ve bu suretle kumandayı ele alan Alman subayı bir müddet sonra, torpido muhribini karaya

oturtmuş olmasına rağmen Amiral Şoşon bu çirkin hâdise karşısında da, müsamaha ile susmaktan başka birşey yapmaya lüzum görmemişti. Buna benzer daha çok münasebetsizlikler vardı.

ENVER PAŞA SORUMLULUĞU KABUL ETMİYOR

Erkân-ı Harbiye Reisliğine tayin olduktan sonra, bu gibi kanunsuz ve mütehakkimâne muamelelere ve her şeyden fazla Türk denizciliğinin izzetinefsini inciten hallere, gerek vazife bakımmdan ve gerek meslek ve memleket menfaatleri itibariyle elbette muvafakat edemezdim. Derhal mâni olmak teşebbüslere geçtim. Bahriye nezaretinde zat işleri müdürlüğü gibi vazifeler verilmiş Alman subaylarını bu işlerin başından uzaklaştırmaya muvaffak oldum.

Bu sırada -gene Şoşon'un teşebbüsüyle olacak- "Bahriye müşaviri" diye bir Alman amirali geldi. Buna -Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezareti binası- Divanhanenin Hünkâr dairesinde yer verdiler. Oraya yerleşti. Benimle görüşmek istedi, gittim. Nezaketle karşıladı. Selâmlaştık ve hoşbeşten sonra; "Bahriyenin ıslahı için hazırlanmış projeniz var mı?" deyişi üzerine aramızda şu konuşma oldu:

- Evet var.

Görebilir miyim?

Hayır, maalesef veremem...

Niçin?

Çünkü ben ancak Bahriye Nazırına karşı sorumluyum. Size karşı sorumluluğum yoktur. Bu sebeple size vermekte mazurum. Siz görmek istiyorsanız, Bahriye Nazırı vekili Enver Paşa'ya gider, ondan istersiniz.

Bu konuşma ile yanından ayrıldığım Amiral, ertesi günü Enver Paşa'ya gidiyor, ne diyorsa diyor. Bir de baktım, Enver Paşa bize, Divanhâne'ye geldi. Doğru odama girdi.

- Nedir bu mesele yahu? Alman Amiral bana geldi...

Deyince ben de olup bitenleri anlattım ve Almanların bütün gayretlerime rağmen hâlâ bize tahakküme çalıştıklarını ve şimdi hiç bir müracaat ve teşebbüsümüz, hattâ haberimiz olmadan bu adamı müşavir diye göndermiş olduklarını söyledim.

Enver Paşa düşündü. Almanlara karşı yüzü tutmadığı için ne

yapacağını kestiremiyordu. Nihayet:

- Vallahi Rauf Bey, sen haklısın ama, bilmiyorum. En iyisi, bu Amirali de al, beraber Şam'a gidin. Bu işi Cemal halletsin... Asıl mesul odur. Onunla görüşün, dedi.

Bunun üzerine kalktık, Şam'a gittik. Cemal Paşa beni Şam istasyonunda bir kıt'a-ı muntazıra ile istikbal ettirdi.

Şehre varır varmaz, Viktorya otelindeki karargâhında kendisini ziyarete gittik. Evvelâ benimle görüşmek istediğini belirterek, Amirali intizar odasında beklettikten sonra başbaşa kaldık.

CEMAL PAŞA İLE ALMANYA'DA

Cemal Paşaya durumu anlattım ve Almanların, birbirini takip eden işlerimize karışma teşebbüslerinden artık usandığımı ve bu bapta verecekleri kararın benim istikbalimle ilgili olacağını söyleyerek dedim ki:

- Bu şartlar altında ben yapamam. Bahriyemizin ıslahı projesi, işte budur, hazırdır. Fakat Alman müşavirine ihtiyacımız yok.

Cemal Paşa:

- Peki dedi, sen istirahat et. Yol yorgunluğunu gider. Merak etme, ben meseleyi hallederim.

Benden sonra amirali çağırtmış, görüşmüş. Ve işi benim tavsiye ettiğim şekilde yoluna koymuş. Tekrar yanına gittiğim zaman bunu anlattı ve şu mealde iki tezkere yazdırdı:

- Geldiler, her iki tarafı da dinledim. Erkân-ı Harbiye Reisinin projesini bahriyemiz için münasip gördüm. Esasen harp zamanında müşavire ihtiyacımız yoktur. Bahriyemiz için de Alman amiraline lüzum yoktur."

Bu tezkerelerin biri Sadaret'e gönderildi, diğeri de kasada hıfzedildi. Bu suretle Alman Amirali de yolcu edildi, gitti.

Ben de biraz geniş nefes alarak, Şam'dan İstanbul'a döndüm.

Biraz sonra, Alman İmparatoru, Cemal Paşa'yı Bahriye Nâzırı sıfatıyle Almanya'ya davet etti.

Paşa, Bahriye müsteşarı Vasıf Bey'le beni beraber aldı. Almanya'ya gidince doğru umumî karargâhın bulunduğu Ren nehri kenarındaki Kreznach'a davet edildik. İmparator burada, evvelâ Cemal Paşa'yı kabul etti. Konuşmaları bitince dışarı çıktılar. Cemal Paşa, bizi takdime başladı. Vasıf Bey'den sonra, sıra bana gelince, İmparator iki eliyle pek samimî bir tavırla ellerimi sımsıkı tuttu:

- Sizin hareketinizi, Hamidiye seferinizi ilgiyle yakından takip ettim.

Dedi ve ilâve etti:

-Bizim Emden de sizi taklid etmek istedi. Fakat muvaffak olamadı. Sen

başarı ile memlekete döndün. Bunlar, Uzakdoğuda battı!

Teveccüh ve iltifatına teşekkür ettim.

O gün karargâhta bize mükellef bir ziyafet verdi. Sonra Krupp fabrikasına davet edildik. Orayı gezdik. Oradan işgal altındaki Belçika'ya götürdüler. Belçika limanlarındaki Alman denizaltılarını ve bunların denize açılma teşebbüslerini önlemek isteyen İngilizlerin liman ağızlarını tıkamak için neler yapmış olduklarını gösterdiler. Sonra; Fransa hududunda cepheyi gezdirdiler. Nişanlar, harp madalyaları verdiler. Nihayet; Başkumandan Hindenburg'la da konuştuk. Bu konuşma esnamda, bizim üzerinde durduğumuz (Alman meselesi) de bahis konusu oldu. En son, o sırada pek önemli bir duruma girmiş olan Hamburg şehri ve limanını da ziyaret ettik ve bu esnada Hamburg Belediye Reisi pek müstesna kimselere verildiği kaydıyle bize ayrıca birer nişan verdi. Oradan İstanbul'a döndük.

AMİRAL ŞOSON

Amiral Şoşon ile maiyetini Nezaret işlerimize katiyen karıştırmamaya muvaffak olunca, bunlar bana karşı derhal vaziyet almışlardı. Çeşitli zorluklarla çalışmalarımı baltalamaya yöneldiler. Şoşon kıymetli bir amiraldi. Goben ve Breslau kruvazörlerini Akdenizdeki üstün İngiliz ve Fransız donanmalarından kurtarmakta büyük cesaret ve maharet göstermişti. Fakat bu cesur ve mahir adam, elinde olmayan birbirine zıt tesirler altında itidalini kaybetmişe benziyor ve böylece bizi bir türlü tanıyamıyor, her şeyin üstünde bildiğimiz memleket ve millet menfaatlerini korumak amacıyla olan hareketlerimizin mânasını kavrayamıyordu.

Bilhassa beni, icraatına engel görerek, bulunduğum vazifeden - vücudumu ortadan kaldırmak suretiyle de olsa- atıp dilediği gibi harekette serbest kalmak istiyordu.

Bunun için Başkumandan Enver Paşa'ya da müracaat ederek:

“Rauf Bey İngiliz taraftarlarındandır ve bazı kendi gibi denizcilerden kurulmuş gizli bir cemiyetin reisidir. Bu cemiyeti münferit sulh teşebbüsünde bulunacaktır” diye ihbarda bulunmak hafifliğini bile göstermişti.

Sonraları bana bunu anlatan Enver Paşa, Amiral Şoşon'a şu cevabı verdiğini de ilâve etmişti:

“Biz evvelâ ve her şeyden önce Türküz. Sonra Türklere ve Türk vatanına dost olanı dostuyuz.”

Bütün bu teşebbüslerimle Amiral Şoşon’la, diğer Alman denizcilerini Bahriye Nezaretinin işlerine karışmaktan uzaklaştırıp, yalnız donanmada kalmalarını temine muvaffak olduğum zaman, ben de donanmaya karışamazdım. Fakat Amiral Şoşon'la henüz karşı karşıya gelmiş, şahsen tanışmış değildik. Bir gün beni Haliç'teki Alman nakliye gemisi General'de öğle yemeğine davet etti.

Bereket Ramazandı; "oruçluyum, mazur görün" diye gitmedim. _

Amiral Şoşon'la yalnız bir defa İstinye'de bulunan Yavuz'da karşılaştık. Enver Paşa ile beraber gitmiştik. Enver Paşa, giderken bir şey söylememişti. Gidince: "Kudüs'ü müdafaa için Yavuz'la Filistin cephesine asker göndermek istediğini" söyledi. Şoson buna muarızdı:

Ben Enver Paşa'ya dedim ki: Yavuz'u gözden çıkarmadıkça bu olamaz. Eğer Yavuz Boğazdan çıkarsa, bir daha dönemez. Gitmesine gider, askeri götürür. Fakat dönüşte ya bir ecnebi limanına sığınması veya İngilizlere teslim olması mukadderdir."

Talih işte, Yavuz'a ilk gidişim ve orada Amiral Şoson'un yüzünü ilk defa görüşüm böyle oldu.

Almanların mütahakkimâne hareketlerinden şikâyet eden yalnız ben değildim. Ordu erkânı arasında bazı güzide kumandanlar da, Almanların çeşitli cephelerdeki bu nevi hareketlerinden bizar olduklarından onlarla mücadele halinde idiler.

O sıralarda Halep'ten İstanbul'a dönen Mustafa Kemal Paşa'dan da bu konuda bir çok şikâyetler dinlemiştim.

MUSTAFA KEMAL PAŞA İLE BULUŞUNCA

Her ikimiz de çeşitli sebeplerle sık sık yolculuklar yaptığımız için Mustafa Kemal Paşa ile, ancak İstanbul'da bulunduğumuz zamanlar buluşabiliyorduk. Fırsat buldukça Beşiktaş Akaretler'de oturduğu eve gider ziyaret ederdim. Bu seferki buluşmamız da uzun bir aradan sonra mümkün olmuştu. Fakat bu defaki gelişinde pek üzgündü. Anlattığına göre, ordu kumandanı olarak Halep'te iken, Enver Paşa ile aralarında çıkan yeni bir anlaşmazlık sebebiyle istifaya karar verdiği günlerde, Ordu Kumandanı Cemal Paşa da, keza Enver Paşa ile (Hicaz ve Medine taraflarındaki yetki smırlarmı tesbit meselesinden) aralarında çıkan anlaşmazlık yüzünden Şam'dan İstanbul'a giderken uğradığı Halep'te kendisine; "Biraz sabret, bekle, meseleyi halledemezsem, sana bildiririm, o zaman beraber istifâ ederiz." demiş ve İstanbul'a gidince kendi işini dilediği gibi halletmiş, dönerken de Mustafa Kemal Paşa'ya; "Canım vazgeç. İşi büyütme! Niçin böyle şeyler yapıyorsun? Zamanı mı şimdi sakin ol.. " gibi laflar etmiş.. Mustafa Kemal Paşa da buna fena halde sinirlenmiş ve hemen kalkıp, İstanbul'a gelmiş.

Şüphesiz ki, bu işte Cemal Paşa haksızdı. Bu kanaatte olduğumu Mustafa Kemal Paşa'ya söyledim.

Aradan birkaç gün geçti. Tekrar Akaretler'e gidişimde onu bu sefer daha üzgün buldum. Sebebini sordum, anlattı: Evvelki gece, eski valilerden Memduh Bey'in Şişli'deki evinde eğlencede imişler. Aynı apartmanın üstkatında oturan -Cemal Paşa'nın eski kâtiplerinden- Arap Tevfik de inmiş, sofraya gelmiş, yanına oturmuş ve "Cemal Paşa sizi pek sever... " filân diye söze başlaymca birdenbire sinirlenip kendini tutamıyarak: "Senin Cemal Paşan da.. " diye bazı ağır sözler deyivermiş.. Ertesi sabah Şişli'ye çıkmış.. Giderken bir de bakmış Cemal Paşa da, herhalde Emirgân'daki evinden Şişli'deki evine gidiyor. Kendisini görünce, otomobilini durdurmuş, dâvetle yanına almış, birlikte götürmüş.

Mustafa Kemal Paşa bana bunları anlatırken sözlerini şöyle bitirdi.

“Nedir bu benim başıma gelenler... Evvelki gece böyle oldu sabahleyin de böyle. Şaşırdım vallahi. Ne yapayım burada böyle... Deli olacağım... Başımıza iş açtık.. Şimdi gider Tevfık, sofradaki sözlerimi Cemal Paşa'ya anlatırsa...”

“Hele dur bakalım telâş etme Paşa" diye ben yanından ayrılarak Bahriyeye gittim. Cemal Paşa da mevkiinde imiş, imzalatacağım bazı evrakı aldım, yanına çıktım. Bir de baktım ki, Enver Paşa'ya telefon ediyor. Meğer Tevfık, hakikaten gitmiş, yetiştirmiş.

Telefonda:

“Nedir bu artık çektiğimiz Mustafa Kemal'den.... Divanıharp isterim... Benim için demediğini bırakmamış” filân diyor.

Cemal Paşa'ya: "Ne oluyor?" dedim

Ne olacak?.. İşte senin Mustafa Kemal'in... Benim için ağzına geleni söylemiş...

- Nereden çıktı bu? Kim söylemiş?

- Tevfık geldi söyledi, böyle böyle oldu, diye anlattı.

- İlâhi Paşam... dedim, Tevfik de kim oluyor? Siz de, Mustafa Kemal Paşa da birer ordu kumandanısınız. Tevfik aranıza nasıl girer? Böyle adamların lâfıyla hareket edilir mi?

-Ya ne?

- Bırakın bir de ben sorayım, anlayalım bakalım..

Cemal Paşa bunun üzerine tekrar telefonu açtı. Enver Paşa'ya:

Rauf Bey bu işi tektik edecek, ondan sonra size malûmat veririm, dedi.

Ben de tekrar otomobilime binerek Akaretler'e gittim. Mustafa Kemal Paşa'ya: “Tevfik söylemiş. Şimdi yapılacak şey basit.. Ben sizi barıştıracağım.”

Mustafa Kemal Paşa: “Hayır” dedi, “ben Divanhaneye gitmem”

"Divanhanede değil... Ben bir yemek tertip edeceğim. İkinizi de davet edeceğim. Orada konuşursunuz, olur, biter."

Ertesi günü öğle vakti, Perapalas'taki sofra başında Cemal Paşa, ben ve Mustafa Kemal Paşa ile yaveri Salih.... Dördümüz toplandık... Hiç birşey olmamış gibi yenildi, içildi. Bir müddet sonra Enver Paşa ile de aralarını bulmuştum. Sırası gelince anlatırım.

RUSYA'DA İHTİLAL PATLAK VERİYOR

Bu esnada Rusya'da malum ihtilâl patlak verdi. Çarlık idaresini deviren ihtilâlcilerin kurdukları muvakkat hükümet, 1917 sonlarına doğru, müttefikleri harp esirlerini mübadele teşebbüsünde bulundu. Bunun üzerine Kopenhag'da, Rusya, Türkiye, Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan arasında bir toplantı yapılmasına karar verildi. Ben Türk heyetine başkanlık ediyordum. Rusça bildiği için heyete katılan eski İstanbul mebusu ve Profesör Yusuf Akçora, Profesör İzzet ve Seyfi Bey'lerle, tarafsız memleketlerden geçerek Danimarka'ya gidip, Kopenhag konferansma iştirak ettik ve Ruslarla ilk defa karşı karşıya gelerek esirleri nasıl mübadele edeceğimiz hususunda karara vardık.

İstanbul'a dönüşümüzde, Rusya'da muvakkat hükümeti devirerek iktidara gelen Lenin ve arkadaşlarının Bolşevik hükümeti de harbe nihayet vermek arzusu ile, bir anlaşmaya varılmasını istemişti. Bunun için de genel Rus murahhasları ile müttefik devletler murahhasları arasında Brest Litovsk'ta bir konferans toplanması uygun görüldü. Bu konferansa gitmesi kararlaştırılan Türk heyeti başkanlığına, önce eski sadrazamlardan Berlin Büyükelçisi Hakkı Paşa seçilmişti. Ordu namına Ahmet İzzet Paşa ve yardımcısı Salih Bey (Omurtak) ile, bahriye murahhası olarak ben de katılıyordum. Fakat Hakkı Paşa, daha başlangıçta, "kifayetsizliği görüldü" diye azalıktan bırakıldı ve yerine sadrazam Talât Paşa geldi. Hariciye nazırı Ahmet Nesimî bey de heyete dahildi.

Alman heyetine resmen prens Frederik başkanlık ediyordu. Fakat bu zat hayli yaşlı olduğundan, asıl fiilen başkanlığı kendi erkân-ı harbiye reisi general Hoffman'a yaptırıyordu.

Rus heyetinin başında da, meşhur hariciye komiseri Troçki yoldaş bulunuyordu.

Yabancılarla ilk defa temas ettiği her halinden belli olan Troçki, çekingen bir tavırla sulha yanaşmaz vaziyet alıp, şimdilik mütâreke yapılmasını isteyince General Hoffman da, yumruğunu hışımla masanın üzerine indirerek: "Öyle ise, ordularımıza derhal hareket emrini veriyorum!" deyivermiş, bunun üzerine de müzakere kesilmiş ve Rus Heyeti Moskova'ya dönmüştü.

Lâkin, Lenin ne pahasına olursa olsun anlaşmak, sulh yapmak lâzımdı, diye Troçki'yi tekrar Brest Litovsk'a gönderdi.

Bu suretle müzakereler yeniden başladı ve bir hayli buhranlı safhalar atlatarak günlerce uzadıktan sonra o zaman için çok ağır sayılan şartları kabul eden Rusya ile -2 Mart 1918'de- anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre Rusya; bütün dilediklerimizi kabul ederek Doğu sınırımızı istediğimiz şekilde tesbite razı oluyordu.

BAHRİYE ERKAN-I HARP REİSLİĞİNDEN İSTİFA

Brest Litovsk'tan İstanbul'a dönüşümde, bahriyemizin başındaki - Alman Amirali Şoson epeydir gitmiş yerine de halefi Amiral Bosoviç gelmiş olmasma rağmen- Almanlarla aramızdaki anlaşmazlık devam ediyordu.

Ben, bilhassa Brest-Litovsk muahedesi imzalanıp Ruslarla sulha vardıktan sonra, durumun değiştiğini ve Karadeniz'de donanma harekâtına ihtiyaç kalmadığını gözönüne alarak, Alman amiralin artık donanmamızın başında kalmasını katiyen doğru bulmuyordum.

Bu noktada müsamahaya tahammülüm yoktu. Fakat -nedense Almanları gücendirmekten çekindiği görülen- bahriye nazırı Cemâl Paşa ile bu hususta anlaşamıyorduk. Israrlarım üzerine nihayet bir gün "Peki keyfiyeti heyeti vükelâya arz ederim" dedi ise de, bir kaç gün sonra vükelâ heyetinin teklifi kabul etmediğini söyleyince çok üzüldüm.

Bence, Cemal Paşa ciddi şekilde ısrar etmiş olsaydı, Vükelâ heyetinin bu derece mâkul ve memleket menfaatlerine tamamen uygun bir teklifi kabul etmemesine imkân yoktu. Bunu düşünerek bu şekilde çalışamayacağımı anladım ve bahriye erkân-ı harbiye reisliğinden istifamı verdim.

5 Haziran 1918 tarihli olan bu istifa mektubunda, "Bahriye erkân-ı harbiye reisliğine nasbim tarihinden beri üstüme verilen vazifeyi meslekî bilgi ve tecrübelerime dayanarak kanaatime uygun bir surette hakkile yapmaya son derece gayretle çalıştığımdan ve bu arada harp iptidasından beri donanmamızın gerek teşkilât, gerek kumanda ve sevk-ü idaresindeki vatanın gerçek menfaatleriyle katiyen bağdaşmaz kanunsuz davranışları vazifem icabı her zaman yüksek nezaret makamına arz ve islahı sebeplerini teklifte kusur etmediğimi" beyandan sonra şöyle diyordum.

"Bu baptaki maruzatım her defasmda haklı görülerek kabul edilmiş ve fakat hiç bir zaman mevki-i fiiile konmamıştur. Bunun neticesi olarak harpten önceki maddî ve manevî efradı, gerekse harp gemileri ile bugünkü elim vaziyete düşmüştür.

Bu bapta size inandırıcı açık deliller ve maddeler arzile izâh eylediğim

son vaziyette sizce tetkik, tasdik ve kabul edilerek, yoluna konulacağı vaad edilmiş olduğu halde, son aldığım yüksek emirlerinden, her ne sebeple ise, bu kararımızın da tatbiki cihetine gidilemeyeceğini öğrenmiş bulunuyorum. Bu vaziyet karşısında bahriye erkânı- harp reisliği vazife ve mesuliyetini müdrik olarak, bu hale tahammül etmeyi, öteden beri hükûmetimce hakkımda beslenen, emniyet ve itimat ile olduğu kadar, şahsî şeref ve haysiyetimle de kabil-î telif göremediğimden bahriye erkân-ı harbiye reisliğinden istifa eylediğimi arz eylerim."

Cemal Paşa bunu kabul etmemiş ve istifanâmemin altına aynı tarihle şu satırları yazmıştır

"Bahriye erkân-ı harbiye riyaseti, bir askerî vazifedir. Askerî vazifeden istifa etmek selâhiyeti kanunen mevcut değildir. Mucip sebeplerle ileri sürdüğünüz veshaili islâhiye, imkânın müsadesi dairesinde tatbik olunabilir. Nezaret makamı bu babtaki vazifelerini tamamen müdriktir. Binaenaleyh vazifenizde devamınız lüzumuna kani olan nazarat, zatıâlinizi mevkiinîzde ipka eder."

Cemal Paşa'nın emir mahiyetindeki bu ihtarına rağmen istifamda ısrar ediyor, daireye gitmiyordum. Yerime, Birinci Şube müdürü Ali Rıza bey işlere bakıyor. Cemal Paşa da buna ses çıkarmıyor, üstüme fazla varmıyordu. Dört ay kadar bir zaman, böyle geçti.

AHMET İZZET PAŞA'NIN DAVETİ

1918 Ekiminnin ilk günlerinde, İstanbul'u kasıp kavuran İspanyol nezlesinden henüz kurtulmuş, nekahat devresini geçirmek üzere, dostlarımdan Bahriye mektebi müdürü Cevat (Toydemir) Bey'in Heybeliada'daki evinde misafir olarak kalıyordum.

Dünya ahvali karmakarışık, hele bizim durumumuz, cephelerdeki halimiz pek nazik, son derece endişe verici bir safhaya girmişti. Gerçi Doğuda Brest-Litovsk muahedesiyle Ardahan, Kars, Batum livaları bize iade edilmiş, Şark Ordumuzun karşısında bulunan Rus kuvvetlerininin ihtilâli üzerinde de Bitlis, Erzurum, Erzincan ve havalisi tekrar elimize geçmiş, Vehip Paşa kumandasındaki kuvvetlerimiz de Rusların vaktiyle teçhiz etmiş oldukları Ermeni kuvvetleriyle savaşarak, 1914 hududumuza kadarki topraklarımızı geri almışlardı ama Batıda ve diğer cephelerde durumumuz gerçekten feci bir akibete doğru gidiyordu.

İşte bu sırada bir gün Ferik Ahmet İzzet Paşa'nın yakınlarından bir zat gelerek, Paşa'nın görüşmek üzere Galata'da Seyri-Sefain İdaresi Acentesinde beni bekleyeceğini söyledi.

O günlerde, Sultan Vahidettin'in tahta çıkışını tarafsız devletlere tebliğe memur olan, Ahmet İzzet Paşa başkanlığındaki heyete alınmış olduğum da bana bildirilmiş bulunuyordu.

Dâveti alınca İstanbul'a indim. Seyr-i Sefain Acentesinde Paşa ile buluştum. Bana (aramızda kalması şartıyla) müttefikimiz Bulgarların Makedonya'da İtilâf kuvvetlerine yenilerek, ordularının bozguna uğradığını, Bulgar hükümetinin de, galibine ilerlemekte olan İtilâf orduları başkumandanına müracaat ve sulh isteğiyle mütareke yapışı üzerine Talât Paşa kabinesinin istifa ettiğini, Padişahın Sadaret ayanından Tevfik Paşa'ya, Erkân-ı Harbiye riyasetini de kendisine teklif eylediğini söyledikten sonra, bizim askerî durumumuza geçti ve büyük bir üzüntü ile Suriye'deki ordularımızın üstün düşman kuvvetlerinin saldırışları karşısında dağılarak, bozgun halinde ric'ate çabaladığını, gerilerde tutunarak düşman taarruzunu durdurabilmeleri ihtimali de görülmediğini anlattı ve bu şartlar altında Tevfik Paşa'nın başkanlığında kurulacak kabinenin, vatanın düşman ayakları altında çiğnenmesini önleyecek tedbirleri derhal bulup, mümkün mertebe tatbik edebilmek için nasıl bir nefis feragati ve fedakârlıkla çalışmak zorunda kalacağını tabarüz ettirerek, bu çok nazik ve mühim zamanda, benim de kendilerine yardım etmemi istedi.

TEVFİK PAŞA

Hiç beklemediğim ve ummadığım bu haberler ve teklif karşısında bir düşündüm. Sonra hakkımda belirttikleri teveccüh ve itimada teşekkürle mütalâalarımın serbestçe arzına müsaadelerini rica ederek, kısaca şu cevabı verdim:

"Tevfik Paşa Hazretleri, devlet adamlarımız arasında, hamiyet ve vatanseverliği ile tanınmıştır. Eski devirde olduğu gibi Meşrutiyet devrinde de, bulunduğu vazifelerin hepsinde milletin ve memleketin menfaatlerini gözetmiş, gayret ve fedakârlıkta emsali devlet adamlarından aslâ geri kalmamıştır. Halkın her sınıf ve tabakası Tevfik Paşa'nın hususî ve resmî hayatında doğru ve temiz hareket ettiğini görmüş, hakkında sevgi ve saygı beslemiştir. Bunda hiç şüphe yoktur.

Ancak; Paşa'nın yaşı çok ilerlemişti. Harpten evvel Londra'da Sultan Osman süvarisi olarak bulunduğum sırada bizzat şahidi olduğum gibi, elçilik vazifesinde iken bazı ehemmiyetli muamelelerde, normal hallerde bile işleri gerektiği veçhile yürütmeye artık gücü yetmemekte idi. Bu fikrî yetersizliği yüzünden elçilikte işlerini kendi arzusu hilâfına, hattâ haberi dahi olmaksızın maiyetindeki bazı kimselerin, hem de imzasını atarak yürüttüklerini görmüştüm.

Şimdi buyurduğunuz gibi, devletin maruz bulunduğu hayatî tehlikeler içinde, hükümeti Tevfik Paşa kurarsa, o hükümette ben, bir ganbot kumandanlığını üstüme almak cesaretini bile kendimde göremem. Siz ki, milletin ve ordunun güvenini kazanmış, vatan ve milleti çok tehlikeli durumdan kurtarmak için gereken bütün hasletleri nefsinizde toplamış bulunuyorsunuz. Tevfik Paşa kabinesinin kuruluşundan pek az sonra kendini göstereceğinden şüphe etmediğim idaresizlik ve başarısızlıklar karşısında hayal kırıklığına uğrayacak ve hizmet imkânını bulamıyacaksmız. Onun için teklif edilen mevkii kabul buyurmamanızı rica ederim."

Sözlerimi sonuna kadar teessürle dinleyen İzzet Paşa, ricamdan da duygulandığmı belirten bir ifade ile:

"Padişah beni dâvet ederek, bu vazifeleri kabul etmekliğimi ısrarla rica etti. Ben de söz vermiş bulundum. Şimdi sözümü geri almayı, namusumla kabil-i telif göremem" dedi.

Ben de, ancak vatanın selâmet ve menfaati endişesinin hâkim olduğu

duygularla kanaatimi arzettiğime inanmalarını beyanla, bu konuşmamızın mahrem kalması hususundaki arzularına riayette kusur etmeyeceğimi söyleyip, hakkımda gösterdikleri teveccüh ve emniyete teşekkürlerle avdet ettim.

AHMET İZZET PAŞA'NIN TEKLİFİ

Ekim ayının onunda Ahmet İzzet Paşa, beni tekrar dâvet etti. Gene Seyr-i Sefain İdaresinin Galata Acentesi binasında buluştuk. Sakin, fakat düşünceli bir hal ile dedi ki:

"Rauf Bey, dediğin oldu. Tevfik Paşa bir kaç günden beri, benim de yardım ve müzaheretimle çalıştığı halde, kabineyi kurmaya, muvaffak olamadı ve istifa etti. Padişah da Vükelâ Heyetinin teşkilini bana havale etti."

Ne kabul ne de reddettim. Durumu tetkik için müsaade istedim. Fırkalı veya fırkasız olmalarına ehemmiyet vermeyeceğim kimselerle, bir kabine kurmayı düşünüyorum. Politikamızın esası; iç çekişmelere yer vermeyerek, millet arasında birliği sağlamak ve Birleşik Amerika Cumhurreisinin sulh konusunda yayınladığı beyannamenin, bize temas eden kısmındaki prensipler dahilinde sulh yapmaya çalışmak olacaktır"

Paşa, büyük bir teessürle sözlerine devam ile, "Bulgarlar on günden beri mütareke yaparak, harpten çıktılar. Bu yüzden Trakya hudutlarımız, Makedonya'da artık serbest bulunan büyük itilâf kuvvetlerine karşı açık, müdafaasız kalmıştır. İstanbul istilâ tehlikesine maruzdur. Filistin cephesindeki üstün düşman orduları karşısında, mühim kısımlarını kaybeden kuvvetlerimiz esir olmamak için perişan bir vaziyette ric'at ediyorlar. Irak cephesinin durumu da aşağı yukarı bu halde" dedikten sonra ilâve etti:

"Bu vaziyette idare mes'uliyetini üstüne almakta, şahsî emel ve menfaatlerini, hattâ ikbal ve şeref ümitlerinin yeri yoktur. Bencil düşünceleri, fikir ayrılıklarını bir tarafa bırakarak herşeyin üstünde olan vatanın elde kalan kısımlarını ve milletin siyasî istiklâlini kurtarmak yolunda, gerekirse nefsini de feda etmeyi bilecek çalışma arkadaşları bulursam ne âlâ; hükümeti kurmakta tereddüt etmiyeceğim. Aksi halde ben de sadareti kabulden çekineceğim."

Vatan ve milletin karşılaştığı tehlike, târihimizde benzerlerine az rastlanır âfetlerdendi. Yalnız İstanbul'un işgali ile değil, belki devletin çökmesiyle neticelenmek istidadında idi.

Böyle bir zamanda bu derece büyük bir tehlike karşısında, vatan ve milleti zarardan asgari haddiyle kurtarmak için gereken meziyet ve tecrübeleri yüksek mertebede haiz bulunduğuna inandığım İzzet

Paşa'ya; sulh hakkındaki fikirlerini de öğrenince, kısalttıkları esas dairesinde, hizmetlerine lüzum gösterecekleri kimselerin, yardım ve müzaheretten çekinmeyeceklerine emin olduğumu arz ile Sadareti kabulde tereddüt etmemelerini rica ettim.

KABİNEYE KİMLER ALINACAKTI

Ahmet İzzet Paşa, Berlin Elçisi Rıfat Paşa'yı Hariciye Nezaretine, eski başarılarıyle tanınmış valilerden Reşit Akif Paşa'yı Dahiliye Nezaretine tayin etmeyi münasip gördüğünü, fakat Reşit Akif Paşa'nın -yaşı ilerlemiş ve hastalığının da devamlı faal çalışmasına mâni bulunmasından bahisle- bu makamı kabulden çekindiğini, Rıfat Paşa'nın da teklife ait telgrafa henüz cevap vermediğini söyledi ve Dahiliye Nezaretini, zamanın nezaketine göre ehliyetle idare edebilecek zatın kim olabileceğini sordu. İki ay kadar evvel, Talât Paşa kabinesinde Dahiliye Nazırı iken istifa eden İsmail Canbolat Bey'in münasip olacağmı söyledim.

İsmail Canbolat Bey'i, Meşrutiyetin ilânı sırasında tanımıştım.Bir müddet sonra ordudan istifa ile mülkiye hizmetine geçerek kaymakamlıklarda, Emniyeti Umumiye Müdürlüğünde, Şehreminliğinde bulunmuş nihayet Dahiliye Nazırı olmuştu. İdare makinesinin işleyiş tarzını görüp anlamış, dürüst ve kanuna son derece riayetkar bir şahsiyet olmakla tanınmıştı. Paşa, bunu muvafık gördü.

Nafia Nezaretine de son zamanlarda bazı arkadaşlarıyla birlikte İttihat ve Terakki'den ayrılıp muhalif bir fırka kuran İstanbul mebusu Ali Fethi Bey'i tayin etmeği düşündüğünü söyledi ve kendi adına bunlarla görüşerek sulh hakkındaki fikirleri dairesinde kendisiyle işbirliği edip etmeyeceklerini sormayı bana havale etti. Fakat bana; bu âna kadar ne kabinede, ne kabine dışında herhangi bir vazife teklif etmedi. Esasen ben de böyle bir teklif beklemiyordum. Ahmet İzzet Paşa'nın kabineyi teşkil ile devlet ve millet işlerinde muvaffak olmasını temin hususunda elimden geldiği kadar çalışmayı, her türlü düşüncenin üstünde bir millî vazife saydığım için mevkii ve makama lüzum görmüyordum.

Kendisi, Sadaret makamını işgal edeceğine nazaran, Harbiye Nezaretine ve Erkânı Harbiyeyi Umumiye Riyasetine kimleri münasip gördüğünü sordum. Bu hususta henüz bir karara varmadığını, icap ederse başlangıçta her iki vazifeyi de üstüne almak niyetinde bulunduğunu söyledi.

TALÂT PAŞA VE CAVİT BEY

Tevfik Paşa kabinesine dahil bulunduğu zaman benimle olan dertleşmesinde İzzet Paşa, mahremiyeti iltizam eylediğinden, bu hususta Talât Paşa ile fazla açılmayı düşünmemiştim. Fakat Paşa:

“Rauf Bey, İzzet Paşa askerî vaziyetimizi ve vahemetini görür, takdir eder ama mâliyemizin hâline lâyıkı ile vakıf bulunduğunu zannetmiyorum. Halbuki, mâliyemizin hâli, askeri vaziyet kadar ve belki daha perişan ve berbattır. Maliye Nazırı bulabildi mi? Henüz bulamadı ise, en münasip zatın Cavit Bey olacağını, tarafımdan Paşa'ya söyleyiniz.” dedi.

Cavit Bey, Birinci Dünya Harbi'ne katılmamıza katiyen taraftar değildi. Maliye Nazırı bulunduğu sırada rızası hilâfına bu harbe girişimiz üzerine, bazı arkadaşlariie birlikte, kabineden istifa etmişti. Bu istifaya fena halde sinirlenen İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenlerinden bazılarının Cavit Bey'i, millî ve vatanî duygulardan mahrum olmakla itham ettiklerini, hattâ bazı müfritlerin onu halk nazarında küçültmek için düşman taraftarlığı ile damgalayıp hiyanetle suçlandıracak kadar ileri gittiklerini biliyordum. Talât Paşa'nın sözleri karşısında, doğrusu tereddüt ve biraz da hayret ettim. Paşa:

“Düşündüğünü anlıyorum”, dedi. “Cavit Bey lehinde ve aleyhinde çok şeyler söylendi. Fakat harbin devamı müddetince bir kaç defa Maliye Nazırlığı'nı da üstüne almış olmak itibarile kanaatim şudur ki, bizim zamanımızda olduğu gibi, İzzet Paşa'nın da maruz kalacağı müşkül zamanlarda, memleketin mâliyesini idareye kudretli bir zat var ise, o da Cavit Bey'dir. Teklifimi şahsî ve fırka duygulanndan sıyrılmış olarak, sadece vatanın menfaati düşüncesiyle yapıyorum.”

TALÂT PAŞA'NIN SON SÖZLERİ

Konuşmamızın başından beri sakin görünen Talât Paşa'nın çehresinde, birdenbire üzüntü alâmetleri belirdi. Şahsen sevdiğim ve saydığım bu zatı, belki ilk defa olarak meyus görüyordum. Teselli makamında bir kaç söz söylemek istedim.

"Rauf Bey, olan olmuştur, artık ne dense faydasızdır. Biz harbe, ancak vatanı düştüğümüz inkiraz uçurumundan kurtarabiliriz kanaatiyle girdik. Bu kanaatimiz leh ve aleyhinde ileri sürülmüş mütalâalar çoktur. Bu arada düşmanlarımızın ve hattâ dostlarımızın bizi şiddetle tenkid ve itham eyledikleri Ermeni tehciri meselesi de vardır. Fakat bizim yerimizde kim olsa idi, memleketin selâmeti namına bunu yapmaya mecburdu. Düşünün bir kere; ordularımız sayıca ve teçhizatça kat kat üstün düşman kuvvetleri karşısında âdeta dişiyle, tırnağıyla bir ölüm-kalım mücadelesi yaparken, vatandaş bildiğimiz Ermeniler, bütün menzil yolları boyunca silâhlanıp ayaklanarak bizi arkadan vurmak maksadıyla düşmanla işbirliği yaptıkları zaman bu unsuru harp bölgeleri dışına sevketmekten başka bir çare tasavvur edilebilir miydi? Yoktu, başka hiç bir çare yoktu. Ve bu elbette kolay yapılabilir bir iş de değildi. Bundan dolayıdır ki, tatbiki esnasında bazı idaresizlikler ve fenalıklar olmuştur. Bu ciheti itiraf etmekle beraber şunu da söyliyeyim ki, o hangâmede, uzaklarda olup biten idaresizliklerin ve fenalıkların günahını, bunlardan benim gibi habersiz olan Hükümet erkânına yüklemek de insaf ile kabil-i telif değildir. Emin olunuz ki, isyan ile fiilen münasebeti olmayan bazı Ermenilere kıyılmasına mani olamayışımız ve bu arada kıymetli arkadaşlarımızdan ikisini şehit verişimiz beni dilhûn etmiştir.

Bize tecrübesizlik, beceriksizlik ve hattâ cehalet isnat edilebilir. Fakat kimse hırsız diyememeli idi. Tekrar edeyim, isyan bölgesi dışında ve isyan ile fiilen alâkaları olmayan bazılarına yapılan mezalime mani olamadığım için derin bir elem ve ıstırap duymaktayım."

Paşa, sözlerinde; harp yıllarında Enver ve Cemal Paşaların zaman zaman boş bulunup kapıldıkları tantanalı hayatla halk üzerinde yaptıkları fena tesirleri ve fırsat verdikleri suiistimalleri ima ediyor gibiydi. Dalgın dalgın düşünerek sözlerini şöyle bitirdi:

"Bir türlü müteselli olmadığım diğer bir hatamız da Meşrutiyet ismini verdiğimiz bir devirde bizimle aynı fikirde olmayan vatanperverlerin, ayrı bir fırka kurmalarma mani oluşumuzdur. Bu hatamızı şimdi gözlerimizle görüyoruz. Bu yüzden, bu buhranlı zamanda memleket

idaresi vatansızlar eline geçerse, kabahat elbette bizim olacak değil midir?”

Bu sualine verilebilecek bir cevap bulunamayacağını hissettirir gibi sustu, odayı kaplayan derin sessizlik için de müsaadesini isteyerek kalktım, ayrıldık.

HAZİNE SUYUNU ÇEKMİŞTİ

Doğru, Ali Fethi ve sonra İsmail Canbolat Bey'lerin evlerine gittim. Başbaşa görüştük; her ikisine da ayrı ayrı, Ahmet İzzet Paşa'nın düşündüklerini ve teklifini anlattım. Onlar da Paşa'nın çizdiği siyaset esasları dairesinde kendilerine teklif olunan vazifeleri kabul edecekleri cevabını verdiler. Bu cevapları alınca yine o gün akşam üstü Ayan dairesine giderek İzzet Paşa'yı gördüm. Temas ve konuşmalarımın neticelerini kendisine anlattım.

Ahmet İzzet Paşa; memleketin ve bu arada bilhassa İstanbul'un çok daralmış olan iaşe vaziyetini vahim görüyordu. Harbin son yıllarında hükümet, iaşe meselesini yoluna koymak maksadı ile bir Nazaret kurmuştu. İstanbul halkının günden güne artan açlığını mümkün mertebe önlemek üzere yalnız ekmek temini için ayda 4.5 milyon lira kadar para sarfediyordu. Halbuki, gitgide hazine de suyu çektiğinden, günün birinde bu parayı bulmak da imkânsız görülüyordu.

İstanbul'da yoksuzluklardan başka müthiş bir ihtikâr da vardı. İktidar fırkasında sivrilmiş bazı kimselerle, bunların alâkadar bulundukları bazı teşekküller -memlekette yetişmediği için dışarıdan getirilmesi gereken- şeker gibi bazı gıda maddelerini inhisara alıp çok yüksek fiyatlarla halkı soyarcasına satıp duruyorlardı. Hükümetin gözleri önünde cereyan eden bu gibi hâller halkı canından bezdiriyor ve hükümetten uzaklaştırıyordu. Diğer taraftan milletin en güçlü kuvvetli unsurunu teşkil eden 3 milyondan fazla insanın aylar ve yıllardır evinden, işinden ve tarlasından uzak, silâh altında bulunması ile istihsal kabiliyeti son derece azalmış, demiryolları gibi nakil vasıtaları da hemen umumiyetle askerî nakliyata tahsis edilmiş olduğundan, memleketi baştanbaşa kaplayan yoksuzluk ve sefalet tahammül edilmez hale gelmişti.

İzzet Paşa'nın vakit geçirmeden alınmasını zarurî gördüğü başlıca tedbirlerin biri de, halkın bu sıkıntısını hafifletmek üzere İaşe Nezareti'ne herkesin emniyetini ve sevgisini kazanmış, ehil bir zatı tayin etmekti. Bu zat da ancak Dr. Celâl Muhtar Bey olabilirdi.

Celâl Muhtar Bey, Hilâliahmer Cemiyeti'nin, harp müddetince dört bir tarafa yetişerek azamî faaliyetler gösterdiği yüksek kudretin başlıca âmillerindendi. Memleketin istihsal kaynaklarını bilirdi. İktisadî işlerde amelî fikirlere sahipti. Hususî ve resmî hayatında dürüstlüğü ile tanınmıştı. Hürriyetperver olmakla beraber herhangi bir fırkaya girip siyasette faal bir rol oynamamış bulunmakla da maruftu. Bu

itibarla fırka anlaşmazlıklarının yatıştırılmasına şiddetle ihtiyaç görülen bir zamanda hükümet azası arasında bulunması her cihetle faydalı sayılıyordu.

Celâl Muhtar Bey, askerlerin de yardımı temin edilmek şartı ile teklif olunan vazifeyi üstüne aldı.

Ahmet İzzet Paşa, Maliye Nezareti'ni de, Osmanlı Bankası İdare Meclisi azasından ve Hilâliahmer Cemiyeti ikinci reisi Hâmid Bey'e teklif etti. Hâmid Bey de hürriyetperver olmasına rağmen fırka mücadeleleri dışında kalmış, memleketin malî ve iktisadî ihtiyaçlarını bilir ve uzun zaman Maliye Nezareti şubelerinde çalışarak muvaffak olmuş, dürüstlüğü ve temizliği ile tanınmış bir zattı. Fakat sıhhî sebepler ileri sürerek Maliye Nezareti'ni kabul etmemişti.

İSMAİL CANBOLAT BEY

İzzet Paşa ile Ayanda buluşuşumuzun ertesi günü yine kendisini ziyaretimde, bence yapılması müşkül bir teklifle karşılaştım. İzzet Paşa bana; Ayan azasından bir çoğu ile bazı mebusların İsmail Canbolat Bey'in kabinesine girmesini istemediklerini ve bundan dolayı müşkül vaziyete düştüğünü ve müteessir olduğunu söyleyerek Dahiliye Nezareti'ni başka bir zata teklif etmek zorunda kaldığından bahisle bunları -duyduğu üzüntülerle birlikte- Canbolat Bey'e anlatmamı, bir de Nafia Nezareti'ni kabul etmiş olan Ali Fethi Bey'e Dahiliye Nezaretini teklif ettiğini bildirmemi söyledi.

İsmail Canbolat Bey'i evinde ziyaret ederek ortaya çıkan yeni durumu ve zorluklarını kendisine samimiyetle anlattım. O, son güne kadar Talât Paşa'nın yakm ve candan dostlarında biri idi. Meşrutiyetin iptidasından beri İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Fırkası'nın faaliyetlerine katılmıştı. Fırkanın harp politikasındaki başarısızlığından dolayı haklı haksız ithamlara ve tarizlere uğrayacağını takdir ediyordu.

“Fakat, dedi, İzzet Paşa'nın da bunları düşünüp hesapladıktan sonra sana Dahiliye Nezareti'ni teklif ettiğini farzederek vatanın tehlikeli bir zamanında davet ettiği vazifeyi, bir takım özürler ileri sürerek kabulden kaçınmayı doğru bulamamıştım. Paşa'nın tatbikini düşündüğü siyaset inşallah memleket için hayırlı olur. Çalışmalarında benim yüzümden en ufak bir zorluğa bile uğramalarını arzu etmeyeceğimi söylemeye hacet yoktur.”

O sırada Maliye nezareti için münasip görülen Ziya Bey de olmayınca, Ahmet İzzet Paşa'nın tasvibi ve Hâmid Bey'in de "Ondan başkası yapamaz" tarzındaki tavsiyesiyle birlikte, Büyükada'ya giderek Cavit Bey'le temas ettik. Cavit Bey evvelâ “İstemem, artık usandım. Aleyhimde söylenmedik lâf kalmadı. Yapılan dedikoduların haddi hesabı yok. Bu şartlar altında Maliye Nazırlığı yapamadım” diye itizar etti ise de kendisine vaziyeti anlatarak rica ve ısrarlarda bulunuşumuz üzerine Maliye Nazırlığını kabul etti. Artık kabine kurulmuş gibi idi.

İZZET PAŞA KABİNESİ KURULDU.

Ekim'in 14üncü günü öğleden sonra âdet olduğu gibi, Sadaret Alayı tertip edildi ve Babıâli'de Sadaret fermanı okundu. Bana da şu tezkere ile vazifem bildirildi:

Erkân-ı Harbiyeyi Bahriye Reisi / Rauf Beyefendi Hazretlerine

Devletu Efendim Hazretleri,

Bahriye Nezareti Celilesi'nin uhde-i devletlerine tefvizi hususuna ledil arz irade-i seniyeyi hazreti hilâfetpenahi şerefsudur buyurulmuştur efendim.

14, Teşrinievvel. 1334 Sadrıâzam Ahmet İzzet.

Bu tezkere üzerine Bahriye Nezareti'ne giderek vazifeye başladım. İşleri tedkik ettim. Daire reisleri ile görüştüm.

Aylarca evvel istifa etmiş olduğum halde üstümde bırakılan ve vekâletle idare edilen Bahriye Erkânı Harbiye Reisliği makamına, mevcutlar arasında bilgisi ve iktidarı bakımından en münasip gördüğüm kaymakam (yarbay) Ali Rıza Bey'in terfian tayinini Sadarete inha ettim. Akşama doğru da Babıâli'de toplanan Vükelâ Heyeti'ne gittim.

Bu ik toplantıda kabinenin Mebusan Meclisi'nde okunacak beyannamesi tespit edilecekti. Sadrâzam Paşa kabineyi teşkil ederken Wilson prensiplerinden Türkiye'ye taallûk eden madde gereğince, sulh akdine teşebbüsünün dış politikamızın esası olacağını, mesai arkadaşlarına açıktan açığa söylemiş onlarca da muvafık görülmüştü. Bu noktada kısa bir müzakereden sonra ittifak hasıl oldu.

Amerika Birleşik Devletleri Cumhurreisi Mister Wilson'un 8 Ocak 1918'de harp edenlerin hepsine hitapla yayınladığı beyannamenin Osmanlı İmparatorluğuna taallûk eden 12inci maddesi şu idi.

"Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kısımlarında, Türklerin saltanat ve millî hâkimiyetleri temin edilecektir. Fakat bugün Türk idaresinde bulunan diğer milletlerin de hayatlarının emniyeti, şüphesiz bir şekilde ve muhtar olarak gelişmeleri fırsatı, her türlü taarruzdan korunmuş olarak bütün milletlerin gemilerine ve ticaretine

açık bulunması, milletlerarası taahhüdle temin edilecektir."

İngiltere Başvekili Lloyd George da Avam Kamarası'nda Wilson'un yukarıdaki beyannamesinden bir kaç gün evvel 5 Ocak 1918'de Avam Kamarası'nda İngiltere'nin; "Türkiye'yi payıtahtından veya Türk milletinin bu yoldan çoğunluğu haiz bulunduğu zengin ve maruf Küçük Asya (Anadolu) ile Trakya'dan mahrum etmek için harp etmediğini" söylemiş ve bununla beraber "Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan bahrî geçit milletlerarası ve tarafsız bir şekle konmak sureti ile "Türk İmparatorluğu'nun idamesine muhalif olmamakla beraber, Arabistan, Ermenistan, Suriye ve Filistin'in ayrı olarak millî durumlarının tasdikine hakları bulunduğu inancındayız," sözlerini ilâve etmişti.

İşte, dünyaya hakim bir vaziyete giren iki büyük hükümet Reisinin lisanından, Osmanh İmparatorluğu'na müteallik olarak beyan edilen bu açık ve resmî sulh esaslarına karşı o sırada Alman Şansölyesi olan Kont Herting de mensup olduğumuz merkezî devletler adına 24 Şubat 1918'de beyanatta bulunarak "Türkiye'nin mülki tamamiyeti ve Boğazlar meselesi ile yakından ilgili bulunan payitahtın emniyeti Alman İmparatorluğu'nca da esaslı ve mühim bir keyfiyettir. Müttefikimiz olan Türkler bu hususta daima tesirli yardımımıza itimad edebilirler." demişti.

O sırada Osmanlı Hariciye Nazırı Halil Bey (Menteş) de 7 Şubat 1918'deki resmî beyanatmda genel olarak "Harpten önce istiklâli haiz olmayan zümrelerin her birinin sakin bulundukları memleketlerin ahvaline göre teşekküle sahip olmaları esasını kabul ederiz. Boğazlar meselesine gelince, eskiden olduğu gibi ve aynı şekilde umumun ticaretine açık bulundurulacaktır" suretinde hükümetin fikrini açıklamıştı.

KABİNE MECLİS HUZURUNDA

Şimdi Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'nin beyannamesinde, dış politikaya temas eden yukarıki mülâhazalardan sonra iç politikada siyasî mücadelelerden kaçınma ile birlik tavsiyesinden ve iç barış ve sükûnu sağlamak için hükümete müzaheret gösterilmesini istemekten başka söylenecek bir şey kalmıyordu. Bu esasları ihtiva eden beyanname, ertesi günü toplanan Mebusan Meclisi'nde Sadrâzam tarafından okundu ve Meclis'ten itimad istendi. Beyannamede ezcümle şöyle deniliyordu:

“İçinde yaşadığımız tarihî saatlerde bizden, gelecek için tafsilâtlı programlar istemiyeceğinize eminiz. Bugün bizim elimizde yalnız bir düstur vardır: Dış ve iç sulhun sağlanması. Sekiz yıldan beri dış ve iç kargaşalıklardan sarsıntıya uğrayan vatan binasının artık sükûna ve bilhassa dört yıldan beri sürüp giden şu muazzam badirede hiç bir kavmin kolay kolay tahammül edemiyeceği elim mahrumiyetlere katlanan fedakâr milletin artık dinlenmeye ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacı gidermek şimdilik bizim yegâne vazifemizdir. Allah’ın lûtfu ile bu vazifenin yapılması için bütün gayretimizi sarfedeceğiz.

Harp ahvali dolayısı ile memleket içinde bir yerden diğer bir yere nakil ve tehçir edilmiş olan vatandaşlarımızm eski yerlerine döndürülmelerine karar verdik ve bunun icraatına başladık. Bir iki yıldan beri pek büyük sıkıntılara uğrayan bu vatandaşların menkul ve gayrimenkul malları kendilerine geri verilecek ve satılmış olan eşyalarının bedelleri ödenecektir. İdari ve askeri kararlarla sürülmüş olanların serbest bırakılmalarına karar verdik ve vilayetlere bu yolda tebliğler yaptık. Siyasi mahkumlar hakkında umumi af ilan edilmek üzere gereken kanun layihası tanzim ve yüksek Meclis'inize takdim edilecektir. Memleketin selameti ve milletin huzur ve saadeti ancak kanunun muta olmasına ve buna tecavüz edenlerin cezaya uğratılmalarma vareste bulunduğundan idare çarkını bozan emniyetsizliklere, haksızlıklara, sorumsuzluklara katiyen meydan vermeyeceğiz ve bu hususlaki fiil ve icraatımızın hesabını vermek üzere daima karşınıza çıkacağız. Bununla beraber bu baptaki icraatımızda tedrice riayet etmek mecburiyetindeyiz. Bir şey yapmak tebdirlerini almadan, yıkmaya teşebbüs etmeyeceğiz.

Dış sulha gelince; heyetimiz bugün millet fertlerinin susamış olduğu dış münasebetleri bir an evvel temin için azami derecede çalışılacaktır. Amerika Cumhurreisi tarafından ilan edilmiş olan hak

ve adalet esaslarına dayanan bir sulhu kemal-i hulus ile kabul edeceğiz. Mister Wilson'un, Washington'un mezarı başında verdiği nutukta ileri sürülen arazi, milli hakimiyet siyasi münasebetler, iktisadi anlaşmalar meselelerinin kendi dış nüfuzlarını ve siyasi rüçhanlarını temin etmek isteyen millet ve kavimlerin menfaatleri esasına göre değil, doğrudan doğruya ilgili olan kavim tarafından serbestçe kabul olunacak bir şekilde hâl ve tasviyesi düsturuna tamamen taraftarız.

Devletler münasebetlerinde ilk defa olarak hak ve adalet düsturları kabul ve hakkile tatbik olunursa memleketimiz de yabancıların istila ihtiraslarından masun kalır ve teceddüt ve ıslahat esasları sağlanarak bütün kavimler ve unsurlar için yeni bir refah, huzur devresi açılmış olur. Hükümetimiz şimdiden cins ve mezhep ayırt etmeksizin bütün unsurların memleketin siyasi haklarından eşit bir surette istifadelerini, serbestçe gelişmelerini ve memleketin idari işlerine her surette katılmalarını temin eyleyecek ve azınlıkların haklarının korunması için seçim kanunlarımızda gereken değişiklikleri teklif edecektir.

Arap vilayetleri meselesinin -Hilafet ve Saltanat makamına bağlılıkları mahfuz olmak üzere- millî istek ve meyillerine uygun bir muhtariyet temini suretiyle halline çalışacağız. İşte efendiler, bize itimad ettiğiniz takdirde dakika kaybetmeyerek üstümüze aldığımız bu büyük ve güç vazifeyi neticelendirmeye gayret edeceğiz. Muvaffakiyet, Cenabı Haktandır.

Sözümü bitirmeden evvel dört yıldan beri çeşitli harp sahalarında vatan müdafaası için sabır ve sebat ve fedakârlıkla vazife görmüş olan Kara ve Deniz Kuvvetlerimizin nammı hüzünlü ve şükranlı bir dille yadeder ve şehitlerine Fatiha ithaf eyleriz."

İSTANBUL'DAKİ RUMLAR

Ali Fethi Bey'in (Okyar) grubuna mensup Hüseyin Kadri Bey, Hükümetin beyanatını tasvip yollu kısa bir nutuk çektikten sonra itimad hakkında başkanlığa verdiği takririn oya konmasını teklif etti. Başka söz söyleyen olmadı. Hüseyin Kadri Bey'in takriri oya kondu. Meclis'in Hristiyan azalan hariç, mevcudun oybirliği ile kabul edildi.

Bu suretle itimad alan Hükümet, sulh yapmaya mezun ve yetkili olmuştu.

İstanbul halkının o zamana kadar açıkça belirtemedikleri üzüntü, ıstırap ve şikâyet sesleri, bugünden itibaren korkusuz ve pek heyecanlı bir tarzda yükselmeye başladı. Türkçe gazeteler, İttihat ve Terakki Fırkası'nı ve Hükümetini suçlandırmakta birbiri ile yarış ederek fikirleri uyuşturmak yerine bütün bütün heyecanlandırmakta idiler. Azınlıklara mensup gazeteler ise, bilhassa harp içinde iken açığa vuramadıkları ayrılık emellerini pervasızca belirterek ortalığa fitne ve fesat saçan yazılarla dolup taşıyorlardı.

Meşrutiyetin ilânından beri İstanbul'un asayişi, İttihat ve Terakki siyasetine aykırı fikrî cereyanları da önlemek için kurulmuş olan, Örfî İdare ve Askerî Mahkemelerle temin ve iademe olunuyordu. Polis ve jandarma teşkilâtı -mülkî kanun ve mahkemelerin icra vasıtası olmaktan ziyade- askerî idarenin icraatı vasıtası idi. Bu suretle; Meşrutiyet idaresinden beklenen "Kanunların seyyanen hâkimiyeti" düsturu yerine, askerî âmirlerin takdirlerine ve zamana göre değişen arzularına mutavaat düsturu kaim olmuştu. Vali ve mutassarıflar bile vazifelerin kanunlardan ziyade harp bölgelerindeki ordu kumandanlarının emirleriyle yapmakta ve mevkilerinin muhafazasını, iktidar fırkası reislerinin şahsî itimadlarına naliyetle mümkün görmekte idiler.

Harp aleyhimize neticelenip Talât Paşa kabinesi istifa edince askerî idarenin mutlak hakimi olan Enver Paşa da mevkiinden ayrılmış ve böylece örfî idare de kendiliğinden felce uğramıştı. Azınlıklar bunu fırsat sayarak faydalanmaya kalkıştılar. Bir yandan neşriyat ve bilhassa Patrikhaneleri etrafında kurdukları teşkilâtla Hükümete karşı vaziyet alacak kadar ileri gittiler ve bir aralık taşkınlıklarını o derece arttırdılar ki, zaten sinirleri gergin bir durumda bulunan Türk ahalinin asabiyeti son haddini buldu. Acele tedbir alınmazsa, bu yüzden vuruşmalar başlayacak ve devletin varlığı tehlikeye düşecekti.

İzzet Paşa; Ali Fethi Bey'le konuşarak halkın gözünde itibarı sarsıldığı gibi nefsine itimadı da kalmayan polis teşkilâtını askerle kuvvetlendirmek gerektiğini anlattı. İstanbul cihetinden orduya, Beyoğlu tarafında da Bahriyeye mensup kıtaların asayişi muhafaza için polise yardım etmeleri kararlaştırıldı.

Bu suretle ahalisinin hemen hepsi Türk düşmanı kesilen ve bu düşmanlığı açıktan açığa gösterecek derecede azgınlıklara başlamış olan Beyoğlu bölgesinin asayişini sağlamak vazifesi kısmen bana verilmiş oluyordu.

RUMLARIN KIŞKIRTICI HAREKETLERİ

Rumlar kışkırtıcı hareketlerde öteki unsurlardan daha ileri gitmekte idiler. İzmir'den gelen Rum Metropoliti'nin Galata'da bir kilisede etrafına toplananlarla Ayasofya'ya çekecekleri Yunan bayrağını takdis için merasim yaptırdığı haberleri alınıyordu.

Bahriyenin fiilî kuvvetleri, harbin başından beri Bahriye Nezareti emrinden çıkmış -görünüşte Başkumandanlığa, gerçekte ise- bütün donanmaya kumanda eden Alman âmiralinin emrine verilmişti. İçinde bulunduğumuz sıkışık vaziyet bu kuvvetten derhal faydalanmaya mani bulunduğundan "Efradı Cedide" mektebinde talim ve terbiyeye tâbi 2.000 kadar yeni askeri, derhal teçhiz ederek sükûn ve emniyeti korumak vazifesiyle Beyoğlu bölgesine gönderdim. Bunların vakur ve azimkâr tavır ve hareketleri hemen tesirini gösterdi, taşkınlıklar durdu, sükûn avdet etti.

Fesat ve nifak yuvası Fener Patrikhanesi civarına gönderilen askerle alınan tedbirler de her türlü ayaklanmayı bastırmak kudretini göstermişti.

Diğer taraftan Sadrazam Paşa da Adliye Nâzırı vasıtasıyla ruhanî reislere, "Cemaatleri tarafından herhangi bir ayaklanmaya teşebbüs edildiği takdirde süngü ve ateşle önleneceğini kat'î bir ifade ile tebliğ ettirdi. Aynı zamanda Dahiliye Nâzırının da polis ve jandarma kuvvetlerini süratle derleyip toplayarak hareket getirmesi, İstanbul'da heyecanın kısa bir zamanda yatışmasını sağladı.

NE DURUMDA İDİK?

Bu durumdan faydalanarak artık muhasemata nihayet vermek için hemen teşebbüslere geçilebilirdi.Vükelâ Meclisi'nde bu hususta müzakereler oldu. Sadrazam Paşa, Harbiye Nâzırı sıfatı ile askerî vaziyetimizi izah etti: Suriye'deki askerlerimizin çoğu şehit ve esir olmuştu. Geri kalan ordu kısımları Halep istikametinde dağınık olarak geri çekilmeye çalışıyorlardı. Şam, 1 Ekim'de Emir Faysal'ın idaresindeki Arap kuvvetleri tarafından işgal edilmişti. Irak'taki ordumuz, ilerlemekte olan faik düşman kuvvetlerine karşı ümitsizce çarpışıyordu. Diğer bir kısım kıtalarımız Kafkaslar'da ve İran'ın kuzeyinde harbe lehilimize olarak tesir edemeyecek surette dağınık ve uzakta idiler. Trakya cehpesinde de harp edebilecek durumda kıtalarımız kalmamış gibiydi. Enver Paşa, istifasından bir kaç gün evvel Romanya'dan getirttiği bir alay Alman askerini Edirne civarına sevkettirmiş ise de bunun da ehemmiyeti yoktu.

Denizdeki durumumuz da aynı fecaatte idi: Esasen itilâf devletlerinin karadan taaruzlarına gerektiği şekilde karşı koyamayacak kadar zayıf olan donanmamız, Barbaros zırhlısı ile Pelengiderya, Midilli ve Mecidiye kruvazörlerini zayi etmiş, yegâne kuvvetini teşkil eden Yavuz zırhlısı da bir çok yerlerinden yaralanmış, havuzsuzluktan tamir edilemiyor. Boğaz içinde herkesin gözü önünde âtıl yatıyordu.

Sadrazam Paşa'dan sonra Dahiliye Nâzırı da memleketin umumî vaziyetini anlattı: Yurdumuz baştanbaşa asayişsizlik içinde yürüyordu. İdare âmirleri ve memurları harbin doğurduğu türlü sebepler yüzünden nüfuzları kırılmış ve nefislerine itimadları kalmamış bir halde bulunuyorlardı. Jandarmanın muallim zabitleriyle efradı orduya alınarak elden çıkmıştı. Bunların yeniden ikmali için zaman lâzımdı. Yüzbinlere varan asker kaçakları, memleket içinde yer yer haydutluklarla asayişsizlikleri günden güne artırmakta idiler. Birkaç gün evvel şakiler Bandırma-İzmir trenini durdurup yolcuları soymuşladı. Gün geçtikçe durum daha da kötüye gidiyordu.

Cavit Bey de malî vaziyetimizi izah etti: Bundan da, devletin masraflarını -Harp ve umumî idare bakımından- temin eden esas geliri -Alman hazine tahvilâtı karşılığı olarak- Almanya'da basılan kağıt paraların teşkil ettiği, harp halinin, gümrük resmi gibi ağnam ve aşar rüsumunu da hiç mesabesine indirdiği, Almanya ile bağlılığımız kesilince devletin zarurî masrafları için elzem olan paranın karşılığını memleket kaynaklarından sağlamanın imkânsız olduğu ve kendisinin

son nezareti zamanında iktisat edip ihtiyat olarak muhafaza eylediği 14 milyon liralık evraki nakdiyeden (kağıt para) başka hâzinede para kalmadığı anlaşıldı.

Halbuki; biraz ileride işaret ettiğim gibi, yalnız Mart'a kadar umumî masraf karşılığı olarak topu topu 45 bin lira kadar tahsisat kalmıştı!

Kabine azası, memleketin bu vaziyetini öğrendikten sonra bir gün evvel sulha gidilmesini düşündü ve Rıfat Paşa kabul etmediği için Hariciye Nezareti'ni asaleten üstüne alan Nabi Bey'e itilâf devletleriyle temas hususunda mezuniyet verdi. Aynı zamanda ordularımızın düşman taaruzlarına daha ne zaman ve ne dereceye kadar mukavemet edebileceklerini Erkânı Harbiyeyi Umumiye'nin Vükelâ Heyeti'ne tafsilâtiyle izah etmesini kararlaştırdı.

GENERAL TOWNSHEND'LE

Kabinenin kuruluşunun ertesi günü idi. Bahriye Nezareti'ne varışımda General Townshend'den bir mektup aldım. Irak cephesinde Kut'ulâmere'de esir düştükten sonra kaçmayacağma askerî namusu üzerine söz vererek, Büyükada'da serbestçe oturmakta olan bu İngiliz generali Nezaret'e tayinimden dolayı beni tebrik ile esaret müddetince Türkiye'den gördüğü insanî ve şerefli muamelenin hatırasını dâima şükranla muhafaza edeceğini söylüyor ve "Osmanlı Devleti muhasımlarıyla sulh yapmaya taraftar bulunduğu takdirde iki tarafın esas menfaatlerini telif edecek bir sulhün yapılmasında İngiltere hükümetiyle Devleti Âliyye arasında tavassuta hazır bulunduğunu" ilâve ediyordu.

General Townshend İstanbul'a getirildiği zaman Umumî Karargâhın isteği üzerine, yanına deniz Yüzbaşısı Tevfik Bey'i memur etmiştim. İngilizceye olduğu gibi, az çok İngilizlerin tabiatlarına da vakıf olan bu askere, muamelelerinde muhafaza müfrezesi kumandanı olmaktan ziyade General ile Umumî Karargâh arasında muhabereye memur bir zabit olduğunu hatırlatıp, generalin askerî şerefinin ve izzeti nefsinin rencide edilmemesine dikkat edilmesini tavsiye etmiştim. O da bu yolda vazifesini hakkiyle yapıyordu.

Generalin askerî namus üzerine verdiği söze inanan Enver Paşa da bazı Alman ricâlinin bir düziye itiraz etmelerine rağmen onun İstanbul'da istediği yerlere gitmesine, istediği kimselerle görüşmesine ve kulüplere devam etmesine müsaade etmiş, hattâ bunda, yelkenle deniz gezintileri yapmak için emrine bir kotra tahsis edecek derecede ileri gitmişti. Bir kere de -tavassutumla vaki ricası üzerine- generali evinde çaya dâvet edip görüşmek suretiyle de nezaket göstermişti.

Ben General Townshend ile ilk defa, vazife doyasıyla Heybeliada'ya gidip Bahriye mektebi'ni ziyaret edişimi müteakip tekrar tekrar gösterdiği arzuyu tatmin için Büyükada'daki köşkünde ziyaret ile görüşmüştüm. İkinci ziyaretim de harbin son aylarında vuku bulmuştu. Bir gün Büyükada'da idim. General duymuş, evine dâvet etmiş, ben de gitmiştim.

Ziyaretlerimin ikisinde de konuşma zeminini, Türk-İngiliz münasebetleri teşkil etmişti. General; İngilizlerle Türklerin birbirine düşman vaziyete girmelerinden duyduğu üzüntülerini belirtirken ben de biraz etraflı izahat vermiştim. İngiliz siyasetinin, bilhassa Balkan Harbinde Türkiye'ye aleyhtar bir istikamet almış olduğunu, Umumî

Harpten önceki yıllarda iş başına gelen bütün Osmanlı Hükümetlerinin dostluklarını kazanmak için İngilizlere karşı her fedakârlığı yaptıklarını, hemen bu yolda devletin siyasî ve idarî istiklâlini ihlâl eden kayıtlara muvafakat gösterecek derecede ileri gittiklerini fakat İngilizlerin bunlara ehemmiyet vermediklerini, şahsî müşahedelerime dayanarak aynı safta harbe giren Rusya'nın muzafferiyeti halinde, Osmanlı Devletini zayıf, dostsuz ve yalnız bularak, Türk vatanını istilâ ve Türkleri esir etmesi tehlikesi karşısında bizim Ruslara düşman zümreye katılarak mukaddesatımızı muhafaza ve kurtuluş çaresi aramamıza hayret edilmemesi lâzım geldiğini ilâve etmiştim. General her defasında görüşlerimi tasvip ve siyasî hatâyı İngiltere'nin temerküz kabinesince yürütülen politikaya yüklüyordu.

"Türkleri lehimize kazanmış olsaydık, bir milyon askerî iktisat etmeye, harbi de iki senede bitirmeye muvaffak olurduk" diyerek, İngilizlerin askerî siyasetlerinde bir düziye yaptıklan hatlardaki inatlarını şiddetle tenkid ediyor ve buna misal olarak da; merkezi devletlerin kumanda birliği sayesinde arka arkaya muvaffakiyetler sağladıkları halde İngilizlerle Fransızların Garp Cephesinde olsun hâlâ kumandayı birleştirmediklerini gösteriyordu.

Townshend'in mektubundaki teklif üzerine bizzat teşebbüste bulunmayı münasip görmedim. Kendisine -mektubu getiren Tevfık Bey'le- teklifini Sadrâzam Paşa'ya yapması daha muvafık olacağı cevabmı gönderdim.

SULHA DOĞRU

Ertesi gün öğleden evvel Sadrâzam, beni Babıâli'ye çağırdı ve Townshend'in kendisine gönderdiği mektubu vererek bu hususta ne düşündüğümü sordu. General, bir gün evvel bana yaptığı teklifi tekrar ediyordu. Sadrâzama; Townshend'ın bir gün önceki teşebbüsünü ve verdiğim cevap üzerine kendisine müracaat ettiğini beyanla, Generali çağırarak bizzat görüşürse belki İngilizlerle elverişli şartlar altında temasın sağlanması hususunda faydalı olabileceğini söyledim.

İzzet Paşa; bizzat temasın duyulmasından ve müttefiklerimiz arasında yanlış yorumlara meydan vermesi ihtimalinden dolayı Townshend'le görüşmeyi münasip bulmadı. Ben; Generali böyle önemli bir işe vasıta kılmaktan ne derece menfaat hasıl olacağmı takdir etmesi için İzzet Paşa'nın kendisiyle doğrudan doğruya temas etmesini daha muvafık sayıyordum. Paşa'ya Townshend'ın çok daha evvel Enver Paşa ile de evinde görüşmüş olduğunu söyleyerek kendisinin de kabul etmesinin kötü bir yoruma meydan vermiyeceğini ilâve ettim.

İzzet Paşa teklifimi kabul ile Townshend'i Babıâliye dâvet etti ve bu esnada Townshend'i kendiliğinden gelmiş gibi gösterip, İstanbul'da bulunan eski Fransız konsoloslarının -ve tanıdıklarından- Mösyö Savoa ismindeki zatı da İtilâf Devletleri Başkumandanı General Franche Despere ile görüşüp harbe nihayet vermeyi teklif eylemek üzere kara yolu ile Selânik'e gönderdiğini de söyledi. Ertesi, yani Ekim'in 16'ıncı günü toplanan Vükelâ Heyetinden Sadrâzam, isteği üzerine General Townshend'in İngiltere ile Devletimiz arasında münasebet tesisi için arzı hizmet eylediğini, Hahambaşı Hayim Naum Efendi'nin de Amerika'ya gitmesine müsaade olunduğu takdirde Devletimizle Birleşik Devletler Hükümeti arasında kesilmiş olan siyasî münasebetlerin iadesinde ve aleyhteki cereyanları yatıştırarak hakikati yaymak hususunda başarılı hizmetler görebileceğini söylediğini anlattı ve bu konuda müzakereye başlanmadan önce içinde bulunduğumuz durumu anlatmak maksadıyla önemli izahat da verdi. Talât Paşa kabinesinin son zamanlarında Almanya'nın teklifi üzerine müttefikimiz olan diğer devletlerle birlikte Amerika Hükümetine müracaatla Reis Wilson'un ilân ettiği esaslar dairesinde sulh yapılması istendiği halde cevap alınamadığını, aynı zamanda İsviçre gibi tarafsız memleketlerdeki elçilerimiz vasıtasıyle itilâf hükümetleri nezdinde sulh teşebbüsleri yapıldığmı fakat hepsinin başarısızlıkla neticelendiğini anlattı. Bunun üzerine müzakereye geçen Vükelâ Heyeti, General Townshend'in İngiltere'ye giderek belli esaslar içinde

İngiltere Hükümetiyle sulh meselesini görüşmesine muvafakat etti. Türk dostu olduğu anlaşılan Hahambaşı'nın da Amerika'ya yollanmasma ve hususî vapurla Köstence'ye gönderilmesine karar verildi.

Sulh yapılmasında esas olarak -İngiltere Hükümetine General Townshend vasıtasıyle- teklif edilecek şartlar da yine bu toplantıda şu suretle tespit olundu.

1- İtilâf Kuvvetleri tarafından işgal olunan topraklarda oturan ahalinin idarî muhtariyetlerini Türkiye kabul edecektir.

2- Türkiye'nin siyasî, malî ve iktisadî istiklâli mahfuz kalacaktır.

3- Şimdiki buhranın önlenmesi için gerektiğinde Türkiye'ye malî yardım yapılacaktır.

4- Yukarıdaki esaslar içinde sulh yapılması için İngiltere Hükümetinin dürüstlüğünün ve azamî müzaheretinin temini.

GENERAL TOWNSHEND YOLA ÇIKIYOR

Vükelâ Heyeti, Hükümetin bu karar ve düşüncelerini General Townshend'e anlatmak ve kendisine kimseye duyurmadan Akdeniz'deki İngiliz Kuvvetlerinin bulunduğu en yakın yere ulaştırmak, Hayim Naum Efendi'yi de Köstence'ye göndermek vazifelerini de bana verdi.

Memleketin sükûn ve huzurunun korunmasmda bilhassa yakından ilgili olan Nâzırlar, bu işlerin duyurulmamasına çok önem vererek General Townshend'in gidişinin son derece gizli tutulmasını istiyorlardı. Zira duyulduğu takdirde ortalığı karıştırmak için zaten fırsat bekleyen azınlıkların taşkınlıklar yaparak memleketimizdeki vazifeli bir kısım silâhlı Almanların da, tek başınıza sulh yapıyorsunuz diye muhdefete kalkıp, Hükümetin başına yeni gaileler açmaları ihtimali çoktu.

Bu sebeple Townshend'in gönderilmesi bir mesele haline geldi. Çanakkale Boğazı ve civarı torpil döşeli, başlıca istihkâmlardan ikisi Almanların idaresinde ve bütün müdafaa tertibatı da keza Alman kumandasında bulunduğundan ve bu vaziyeti değiştirmeye de hal ve zaman müsait bulunmadığından Townshend'i Çanakkale Boğazı yoluyla Bozcaada'ya göndermek katiyen muvafık olamazdı.

Mevkilerine ve kuvvetlerine dayanarak, harbin iptidasından beri, İstanbul ve çevresine fiilen hâkim olan Alman Askerî Heyeti, İzzet Paşa Kabinesi'nin iktidarı ele alması üzerine şüpheli ve muhalif bir tavır takınıvermişti. Bahriye kuvvetlerimizi tam selâhiyetle idare eden Alman Amirali, bu muhalefeti pervasızca açığa vurarak Bahriye Nezareti'ne gelip beni nezaketen olsun ziyaret etmediği gibi, aramızda mevcut muhabere bağını da kesmiş ve emir ve kumanda bakımından bağlı bulunduğu Başkumandanlığı uhdesine alan Sadrâzamı dahi ziyarete lüzum görmemişti.

İzzet Paşa, vakıa siyasî işlerde Alman Büyük Elçisiyle, askerî işlerde de Erkânı Harbiye-i Umumiye İkinci Reisi olan Alman Generali Von Sekt ile teması muhafaza ederek ittifak esaslarına sadık kalıyor idi ise de her hususta Türk menfaatlerinden ziyade Almanya'ya faydalı olmayı düşünen ve bunu temin uğrunda kendisini her türlü kayıtlardan sıyrılmış gören Alman Askerî Heyetinin, her şeye rağmen müstahkem mevkilerde hattâ şehirde uygunsuz bir vaziyet çıkarmasından endişe

ediliyordu.

Bu endişe ile Townshend'i Bandırma yolu ile göndermeyi ve göze çarpmaması için de o sırada İstanbul'da bulunan İzmir valisi Rahmi Bey'in Generali İzmir'e beraber götürüp oradan Midilli'ye göndermek çarelerini aramasını kararlaştırdık.

Rahmi Bey harp içerisinde İzmir'den İstanbul'a gelip gidişlerinde uğradığı seyrüsefer zorluklarından ve bilhassa Bandırma postasının intizamsızlığından şikâyet ettiğinden dolayı kendisine bu yol için Bahriye Nezaretince bir vapur tahsis edilmişti. Bu suretle memuriyeti başına dönerken bu vapurla gece Büyükada'ya uğrayarak Townshend'i alıp İzmir'e beraberce götürecekti. Bunun, dikkat nazarını çekmeyeceği ve kezalik İstanbul'dan ayrılmış olduğunun duyulmasına yer bırakmayacağı sanılmıştı.

İZMİR VALİSİ RAHMİ BEY

O gün akşamın geç vaktinde Büyükada'ya giderek General Townshend'le köşkünde görüştüm ve Hükümetin sulh için esas saydığı noktaları kendisine anlattım, bu esasları Türk milletinin hayatı ve istiklâli için zarurî addeden Hükümetin, İngiliz Hükümetinin de bunları takdir ile İngiliz milletinin esas menfaatleriyle telifi kabil bulacağı ümidinde olduğunu söyledim. Bu konuda yapacağı teşebbüslerin iyi netice vereceğinden, Sadrâzamın da bilhassa kendisiyle görüştükten sonra, ümitli olduğunu ye böylece bir an evvel savaşa nihayet verilerek siyasî münasebetlerin iadesini ve İngiltere'nin yardımı ile sulh yapılmasını mümkün kılacak müzakarelerin başlamasını arabuluculuğundan beklediğini ilâve ettim.

General, Boğazları İtilâf devletlerinin deniz kuvvetlerine açmak lâzım geldiğini söyledi. Bu ihtimal Vükelâ Heyetinde de görüşülmüştü ve Boğaz'a hücuma yer kalmadan harbin durdurulması mümkün olursa İtilâf Deniz Kuvvetlerinin Boğazlardan geçmelerine muvafakat edilebileceğine karar verilmişti. Townshend'e bu yolda cevap verdim.

Townshend; İngiltere'nin bu şartlar altında çarpışmayı tatile muvafakat edeceğine şüphe olmadığını söyledikten sonra kendisinin bir an evvel en yakın İngiliz kıtasına gönderilmesini ve beraber oturduğu yaveri Yüzbaşı Morgan ile Tevfik Bey'in de muhabereyi sağlamak için birlikte gitmelerine müsaade olunmasını rica etti. Arzusunu kabul ettim ve ertesi akşam Rahmi Bey'in kendisini alarak İzmir'e götüreceğini oradan da Midilli'ye gitmesini temin edeceğini söyledim. Veda ettim.

Bahriye Nezaretine döndüm. Bir gün sonra Hahambaşı Hayim Naum Efendi'yi Köstence'ye gösterecek vasıtayı hazırladım. Babıâli'ye gittim. Evvelâ Sadrâzam Paşa'yı ziyaret ettim. Townshend'le konuştuklarımızı anlattım.

Yaveri ile Yüzbaşı Tevfik Bey'i beraber götürmesine muvafakat ettiğimi söyledim. Tasvip etti ve Rahmi Bey'i o gün gördüğünü söyleyerek olup bitenleri anlattı. Rahmi Bey meğer o gün sabahleyin Dahiliye Nazırını ziyaretle, Sadrâzam Paşa'nın izzeti nefsini incitecek surette vaki beyanatını sebep göstererek, "Demek ki, bana itimad olunmuyor" diye İzmir valiliğinden istifa etmiş... Dahiliye Nâzırı Ali Fethi Bey de Hükümetin bilhassa kendisinden hizmet ve yardım beklediği bu zamanda istifasının doğru olmadığını söylemiş ise de ısrar eden Rahmi Bey, bizzat Sadrâzamı ziyaretle işittiklerini

naklederek bunlarla kendisini vilâyette bırakıp, ayrıca mühim vazifeler vermek yolundaki hareketleri telif edemediğini söylemiş...

Sadrâzam keyfiyeti izahla, nihayet anlaşmazlığı giderdiğini ve Rahmi Bey'in İzmir'deki vazifesine dönmeye razı olduğunu, General Townshend'in yolculuğunu temin etmeyi de üstüne aldığmı söylüyor ve Rahmi Bey'i açık ve mertçe hareketinden dolayı takdir ediyordu. Sadrâzamla görüşmemiz bitince Vükelâ Heyeti toplandı. Evvelce aldığımız karar gereğince mevcut kuvvetlerimiz ve muharebe vaziyetimizle muhtelif cephelerde kendileriyle savaştığımız devletlerin vaziyetleri kuvvetleri hakkında Erkânı Harbiye-i Umumiyece hazırlanan malûmatı dinledik.

CEPHELERDEKİ DURUMUMUZ

Umumî Karargâh adına müzakere salonuna gelen Erkânı Harbiye Binbaşılarmdan -sabık Sadrâzam Tevfik Paşa'nın oğlu- Nuri Bey'in izahatma göre:

Filistin cephesinde üç ordudan mürekkep muharip kıtalarımızın mecmuu, İngilizlerin taarruzuna takaddüm eden zamanda 22 bin tüfenk kadardı. Buna karşı düşmanlarımızm kuvveti, 20 bin, fakat İngilizler tarafından silâhlandırılıp tensik edilen Emir Faysal kumandasmdaki Arap efradiyle birlikte 200 binden fazla idi. Taarruzun akabinde müdafaa hattının sağ kanadında Cevat Paşa kumandası altında bulunan -ve tam mevcutlu bir Nizamiye tümeni kuvvetinde bile olmayan- ordu, tahminen 50 bin raddesindeki düşman kıtalarının hücumuna karşı koymaya mecbur olarak kısmen şehit, kısmen esir olup erimiş gitmişti. Yalnız Ordu Kumandanı düşman eline düşmekten kurtulabilmişti.

Müdafaa cephesinin merkezinde Mustafa Kemal Paşa'nın kumanda ettiği -mevcudu bir seferber Nizamiye tümeni kadar bile olmayan- diğer bir ordu da kısmen cepheden gördüğü tazyik ve kısmen sağ kanadının düşüşü ile ricat hattının kesilmesi tehlikesine uğrayışı sebebiyle geri çekilmeye mecbur olmuştu. Bir kısım kuvvetleri kurtulmuş, o sırada Halep istikametinde ricata devam ediyordu.

Müdafaa hattının sol kanadında bulunan aynı kuvvetteki diğer ordumuz da öteki iki ordunun harp safından çıkmaları ve şiddetli düşman taarruzları tesiriyle ricate mecbur olmuştu. Yolsuzluktan, nakil vasıtalarının azlığından ve düşman uçaklarının ardı ardına yaptıkları hücumlardan irtibatlarını kaybeden kıtalar darmadağın olmuşlardı. "Ordular Grubu" adını alan bu cephedeki kuvvetlerimiz artık muharebeye ve esaslı müdafaaya kudretsiz bir hale gelmiş gösteriliyordu. Bölgelerinden ayrılarak dağlarda dolaşan asker kaçaklarının 350 bini bulduğu tahmin ediliyordu.

Irak cephesinde Ali İhsan Paşa'nın kumandasındaki, 100 binden fazla olduğu tahmin edilen silâhlı kuvvetlerimiz, aşağı yukarı aynı kuvvetteki İngiliz kıtalarının Musul istikâmetindeki şiddetli taarruzlarını -Musul'un yakınında Hamamali civarında- durdurmaya uğraşıyordu. Trakya'da ve Boğazlar civarında ise, çoğu hastahaneden çıkmış, nekahat devrinde 8.000 kadar askerimiz kalmıştı.

Romanya'dan getirilen bir liva kadarki Alman kuvveti de Meriç

köprülerini uçurmuş, düşman hücumlarını geciktirmeye çalışıyordu.

Gerek Edirne istikametinden ve gerek -karaya asker çıkarmak suretiyle- denizden Çanakkale'ye yapılacak taarruzlara artık karşı koymanm mümkün olamayacağı bildiriliyordu.

Bütün bunları haritalar üzerinde izah eden Ali Nuri Bey şu malûmatı da verdi:

"Trakya cihetindeki hududumuz, Dedeağaç'tan (Adriyatik) kıyılarına kadar uzayan bir hat üzerinde; Bulgar, Alman ve Avusturya kıtalarından mürekkep 600 bin raddesinde bir kuvvet tarafından örtülerek müdafaa olunuyordu. Fakat müttefiklerimizin karşısında bulunan itilâf kuvvetleri, Fransız Generali Franche Despere kumandasında olarak Eylül ayında yaptıkları arka arkaya taarruzlarla Bulgar ve Alman kıtalarını (70 binden fazla efrat, binden fazla da zabit esir verdirmek ve birçok da top vesaire zayi ettirmek suretiyle) mağlup ve neticede mütareke yapmaya mecbur etmişlerdir. Bu suretle müttefiklerimizi harp dışında bırakan düşmanlarımız, artık istedikleri istikamete ve bu arada Trakya hududumuza hücum için serbest kalmış bulunuyorlardı ki, miktarları da 5-6 yüzbin kadar tahmin olunuyordu.

Elde kalan muharip kuvvetlerimizin diğer kısımları Kafkaslardadır. Bir taraftan Derbent'e kadar uzanmış öte yandan İran Azarbaycan'ının merkezi Tebriz şehrine kadar yayılmışlardır. Mevcudu 33 bin kadar olan bu kuvvetlerimizin Suriye, Irak ve Trakya cephelerimize tesir edemiyecek derecede uzakta bulundukları da âşikârdır."

SULH ARAMAK GEREKİYORDU

İzahatı tamamlayan Ali Nuri Bey yanımızdan ayrıldıktan sonra müzakereye koyulduk. Aynı zamanda Harbiye Nezareti de üstünde bulunan Sadrâzam Paşa vaziyeti Erkânı Harbiye İkinci Reisi General Von Sekt ile de incelediğini ve onun da "Cephelerden alınan son haberlerin, kıtalarımızın daha ziyade harbe devamla müdafaayı sağlayamayacağı merkezinde olduğunu, müttefiklerimizin de bize askerî yardımda bulunmaları ihtimali görülmediğini ve devletimiz için sulh aramaktan başka bir tedbir kalmadığı" cevabını verdiğini söyledi.

Vükelâ Heyeti; memleket ve milletin mâruz bulunduğu ciddî tehlikeleri, harbe devam suretiyle bir dereceye kadar gidermek dahi mümkün olmadığında ittifak etti. Makedonya'da serbest kalmış olan İtilâf Orduları'nın Edirne hududumuza saldırmalarına yer vermeden harbi durdurmak ve sulh aramaya yönelen teşebbüsleri aceleleştirmek gerekiyordu. Vükelâ Heyetince bundan başka çare kalmadığına karar verildi.

Umumî Karargâh adına Vükelâ Heyeti'ne verilen şifahî raporu, Alman Generali Leyman Von Sanders'in "Türkiye'de Beş Sene" ünvanıyla mütarekeden sonra yayınladığı eser ki, ordumuzun bahsettiğimiz zamandaki hâlini anlatan sayfaları da teyid eder mahiyettedir. Bu general, bilindiği gibi, o esnada Filistin cehpesinde ric'at hâlinde bulunan -ve ordular grubu teşkil eden- kıtalarımızın umum kumandanı idi. Muhabereden evvel ordumuzu tensik maksadıyla celbolunmuş Çanakkale ve civarının müdafaasına kumanda edenler arasında bulunmuş, harp boyunca çeşitli yerlerde vazife görmüştü. Askerî vaziyetimizi teferruatı ile bilirdi. Bu itibarla sözlerin ehemmiyeti vardır. Eserinde diyor ki;

"Harp esnasında Türkiye'nin, kağıt üzerinde, dokuz ordusu vardı. Harbin son safhalarında bu ordulardan bazılarının yalnız numaraları ve tam mevcutlu Erkânı Harbiye heyetleri kaim, fakat muharip kuvvetleri pek azdı. Kadroda Birinci Ordu namıyla görülen teşkilâtın müharip kuvveti -bazı âşiret ve Alman efradı hariç olmak üzere- bir tümen mevcudunu bile bulmazdı.

İkinci Ordu'nun 1918 yılındaki mevcudu; fiilen hizmet edebilecek kudrette 7 tabur kuvvetinde bile değildi. Filistin cephesindeki üç orduya gelince bunlardan hiç biri, harbin iptidasında, bir Türk tümeninin mevcuduna malik olmamıştı."

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN MÜRACAATI

Vükelâ Heyetindeki müzakereden sonra Bahriyeye ait bazı meseleleri görüşmek üzere Sadrâzam Paşa'yı odasında ziyaret ettim. Pek meşguldü. İaşe Nâzırı Muhtar Bey'le İstanbul'un çektiği müthiş yiyecek sıkıntısını hafifletmek meselelerini görüşüyorlardı. Celâl Muhtar Bey kendisine gereği gibi yardım etmeyip durmadan zorluklar çıkardığından bahisle şikâyet ettiği Levazımat-ı Umumiye Dairesi Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın değiştirilmesini rica ediyor. İzzet Paşa da bu değiştirme işine itarazı olmamakla beraber yerine bir ehlini bulmadan İsmail Hakkı Paşa'yı makamından uzaklaştırmayı ordunun beslenmesi bakımından tehlikeli görerek bu tedbiri derhal tatbik mevkiine koymayı muvafık bulmuyordu.

Bu görüşme bitip Celâl Muhtar Bey gidince, başbaşa kaldığımız Sadrâzam Paşa'ya, Kâzım Karabekir Paşa ile İsmet Bey'in İstanbul'a çağrılmaları hakkındaki tasavvurunu hatırlattım. Nâzırlarla olan bu gibi münasebetlerde onların yardımı ile işlerin daha kolay ve çabuk görülebileceğini düşünerek bir an evvel hizmetlerinden faydalanılmasını temenni ettim.

İzzet Paşa birçok muharebelerden sonra İsmet Bey'in Halep'te hastahanede bulunduğunu öğrenince derhal İstanbul'a gelmesi için emir verdiğini, karargâhı ile Tebriz'de bulunan Kâzım Karabekir Paşa'ya da hemen İstanbul'a dönmesini yazdığını, ancak muhaberedeki zorluklardan dolayı kendisinin bu tebliği alıp almadığını henüz bilmediğini söyledi. Bunun üzerine Halep'e vardığı anlaşılan Mustafa Kemal Paşa'nın da Harbiye Nezaretine tâyini ile, hâlâ kendi üstlerinde bulunan ve her gün artan ve tahammül haddini aşan askerî işleri idarenin bir dereceye kadar kolaylaşıp hafifleyebileceğini arza mecbur oldum.

Sadrâzam, General Leyman Von Sanders'in vazifesinden affı hasebiyle Ordular Grubu kumandanlığına o cephenin hâlini bilen ve çok müşkül olan durumu idareye muktedir olduğunu takdir ettiği Mustafa Kemal Paşa'yı tâyin ettiğini söyleyerek cebinden çıkardığı bir kağıdı bana uzattı. Alıp okudum; aynen şu satırlar vardı:

Seryaver Hazreti Şehriyarî Naci Beyefendi'ye

(Gayet mahremdir)

"Talat Paşa Kabinesi'nin mefluç bir halde, Tevfık Paşa Hazretleri'nin de muayyen bir kabine teşkilinde müşkülata maruz bulunmakta olduğunu haber alıyorum. Ordular muharebe kudretinden mahrum ve zaten mevcut kuvvetler müdafaadan aciz bir hale getirilmiştir. Düşman hergün daha müsait ve ezici şartlar ihraz etmektedir. Müttefikan olmadığı takdirde münferiden ve behemehal sulhu takarrür ettirmek lazımdır. Bunun için fevtolunacak bir an dahi kalmamıştır. Aksi takdirde memleketin kamilen elden çıkması ve devletimizin gayri kabili telafi mehalike maruz kalması uzak ihtimal değildir.

Muhterem Padişahımıza olan sadakat ve merbutiyetim ve vatanımın temini selameti itibariyle arzederim ki, sadaretin Tevfik Paşa Hazretlerine tevcihi ve müşarün-ileyhin de esası Fethi, Tahsin, Rauf, Canbolat, Azmi, Şeyhül'islam Hayri ve acizlerinden mürekkep bir kabine teşkil etmesi zaruridir. Bu zevatm vücude getireceği kabine, vaziyete hakim olabileceği zan ve itikadındayım. Tevfik Paşa Hazretleri size isimlerini saydığım zevata müracaat ettiği takdirde teshilata mazhar olabilir zannederim. Münasip ise bu zevatın Şevketmeap Efendimize arzını rica ederim."

15 Ekim, 1918

Fahri Yaveri Hazreti

Şehriyari Mustafa Kemal

Okumayı bitirince isimleri geçen zevattan bazılarının kabineye girmiş olduklarını düşünerek bu telgraf suretinin kendisine Mustafa Kemal Paşa tarafından mı gönderildiğini sordum. Sadrazam, "Hayır, Padişah verdi." dedi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne tayinini çoktan münasip gördüğünü ve bu nezareti bundan dolayı kendi üstüne aldığını, sulh yapılabilirse, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a davetle bu Nezareti kendisine teklif edeceğini, yapılamazsa Anadolu'ya yönelecek düşman istilasına karşı lazım gelen askeri tedbirleri almak ve tatbik etmekte -mevcutlar arasında- ondan daha muktedir bir kumandanımız bulunmadığı cihetle, şimdilik cephede çalışmasını daha faydalı ve mühim gördüğünü ilave etti.

Mustafa Kemal Paşa'nın, Padişaha teklif ettiği kabine azası arasında ismini zikretmesi, ne muvafakatime, ne de malumatıma müsteniddi. Esasen hal ve vaziyet dolayısıyla o günlerde Mustafa Kemal Paşa ile herhangi bir surette temasımız da olmamıştı.

1918 yılı Ekim'inin 18'inci günü, karar gereğince Rahmi bey, Büyükada'dan General Towshend ile yaverini ve Yüzbaşı Tevfik Bey'i alarak, Bandırma'ya gittiler.

Ertesi sabah Beyoğlu'nda çıkan yabancı dildeki gazetelerden birinde bu haberin -hem de bizzat Rahmi Bey'den alındığı kaydıyla- yayınlandığını görünce hayretler içinde kaldık.

Sadrâzam; gizliliğe itina edilmemiş olmasından şikâyetle, Rahmi Bey'in böyle bir şey yapmasının umulmayacağını söyledi ve meselenin Fethi Bey'den tahkikini istedi. Sonunda haberin gazeteye Karasu tarafından verilmiş olduğu anlaşıldı. Aslen Musevî olan Karasu Efendi, Meşrutiyetten evvel Selânikte İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurulmasında yardımı görülmüş, o zamandan beri de cemiyet ile bağlılığını ve Talât Paşa ve merkezi umumî erkânı ile de samimî ve mahrem münasebetini muhafaza etmiş bir adamdı. Bu cihetle, Rahmi Bey'in kendisine, aralarında kalmak kaydı ile malûmat vermiş olması mümkün olabilirse de, Karasu Efendinin bunu ifşa edip gazetelere duyurması kötü niyetine verilebileceğinden, hakkında şüpheler uyandırdı. Tahmin edildiği gibi, bu yoldaki yayınların menfi tesirleri de hemen görüldü. İstanbul'da azınlıkların yatışmış olan taşkınlıkları yeniden kendini gösterdi, hattâ arttı. Vükelâ Heyetinde Dahiliye Nâzırı Fethi Bey'in, memleket âsâyişi hakkında yaptığı açıklama, zaten var olan endişeleri tazeledi.

Fethi Bey hemen seyyar jandarma kuvvetleri teşkil edilmesini ve jandarma umum kumandanlığına Kurmay Albay Refet Bey'in (Bele) getirilmesini istiyordu. Refet Bey harp iptidasında tâyin edildiği Filistin cephesindeki tümen kumandanlığında başarılı hareketleriyle temayüz etmiş, bilhassa son Gazze savaşlarındaki yararlılıklarından dolayı kolordu kumandanlığına yükselmiş, Talât Paşa Kabinesi istifa etmeden evvel de İstanbul'a alınıp jandarma kumandanlığına tâyini kararlaştırılmıştı. Fakat o sırada İngilizlerin taarruzu beklendiğinden cephe kumandanı General Leyman von Sanders, Refet Bey'in kuvvetlerinin başından ayrılmasına muvafakat etmemişti. Fethi Bey bir taraftan bunu anlatıyor, bir yandan da iç durumun son günlerde aldığı şekli izahla Refet Bey'in behemehal İstanbul'a çağrılmasını sadrâzamdan ısrarla rica ediyordu. Sadrâzam İzzet Paşa ise, İngilizlerin büyük kuvvetlerle, Refet Bey'in kumanda ettiği kolorduyu, şiddetli mukavemetine rağmen, bir kısmını şehid bir kısmını da esir ederek ezdiklerini ve bu arada Refet Bey'in ne olduğuna dair haber alınamadığını söyledi ve durumu tahkik ederek, eğer hayatta ve selâmette ise hemen İstanbul'a gönderilmesini cephe kumandanlığına tebliğ edeceğini vaad etti.

Sadrâzam bundan sonra, önemli bir şeyden daha bahsetti.

MUSTAFA KEMAL PAŞA ARAPLARLA ANLAŞMAK İSTİYOR

Halep'te bulunan Mustafa Kemal Paşa'dan bir telgraf almıştı. Paşa bu telgrafında, ordunun artık müdafaa edemeyecek hâle geldiğini, elde kalan pek az kuvvetler üzerine yüklenen düşman baskısını kaldırmak için Suriye'yi Araplara bırakmaktan başka çare kalmadığını, Arap kuvvetlerinin başında bulunan Emir Faysal ile müzakereye başlamak hususunda onun itimadını haiz olan ordu kumandanlarından Mersinli Cemal Paşa ile görüşüp mutabık kalmış, hattâ müzakereye teşebbüs etmiş olduklarını bildiriyormuş. Sadrâzam bu telgrafa, hükümetin müsaadesi almmadan bu gibi teşebbüslerde bulunmamaları cevabını verdiklerini söyledi.

Her tarafta âsâyişsizlik, huzursuzluk artmıştı. Ümitler sönmüş, çeşitli sulh teşebbüsleri başgöstermişti.

Düşmanın Musul'a doğru taarruzu devam ederse, eldeki kuvvetler müdafaaya yetmeyeceğinden ayrılık teşebbüsünün Kürtlere de yayılmasından korkuluyordu. Hükümeti pek haklı olarak endişeye düşürüp sulh meselesi kadar uğraştıran memleket âsâyişi günden güne kötüleştikçe kötüleşiyordu.

Bir gün Harbiye Nezaretine bağlı Seyrü Sefâin İdarisi'nin Bahriyeye bağlanıp, sulhtan sonra ticarî bir şirket hâline getirilmesine dair olan teklifim hakkında konuşmak üzere sadrâzamı, Fuat Paşa türbesi karşısındaki konağında ziyaret ettim. Konakta onu Dahiliye Nâzırı Fethi Bey, Balıkesir ve Bandırma taraflarında da artan eşkiyalardan ve Ethem Bey namında birinin bazı kaymakamları işlerinin başından uzaklaştırmak ve beyannameler yayınlamak suretiyle hareketine siyasî bir renk verircesine ileri gittiğinden, Harbiye Nezaretinin polise yardım için ayırabildiği kuvvetin arttırılmasından bahsederek, Balıkesir, Bandırma, Gönen dolaylarına derhal jandarma müfrezeleri gönderebilmek için tahsisat istiyordu. Sadrâzam da cevaben "Harbiye Nezaretinin elinde bulunan kuvvetlerin hepsinin âsâyişi sağlamaya verildiğini ve İstanbul âsâyişi için ayıracak başka kuvvet bulunmadığını, seyyar jandarma teşkilâtını muvafık gördüğünü ve bunun için Maliye Nâzırı ile görüşüp gerekli tahsisatı temin edeceğini" söylüyordu.

GİZLİ TEŞKİLÂT

Burada ben de söze karışmak lüzumunu duydum ve sadrâzama "Enver Paşa Harbiye Nâzırı iken, İstanbul'da patlak vermesi ihtimali olan herhangi bir ayaklanmaya karşı kullanılmak üzere hazırlanmış mühim bir kuvvet varmış.

Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa kumandasında, "Üsküdar ve İstanbul cihetinde münasip noktalarda bulundurulmakta imişler" diye işitmiştim. "Bundan faydalandınız mı?" diye sordum.

"Hayır," dedi, "böyle bir kuvvetin varlığından haberim yoktur."

Bahsettiğim kuvvet, hatırlanacağı gibi Mustafa Kemal Paşa'nın, Ali Fethi Bey vasıtasıyla Talât Paşa'ya ihbar etmiş olduğu gizli teşkilâttı.

Fethi Bey'e dönerek "Belki sizin malûmatınız vardır?" dedim. O da "Rivayet olarak böyle bir şey işitmiştim." demekle yetinince, ne zamandan beri bir muamma hâlinde kalan bu işin asıl ve esasının ne olduğunu öğrenmek zamanı geldiğini düşünerek, sadrâzamdan aynı zamanda Seyri Sefâin Müdürü de olan İsmail Hakkı Paşa'nın hemen karargâhına davet edilmesini rica ettim.

Yakınlarda oturuyormuş çağırıldı, geldi. Huzur ile Seyr-i Sefain İdaresinin Bahriye'ye bağlanması meselesini görüşüp neticelendirdikten sonra, İsmail Hakkı Paşa'ya, biraz evvel bahis mevzuu olan "Gizli kuvvet"in hâlâ var olup olmadığını sordum. Paşa: "Evet, böyle bir kuvvet vardır." dedikten sonra şöyle anlattı:

"Anadolu cihetindeki kuvvet, siper havanları ve her türlü silâh ve levazımla mükemmel şekilde teçhiz edilmiş taburları, talimgahı kadrosunda bulunan muallim bir tabur da dahil olduğu halde kaymakam (yarbay) Ali Bey'in (Çetinkaya) kumandasında Haydarpaşa'dadır. İstenilen anda bu tarafa geçirilebilmeleri için, emirlerine âmâde deniz vasıtaları verilmiş ve her türlü tertibat alınmıştır.

İstanbul cihetindeki kuvvet de, bazı camilerle, askerî binalara yerleştirilmiştir. Bunların bir kısmı Merkez Kumandan Muavini Kaymakam Şerif Bey'in kumandasındadır. Fakat Merkez Kumandanının bundan malûmatı yoktur. Bütün bu kuvvetlerin, benim vasıtamla, doğrudan doğruya Başkumandalık Erkân-ı Harbiye Reisi Enver Paşa ile irtibatları vardır."

İsmail Hakkı Paşa'nın bu sözleri karşısında, Sadrâzam, pek tabiî olarak hayret etmekten kendini alamamıştı.

İSMAİL HAKKI PAŞA

Harp içinde bilhassa askeri beslemek için kurulan teşkilât genişletilerek, memlekette yetişen ve dışarıdan gelen her türlü yiyecek ve giyecek maddelerine el koyup, halkın -ekmekten şekere kadar- hayatî ihtiyaçları üzerinde diktatör kesilen İsmail Hakkı Paşa'dan hemen herkes şikâyetçi idi.

Sadrâzam İzzet Paşa onu, Yemen isyanlarında kıtasının başında cesaretle savaştığı günlerde tanıyıp, takdir etmiş, bu sırada yaralanarak bir ayağını kaybettiğini de görmüştü. Balkan Savaşı'ndan evvel, Mahmut Şevket Paşa'nın, Harbiye Nâzırı ve İzzet Paşa'nın Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi bulundukları sırada (Levazımat-ı Umumiye) Riyasetine tâyin edilmiş olduğu zaman da ordunun teçhizinde büyük başarılar göstermişti. Bu harbin ilânı üzerine Harbiye Nezareti Başkumandanlık Vekâletini üstünde toplayan Nâzım Paşa onu azledince, Trakya'daki ordunun bile -nihayet yenilmesine tesir edecek derecede- beslenmediği görülmüştü. İzzet Paşa Başkumandan Vekili olunca, İsmail Hakkı Paşa'yı tekrar Levazım Reisliğine getirince, ordunun beslenmesiyle, her türlü ihtiyaçlarının sağlanmasına imkân hâsıl olduğunu gördü. Ve bundan dolayı da hakkındaki itimat ve sevgisi arttı. Aleyhindeki şikâyetleri de, bu gibi ahvalde her yerde görüldüğü gibi, umumî darlık ve sıkıntının olağan bir neticesi olarak kabul ediyordu. Bu sebeple harp hâli sona ermedikçe, onu bu işin başından ayırmayı tehlikeli görüyordu.

Fakat İsmail Hakkı Paşa'nın bugünkü itirafları, Sadrâzamı kat'î tedbir alıp, kendisini azletmek kararını vermeye ve İsmet Bey'in İstanbul'a çağırılmasını çabuklaştırmaya şevketti.

ETHEM’İN YOLA GELİŞİ

Ethem Bey'e gelince, ben bu zatı şahsen tanıyordum. Harbin ilk yılında Irak'ta, İran hududunda vazife ile bulunduğum sırada bu zat da, yanındaki sekiz on arkadaşı ile gelip, gönüllü olarak kuvvetlerime katılmış, ben de kendisini yerlilerden jandarma teşkili ile ulaştırma hatlarının teminine memur etmiştim. Bu sırada İran'ın Kürt aşiretleriyle olan çarpışmalarda hizmeti ve yararlılığı görülmüştü. Oradaki vazifem sona erince, kendilerini, esâsen bağlı bulundukları - Başkumandanlık emrindeki- "Teşkilâtı Mahsusa"ya iltihak etmek üzere, İstanbul'a göndermiştim. Dahiliye Nâzırı Ali Fethi Bey'in, Bandırma taraflarına âsi tavrı takındığından şikâyet ettiği Ethem Bey'in, bu adam olduğunu anlayınca, yola getirilmesi için kuvvet kullanmadan evvel münasip görürlerse, bizzat gereken ihtarlarda bulunarak, tuttuğu yanlış yoldan çevirebileceğim ümidinde olduğumu söyledim. Sadrâzam da, Dahiliye Nâzırı da bu teklifimi kabul ettiler.

Bandırma'da oturduğunu bildiğim Ethem Bey'in büyü kardeşi Reşit Bey'e, oranın Liman Reisi vasıtasıyla bir telgraf çektim. Kardeşi Ethem Bey'in yaptıklarmı haber aldığımı, bunların vatan ve millet menfaatlerine son derece aykırı hareketler olduğunu izah ve bu yolda devam ederse de mutlaka aleyhlerine çıkacağından emin olmalarını beyan ile, derhal kardeşini bularak, uygunsuzluklarına nihayet verdirmesini ihtar ve teşebbüsünün neticesini bana bildirmesini ilâve ettim.

Reşit Bey'in cevabı gelmeden, mütareke müzakeresine memur olarak İstanbul'dan ayrıldığım zaman, tuhaf bir tesadüfle, yolum Bandırma'dan geçiyordu. Oraya vardığımda Reşit Bey'i iskelede, beni bekler buldum.Telgrafımdakileri kardeşine anlattığını ve onun şahsî gocunmalar tesiriyle yaptığı işlerden vazgeçtiğini ve artık bu gibi hareketlerde bulunmayacağını temin etti. Büyümek istiadında olan bu ateş de, bu suretle söndürülmüş oldu.

MÜTAREKE YOLUNDA DAMAT FERÎT PAŞA

Hariciye Nezareti; harp hâlinde bulunduğumuz devletlerle temas için, tarafsız memleketlerdeki elçilikler vasıtasıyla yoklamadan bir netice alamamıştı.

Sadrâzamın, Trakya'daki İtilâf Kuvvetleri Başkumandanı General Franşe Desperi'ye gönderdiği, Mösyü Savua'dan da bir haber yoktu. O sırada, bir gün Kurmay Albaylardan Ömer Lûtfî Bey, Bahriye Nezaretinde ziyaretime geldi. Bu zatı, Trablus Harbi esnasında bir müddet Erkânı Harbiye-i Umumiye Üçüncü Şubesinde çalışırken tanımıştım. Faal, vazifeye bağlı, kanaatlerini açıkça söylemekten çekinmez bir askerdi.

Şimdi Mustafa Kemal Paşa'nın ordusunda menzil müfettişi bulunduğunu, Halep'ten geldiğini ve Paşa'nın Harbiye Nezaretine tâyini ile bir an evvel İstanbul'a aldırılması için teşebbüste bulunarak, bunu sağlamaklığımı, vatanın hayr ve selâmeti adına benden istediğini mahrem olarak söyledi ve Mustafa Kemal Paşa ile aralarında muhabereyi temin için hususî bir şifresi bulunduğunu da ilâve etti.

Kendisine; kabine kurulurken ve ondan sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a alınıp kabineye memur edilmesi hususunda Sadrâzam İzzet Paşa nezdindeki teşebbüslerini ve Sadrâzamın fikir ve mütalâalarını anlatarak Paşaya böylece bildirilmesini rica ettim.

24 Ekim 1918 günü öğleden evvel General Townshend'le birlikte gitmiş olan Yüzbaşı Tevfik Bey'den şifreli bir telgraf aldım. İtilâf Devletlerinin -Alman ve Avusturya Macaristan hükümetleri de isterlerse- sulh yapılabileceğini, fakat istediğimiz takdirde mütareke yapmak için müzakereye hazır olduklarını ve bu husus için Akdeniz Filosu Başkumandanı Amiral Galtrop'u delege tâyin ettiklerini yazan Tevfik Bey, ayrıca Amiralin bu konudaki tebliğini İzmir Valisi Rahmi Bey'e verdiğini, onun da Sadrâzama arzettiğini bildirerek Mondros'tan ayrılmadan evvel General Townshend'in kendisine, İngiliz hükümetiyle hükümetimiz arzusu dairesinde münasebet kurulmasının bu suretle olabileceğine ve Osmanlı Devleti mütareke yapmaya karar verirse, murahhaslar heyeti arasında benim de bulunmamın faydalı olacağını, bunu da bana mahrem olarak bildirilmesini rica ettiğini ilâve ediyordu.

Gene o gün öğleden sonra toplanacak olan Vükelâ Heyetine katılmak üzere Babıâli'ye gitmiştim. Müzakere salonuna girince, Vükelânın hazır olduğunu, fakat Sadrâzam Paşa'nın koltuğunda bulunmadığını gördüm. Meğer saraya imiş..Bir saatten fazla bekledik. Nihayet geldi. İngiliz Amiralinin İtilâf Devletleri adına, mütareke yapılması konusundaki telgrafını Padişaha arzettiğini "Zâtı Şâhâne"nin de çok memnun olarak bunu hükümetin bir başarısı sayıp Vükelâ Heyetine tebriklerini tebliğe kendisini memur eylediğini söyledi ve şunu ilâve etti.

"Efendimiz murahhas olarak Damat Ferit Paşa'nın gönderilmesini irâde buyurdular. Paşa benimle beraber geldi. İstirahat salonunda hükümetin tâlimatını bekliyor."

Sadrâzamın bu sözleri Vükelâ Heyetini şaşırttı.Salon derin bir sessizlik içinde kaldı. Nâzırlar, Padişahın bu iradesinden memnun olmadıklarını belirten bir ruh hâleti içinde birbirlerinin yüzüne bakarak, susuyorlardı.

Ben Damat Ferit Paşa'yı, o güne kadar şahsen görmemiştim. Herkes gibi, yalnız ismini işitmiştim. Leh ve aleyhinde bir fikrim yoktu. "Vükelâ"nın diyeceğine muhalefet etmekliğim için bir sebep mevcut değildi. Onların ne diyeceklerine bakıyordum. Sadrâzamla, Şûrayı Devlet Reisi Reşit Âkif Paşa, Evkâf Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey, Âyan âzasından (Senatör) olduklarından, kendisini yakından tanıyorlardı. Fakat onlar da, iradeyi elverişli gördüklerini sezdirir ufak bir harekette bulunmadılar. Aksine, üzüntülü bir halde düşünüyorlardı. Maliye Nâzırı Cavit Bey ise sinirlenmişti. Lâkin itiraz yollu bir şey söylemiyordu.

VAHİDETTİN'İN KUŞKUSU

Sadrâzamın "Ferit Paşa delidir" diyecek kadar ileri gitmesine rağmen Padişahın ısrarda inat etmesi bende hayretten fazla şüphe uyandırdı.

Bulgaristan mütareke yapmak zorunda kalır kalmaz, Bulgar Kralı istifaya mecbur edilmişti. Herhalde bu vaziyet, Sultan Vahidettin'i kuşkulandırmış olmalı ki, şimdi İtilâf Devletlerinin kendisini de tahttan düşürecek bir karar vermeleri veya böyle bir istekte bulunmaları ihtimalini düşünerek, böyle bir teşebbüse karşı koymak için, "deli" olduğu söylenen, bu itibarla da hareketlerinden sorumlu olmaması tabiî bulunan Damat Paşa'yı murahhas olarak göndermekte ısrar ediyordu.

Vükelânın gene sesi çıkmadı. Salonu kaplayan derin sessizlik devam ederken müsaade isteyerek konuşup, düşündüklerimi söyledim ve ilâve ettim "Padişahın böyle bir kaygusu varsa, bunu tabiî bulmalıyız. Fakat memleketin idaresinden sorumlu olan bir hükümetin, deli olduğunu bildiği bir kimseyi mütareke yapmaya memur ederek, memleket menfaatlerini koruyabileceği zannında bulunmasını, hiç de tabiî ve mantıkî saymak mümkün olamaz. Bu vaziyette Padişahın, en müşkül zamanda memleketin hak ve menfaatlerine, hükümetin bir mecnun kadar bile müdafaaya muktedir olmadığı fikrinde olduğu anlaşılıyor ki; bu mütalâada hatâ etmiyorsam, Damat Ferit Paşa'yı göndermeye taallûk eden irâdenin, yerine getirilmesini caiz görmüyorum. Bunu yerine getirmektense, hükümetin istifası daha doğru bir hareket olur."

Bu sözlerim salondaki sessizliği giderdi. İlk önce Evkaf Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey "Bunlar dikkate şâyandır. Meseleyi bu noktadan tetkik etmek muvafık olur." dedi. Reşit Akif Paşa da onun fikrine katıldı. Maarif Nâzırı Gelenbevîzâde Sait Bey, Damat Ferit Paşa'nın gönderilmesini doğru bulmadığını açıkça söyledi. Şeyhülislâm Efendi de dahil olmak üzere Dahiliye Nâzırı Ali Fethi, Maliye Nâzırı Cavit, Adliye Nâzrı Hayri, İaşe Nâzırı Celâl Muhtar Bey'lerle Nafia Nâzırı Ziya Paşa mütalâada bulunmaya lüzum görmeden, Ferit Paşa'nın gönderilmesini katiyen doğru bulmadıklarını ve istifayı tercih ettiklerini söylediler.

Bu umumî kanaate Sadrâzam Paşa da iştirâk etti ve olup biteni Padişaha arz ile; ısrarlarında devam ettikleri takdirde, hükümetin istifaya karar verdiğini söylemeyi uygun bulduğunu beyan etti. Vükelâ da bunu ittifakla tasvip eyledi. Bunun üzerine, İzzet Paşa saraya

telefonla Mâbeyn Başkâtibini Babıâli'ye çağırdı. Aynı zamanda, istirahat salonunda epeydir Vükelâ heyetinin talimatım beklemekte olan Damat Ferit Paşa'ya da, bizzat yazdığı tezkere ile, beklememesini bildirdi.

MURAHHAS SEÇİLİYOR

Nihayet başkâtibin geldiğini haber verdiler. Sadrâzam, benim de beraber bulunmamı istediğinden, çalışma odalarına birlikte geçtik ve orada Mabeyin başkâtibi Fuat Bey'e, vükelânın ittifakla verdiği kararı tebliğ ile, bunu Padişaha arza kendisini memur etti. Bu iş bitince toplantı salonuna döndük. Başka işlerle meşgul olduk. Bir saat kadar sonra başkâtip geri geldi. Tekrar İzzet Paşa ile beraber çalışma odasına geçerek onunla buluştuk. Fuat Bey kısaca "Vükelâ heyetinin kararını Zât-ı Şâhâne'ye arzettim. Ferit Paşa'nın memuriyetinde musîr değilim. Hükümetin murahhası olarak göndermeyi uygun göreceği zatı ben de kabul ederim, buyurdular." deyip gitti.

Sadrâzam, Padişahın bu irâdesini vükelâya tebliğ etti. "Murahhas olarak kimi göndermek münasiptir?" diye sordu. İlk önce Adliye Nâzırı Hayri Efendi (Ürgüplü), "Rauf Bey'i teklif ederim." dedi. Sadrâzam da ona katılarak, tasvip etti.

Ben, daha ziyade ordularımızın durumunu yakından bilen bir zâtın mütâreke yapmaya memur edilmesinin doğru olacağını ileri sürerek, Bahriye Nezaretindeki işlerle, İstanbul'un âsâyişi noktasında üstüme verilen vazifenin burada bulunmamı icap ettirdiğini söyledim ve itiraz ettim. Sadrâzam Paşa "İstanbul'da ordu erkânından, bu işi üzerine alıp hemen yola çıkabilecek bir kimse yoktur. Bahriye Nezâretindeki işleri, sizin tertibiniz dairesinde Ziya Paşa (Nafia Nâzırı) tâkibeder." deyince, diğer vükelâ da ona uyarak, murahhaslık vazifesini kabul etmemde ısrar ettiler. Ben tekrar itiraz ettim. Diplomasi mesleğinde tecrübeli bir zatın tâyini ordu mensuplarından elverişli birinin de ona yardımcı olarak katılmasını müreccah gördüğümü söyleyerek, bu vazifeden affetmelerini tekrar tekrar rica ettim. Hariciye Nâzırı Nabi Bey: "Murahhaslar heyeti başkanlığını Rauf Bey kabul etsinler. Yanlarına Hariciye Müsteşarını veririz. Bu suretle hukukî meselelerde kendilerine en kıymetli yardım sağlanmış olur." dedi.

Sadrâzam İzzet Paşa bu defa doğrudan doğruya bana hitap ederek, pek üzüntülü bir ifade ile "Rauf Bey, dedi, durumu biliyorsunuz. İşlerin gitgide vahimleşerek içinden çıkılmaz bir hal aldığını bilen padişah, bizimle hemfikir olarak, muharebenin bir an evvel sona erdirilmesini zarurî görüyor ve bunda acele ediyor. Hükümetin Damat Ferit Paşa hakkındaki görüşünü de kabul etti. Şimdi arkadaşlarınız da mütâreke yapmak için, ittifakla sizi göndermek istiyorlar. Bu hususta kaybedecek vaktimiz yoktur. Trakya hududunda düşmanların keşif

müfrezeleri görülüyor. Hududa yakın Alman kumandanı, düşmanın ilerlemesini geciktirmek için, Meriç üzerindeki köprüleri havaya uçurmayı teklif ediyor ve müsaade istiyor. Evet, durum işte bu merkezdedir. Yanınıza, ordunun her hâlini yakından bilen ehliyet sahibi bir zat tâyin ederim. Vaziyet nazik, vakit dardır."Artık kabul etmemek doğru olmaz.

Bu ısrar karşısında, General Townshend'in mütârekeyi müzareke edecek heyette benim de bulunmamın faydalı olacağı kaydının da tesiri ile, çaresiz, kabul ettim. Hariciye Nâzırı, diplomat olarak, müsteşarı Reşat Hikmet Bey'i, Sadrâzam da askerî murahhas olarak, Kurmay Yarbay Sadullah Bey'i yanıma vermeyi münasip gördüklerini söylediler. Vükelâ heyeti de bunların memuriyetlerini tasvip etti. Bu suretle teşekkül eden heyetin, mütâreke yapmaya selâhiyetli olduğunu bildiren vesika da hazırlanıp Sadrâzamla, Hariciye Nâzırı tarafından imzalandı. Böylece toplantı da sona erdi.

LIVERPOOL KRUVAZÖRÜNDE

Sadrâzamla birlikte Dolmabahçe Sarayı'na gittik. İzzet Paşa huzura kabul edilip ve bir hayli müddet padişah ile başbaşa kalıp görüştü. Çıkışında, padişahın, teşekkül eden heyeti ve memuriyetimizi tasdik ettiğini, yapılacak mütârekede, gözönüne alınması gereken bazı hususlara ehemmiyet verilmesini irâde buyurduğunu söyleyerek, Şehzade Osman Fuat Efendi'nin bir türlü kurtulup çıkamadığı Trablus'tan dönmesi için hususî şekilde teşebbüste bulunmamı istediğini ilâve etti.

Geceyarısı, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet ve heyet kâtipliğine tâyin edilen -başkâtip Fuat Bey'in oğlu- Ali Bey'lerle "Peykişevket" kruvazörüne binerek İstanbul'dan Bandırma'ya, oradan da trenle İzmir'e hareket ettik.

İzmir'e varışımızda Vali Rahmi Bey'in memuriyetine nihayet verildiğini öğrendik. Bizi istasyonda Vali Vekili Nurettin bey ile Ordu Kumandanı Cevat Paşa karşıladılar. İkametimize ayrılan otele birlikte gittik. İzmir ahval ve müdafaa imkânları hakkında görüştük. Âsâyişin zorlukla korunabildiğini, askerî durumun denizden herhangi bir çıkarmayı önleyecek halde bulunmadığını, kısaca İzmir'in de İstanbul kadar tehlikeye mâruz bulunduğunu anladık.

Bu suretle, harbe bir an evvel nihayet verilmesi gerektiği hakkındaki kanaatimiz bir derece daha kuvvetlendi. İzmir'de Cevat Paşa'nın kurmay başkanı olan Yarbay Sadullah Bey de heyetimize katıldı.

26 Ekim günü sabahı erkenden "Zafer" romorkleriyle İzmir'den ayrıldık. Torpil hatlarını geçerek, Foça açıklarında, bizi bekleyerek kıyıları tarassut etmekte olan İngilizlerin ufak bir karakol gemisine yaklaştık ve heyetçe buna bindik. Zafer romorkorünü de, dönüşümüzü beklemek üzere Foça'ya gönderdik. Bindiğimiz, buharla işleyen ve aslında balık avına mahsus olan bu gemi, merkezi Midilli Adasında bulunan İngiliz istihbarat heyetinin maiyetine memurmuş. Harbten önce İngilizlerin İzmir konsolos muavini olan Mister Smith ismindeki zatın emrinde bulunuyordu. Bu zat ile birkaç saat beraber kaldık ve bu zaman içindeki konuşmalarımızdan, İngilizlerin bizde olup bitenlerin hepsine teferruatı ile vâkıf olduklarını kati şekilde anladık. Bandırma-İzmir demiryolu nakliyatını eşkiyaların nasıl kestiklerini teferruatı ile hikâye eden bu zat, bu adamların kendi talimatları ile hareket ettiklerini ima ediyor ve Bandırma-Balıkesir taraflarında, kısmen de ordudan kaçanların katılması ile teşekkül eden çetelerin yarattıkları

kargaşalıkları tarif ederken bunların da kendi marifetleri eseri olduğunu sezdirecek tavırlar takınıyordu.

Akşama doğru "Sığrı" açıklarında yine İngilizlerin "Liverpool" kruvazörüne geçtik. Bizi, geminin başlıca zabitleri karşıladılar. Bin müfreze silâhendâz tarafından selâmlandık.

Kruvazörün süvarisi, kendisine mahsus kamara ve salonları heyetimize tahsis etmek suretiyle nezâket gösterdi. Süvari gibi, görüştüğüm diğer zabitler de siyasetin lâfına bile yanaşmaktan çekinmekte idiler. Hepsi de, Türkiye ile harbe bir an evvel nihayet verilmesine taraftar görünüyorlar ve Türk ordularının savaşlarda gösterdikleri dayanıklılık ve yararlılıklardan sitayiş ve takdirle bahsediyorlardı.

Bu sırada, harp gemilerine ziyaretçilerin isimlerini kaydetmeleri âdet olan defteri, bizim de imzalamamız için getirdiler. İmzalarken dikkat ettim. Son ziyaretçilerin "Karabi" ve "Jiro" ismindeki iki kişi olduğunu, İzmir'den gelerek, memuriyetle Atina'ya gittiklerini gördüm.

Bunlar bizden yirmi iki gün evvel, yani Ekim'in beşinde "Liverpool" Kruvazörüne binip altısında "Pire" ye varmışlar, sahile çıkmadan da dönüp, tekrar Anadolu kıyısına çıkarılmışlardı. Fakat işin içinde aleyhimize bir tertip olmadığını sonradan öğrendik, zira bunlar, Talât Paşa hükümetinin istifasından önceki günlerde padişah ile hükümetin uygun görüşü ile Vali Rahmi Bey tarafından sulh yapmaya imkân aramak üzere gönderilmiş vilâyetin Hariciye işleri müdürü Karabi Bey'le, İzmir'de ticaretle meşgul Fransız tebaasından M. Jiro'dan başkaları değilmiş. Fakat Atina'daki İngiliz ve Fransız elçileriyle olan temaslarmda muvaffak olamayarak geri dönmüşlerdi.

KÂMİL PAŞA, RAHMİ BEY ÇATIŞMASI

Rahmi Bey, harp içinde esirlerin değiş tokuşları teşebbüslerinde, hükümet ile İtilâf makamları arasında, birkaç kere arabuluculukta bulunmuş ve bu yüzden karşı tarafın saygı ve güvenini kazanmıştı. Selânik ve dolaylarının Osmanlı idâresine geçtiği tarihe kadar eski bir aileye mensup ve şehrin eşrafından olan Rahmi Bey, Talât Paşa gibi İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucularındandı. Meşrutiyetin ilânını müteâkip Talât Bey'le beraber İttihat ve Terakki Merkezi Umumîsi temsilcileri olarak İstanbul'a geldikleri vakit kendileriyle tanışmıştım. Dostluğumuz o günden beri devam ediyordu.

Rahmi Bey, Selânik'ten mebus seçildiğinden, devletin siyasetinde belli başlı söz ve tesir sahiplerinden biri idi. Devletin menfaatini İngilizlerle anlaşmada görür, bunu sağlamak uğrunda çalışmaktan geri kalmazdı. Bu sebeple, Balkanlarda İngiliz siyasetini yayıp yürütmek maksadıyla İngiltere'de kurulmuş "Balkan Komitesi" isimli cemiyetin temsilcileri olarak İstanbul'a gelen Bohston Kardeşleri iltizam ettiği halde, onları İngiliz dostluğu ile şöhret bulmuş olmasına rağmen iyi kabul etmeyen zamanın sadrâzamı Kâmil Paşa ile arasında şiddetli anlaşmazlıklar çıkmıştı. Her iki taraf gazetelerdeki açık mektupları ile birbirlerini hırpalamışlardı. Bu hal nihayet Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında uzlaşılmaz bir ayrılık doğurmuştu.

Bu sıralarda, arka arkaya kurulan kabinelerde, İttihat ve Terakki erkânından birçokları Nezaret makamlarına geçtikleri halde, Rahmi Bey arkadaşlarının ısrarla tekliflerine rağmen hiçbir kabineye girmemiş ve Selânik elden çıkıncaya kadar, oranın mebusluğu ile yetinmiş ve Balkan Harbinden sonra İzmir'e vali olmuştu.

Daima kanuna saygılı, hak ve hürriyetsever idaresiyle yerli ve yabancı herkesin muhabbet ve itimadını kazanmış olan Rahmi Bey, İzmir ve çevresinin harp bölgesi dışında bulunmasından faydalanarak, sivil idareyi, askerlerin müdahelesinden korumaya ve bu suretle vilâyetin nüfuzunu sarsıntıya uğratmamaya muvaffak olmuştu. Onun tedbirli ve ileriyi görüşlü idaresi sayesindedir ki, İzmir vilâyeti harp musibetlerinden zarar görmeyen, sâkin ve nisbeten müreffeh tek bölge olarak kalmıştı.

Vilâyet ahalisinden olan Ermenileri, daima doğru yolu göstererek irşat etmiş, onların ters hareketlerde bulunmalarına meydan vermemiş ve

bu suretle tekinin dahi burnunun kanamasına mâni olmuştu.

Düşman devletler tebaasına karşı da, harp hâlinde bulunan bütün memleketlerde benzerlerine rastlanmayacak şekilde iyi muamele etmiş, bunların ancak sulh hâlinde faydalandıkları serbestlik içinde ticaretleriyle meşgul olmalarını kolaylaştırmış, böylece birçoklarının minnettarlığını ve düşman devletlerin de takdirini kazanmıştı. Rahmi Bey'in bu türlü idâresi, işlerin iç yüzüne nüfuz edemeyen bâzı müfritlerin, kendisini düşman taraftarlığı ile itham edecek kadar dedikodularını mucip olmuştu.

Türk tacirlerinin teşebbüslerini kolaylaştırmak ve ticari gelişmelerini sağlamak yolundaki çalışmaların ve "vilâyetin müstesna durumundan ve iktidar mevkiindeki bazı kimselere mensubiyetlerinden istifade ile" kolayca zengin olmak isteyenlere ve bu arada bir takım zorbaların teşebbüs ve azgınlıklarına dayatıp karşı koyuşu, düşmanlıklar yaratmış, gün geçtikçe de muhaliflerini çoğaltmıştı.

AMİRAL GALTROP'LA BAŞBAŞA

İtilâf Devletleri Midilli adasının Mondros limanını "Deniz üssü" yapmışlardı. 26 Ekim gecesi, saat on sularında bu limana vardık. Düşmanlar adına müzakereye delege tayin edilen İngiliz Akdeniz Filosu baş kumandanı amiral Galtrop'lu komutan gemisi olan Agamemnon zırhlısında heyetçe buluştuk.

Bizi güvertede samimi bir tarzda kabul eden amiral, istirahatimizi sağlamak maksadiyle, geminin kendisine mahsus mevkilerini bize ayırtmak centilmenliğini gösterdi. Vakit geç idi. Müzâkereye ertesi gün saat dokuzda başlamak uygun görüldü.

Ertesi sabah, amiral Galtrop, öğleye doğru Agamemnon zırhlısına geldi ve müzâkerelere müşavir olarak katılacak olan ikinci kumandan amiral Seymur ile albay Labens, binbaşı Dikson ve kâtiplikle görevli bir genç teğmeni heyetimize takdim etti.

Müzakereye topluca başlamadan önce, kendisiyle başbaşa görüşmeyi kolay ve çabuk bir netice almak bakımından faydalı gördüğümü söyleyerek, amiralden hususî bir mülâkat istedim, razı oldu.

İkinci amiral Seymurla beraber müzâkere salonunun yanındaki istirahat salonuna geçtik.

Söze ben başladım, kendilerine "Osmanlı hükümetinin harbe girmesinin asıl saiki Rusya'dır. Rusya'nın Türkiye'yi çiğneyip yok etmek için yüz yıllardan beri güttüğü politikadır. İtilâf devletlerinin Rusya ile birleşip, Türkiye'yi ihmâl etmiş olmaları millî varlığımızm tehlikeye düştüğü inancını doğurmuştur. Türk milleti, işte şu sebebledir ki, varlığını korumak için dört yıldır muazzam fedakârlıklarla savaşıyor. Çarlık idâresini deviren son ihtilâl, Rus tehlikesini bir zaman için geciktirmiş olabilirse de, tamamen ortadan kaldıramaz. Bu ihtilâl, göz önünde bulundurularak, Türkiye'nin coğrafi stratejik durumu düşünülürse, memleketimizin sulh ve sükûn içinde gelişip ilerlemesi, başta İngilizler olduğu halde, İtilâf devletlerinin aleyhine değil, lehine olacağı derhâl anlaşılır.

İstiklâlini korumak yolunda her türlü fedakârlığa katlanan bir Türkiye'nin, yakın doğuda pek faydalı bir sulh ve sükûn unsuru olacağı, son dört yıllık harbin verdiği tecrübelerden sonra esasen İngiltere hükümetince de anlaşılmış olmak lâzım gelir. Bu düşünce iledir ki, yeni kabine, sulha varmak için İngilizlerle teması, iki tarafın

da gerçek menfaatleri bakımından elzem görmüştür. Osmanlı hükümeti sulh ve sükûn içinde çalışarak, gelişip ilerlemek istiyor. Bunun için de İngiliz siyâsetine uygun bir politika gütmeği faydalı buluyor" dedim.

Sonra bu görüşlerimizin sulh yapmakta olduğu kadar, mütâreke kararında da tesirli olacağını, istiklâlimize dokunacak şartlar karşısında kalır ve kendileri de bu konuda ısrar ederlerse, harbi durdurmaya ve karşımızdakilerle bir an evvel dostça münasebetlerin iadesine taraftar olmamıza rağmen, o gibi şartları kabulde mazur olacağımızı ilâve ettim. Ve nihayet "Bir an evvel barışa dönmeye taraftanz. Buraya bunu sağlamak için geldik. Fakat kabul ve tatbik edemeyeceğimiz şartlar altına imzamızı koymamız katiyen bahis konusu olamaz. Gerçi mütâreke şartlarınızın nelerden ibaret olduğunu şu anda bilmiyorum. Ancak yapılacak tekliflerin kabulü kabil olmamasından dolayı harbi durdurmak mümkün olmazsa, İtilâf devletleri, büyük zayiat vererek, belki İstanbul'a girebilirler, evet bu ihtimal varittir, ama bu takdirde yani Trakya hududunda harp başlayınca büyük bir ihtimalle İstanbul'da azınlıkların şuursuzca ayaklanmaları da bir iç harbe yol açar ve bu suretle İstanbul hiç şüphe yok, bir harp alanına dönerek kan ve ateş içinde kalır ki, bu da beklenen sulhu temin edemez. Aksine; istiklâllerine ne derece bağlı olduklarını bu uğurda yıllardır katlandıkları fedakârlıkların azameti ile göstermiş olan Türkler, o zaman her şeyi göze alarak, sonuna kadar harbe devama mecbur kalacaklardır. Durum bu hâli alınca, sonunun nereye varacağını kestiremiyorum. Fakat İtilâf devletleri lehine olacağını hiç zannetmiyorum. Ancak bu bâdirede akacak kandan ve husule gelecek zarardan Türklerin sorumlu olmayacakları tabiîdir" dedim.

MÜZAKERELER BAŞLIYOR

Bir saate yakın bir zaman süren sözlerimi her iki amiral de sükûn içinde, dikkatle dinlediler. Sonra amiral Galtrop cevaben, ne demek istediğimi iyice anladığını, yapacağımız müzakerelerin savaşa nihayet verecek bir mütârekenâme ve Osmanlı hükümeti ile İngiltere devleti arasında her iki tarafın menfaatlerini korur bir dostluğun yeniden başlaması için elinden geleni yapacağını beyan etti. Sonra toplantı salonuna geçtik. Ve Amiral Galtrop'un başkanlığında müzâkereye başladık.

Selâhiyetnâmemizi amirale verdim, okudu, kabul etti. Kendi de İtilâf Devletleri adına müzâkereye mezun bulunduğuna dair hükümetinden aldığı tefgrafnâmeyi okudu.Ve bir suretini sadrâzam paşaya ulaştırmış olduğunu da söyledi. Biz de bunu kabul ettik. Bundan sonra amiral, mütâreke yapmak için dört esaslı teklifte bulundu:

Evvelâ; Karadeniz'e geçmek için, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının açılması ve geçişin emniyet altında bulunmasını sağlamak maksadı ile bu boğazlardaki istihkâmlarm İtilâf kıtaları tarafından işgal edilmesi.

İki; Osmanlı sularındaki bütün torpil tarlaları ile torpido kovan mevzileri vesair manialar yerlerinin gösterilmesi ve bunları taramak, kaldırmak için gerektiğinde yardım edilmesi.

Üç; İtilâf hükümetlerine mensup harp esirleri ile Ermeni esir ve tutuklularının İstanbul'da toplanarak, kayıtsız şartsız İtilâf hükümetlerine teslimi.

Dört; Karadeniz'deki torpil yerleri hakkında bilgi verilmesi.

İTlLÂF DEVLETLERİNİN YİRMİDÖRT MADDELİK TEKLİFLERİ

Amiral, bunları saydıktan sonra, hükümetinin bu maddelerin kayıtsız şartsız kabulünde kararlı olduğunu ve ancak bunlar kabul edildiği takdirde, öteki maddeleri müzâkereye koyabileceğini söyledi.

Ben de: "Bu şekilde müzâkere doğru olmaz. Mütâreke şartlarını gösteren maddelerin hepsini bilmeden, yalnız bu dört madde kabul edilmiş olsa bile, öteki maddelerde çıkabilecek anlaşmazlıklar yüzünden, iki tarafın da istediği neticeye varılamaz. Şartların hepsini bilmek bizim için zarurî ve elzemdir." dedim. Bu konuda uzun tartışmalar oldu. Sonunda teklifimi kabul eden amiral, aşağıdaki maddeleri, ağır ağır okumaya başladı:

Beş; Hudutların muhafazası ve âsâyişin korunması için lüzum görülecek askerî kuvvetlerden gayrisinin derhal terhis olunması (miktarı sonra İtilâf hükümetleri tarafından kararlaştırılacaktır)

Altı; Osmanlı kara sularında veya Osmanlı kuvvetleri tarafından işgal edilen sularda bulunan bütün harp gemilerinin teslimi ve bunların gösterilecek liman veya limanlardaki enterne edilmesi

Yedi; Mühim sevkülceyş noktalarının İtilâf kuvvetleri tarafından işgal olunması.

Sekiz; Hâlen Osmanlı işgali altında bulunan bütün liman ve demir yerlerinden, İtilâf'a mensup gemilerin istifâde etmesi.

Dokuz; İtilâf deniz kuvvetleri için İstanbul'un üs olarak kullanılması ve Osmanlı limanlarında bulunan bütün tersânelerin, tamir işlerini kolaylaştırmak için tahsisi.

On; Toros tünellerinin işgali.

Onbir; İran'ın kuzeybatı kısmında ve Kafkasya'daki Osmanlı kuvvetlerinin harpten evvelki hudut içinde kullanılması.

Oniki; Telsiz telgraflarla kabloların İtilâf memurları tarafından kullanılması

Onüç; Askerî ve ticarî deniz vasıtaları ile malzemesinin tahrip edilmesinin men'i.

Ondört; Kömür, akaryakıt ve deniz levazımının Türkiye kaynaklarından satın alınması için kolaylıklar gösterilmesi

Onbeş; Bütün demir yollarının mürâkabe için İtilâf zabitlerinin idâresine verilmesi (Mavrây-ı Kafkas'da hâlen Osmanlı idaresinde bulunan demiryolları da dahildir. Ve bunlar da serbest ve tam olarak İtilâf memurlarının emrine verilecektir. Bu maddeye Batum ve Bakü'nün İtilâf devletleri tarafından işgali dahildir).

Onaltı; Hicaz'da, Irak'da, Yemen'de, Suriye'de, Kilikya'da ve Irak'da bulunan kuvvetlerin en yakın İtilâf kumandanına veya garp mümessiline teslimi.

Onyedi; Trablus ve Bingazi'de bulunan Osmanlı zabitlerinin en yakın İtalyan garnizonuna teslimi.

Onsekiz; Trablus ve Bingazi'de işgal edilen bütün limanların (Mısrata da dahil olduğu halde) en yakın İtilâf devletlerine teslimi.

Ondokuz; Alman ve Avusturya-Macaristan deniz, kara, sivil memur ve tebaalarının en yakın İngiliz ve müttefikleri kumandanlarına teslimi.

Yirmi; Osmanlı Kuvvetlerinin vaz'ılceyş ile silâh, cephane nakliyesi hakkında verilecek emirlere itaat etmesi.

Yirmibir; Erzak ve levâzımın İtilâf zabitleri tarafından mürâkebe edilmesi.

Yirmiiki; Osmanlı esirlerinin İtilâf kuvvetleri nezdinde muhafaza olunması.

Yirmiüç; Osmanlı hükümetinin merkezî hükümetlerle bütün münasebetlerinin kesilmesi.

Yirmidört; A - Ermeni vilâyetlerinde karışıklık çıktığında bu vilâyetlerin İtilâf kuvvetleri tarafından işgal edilmesi. B - 7. 10 ve 15 inci maddelere ek olarak "Sis", "Haçin", "Zeytun" ve "Ayıntap"ın işgal olunması.

MADDELER MÜZAKERE EDİLİYOR

İtilâf devletlerinin mütareke için şart olarak ileri sürdükleri teklifler malûm olduktan sonra maddelerin müzakeresine başlandı.

Birinci madde konuşulurken “İlk fıkrası, esas itibariyle kabul edilebilirse de -istihkâmlarm İtilaf kuvvetleri tarafından işgali- fıkrasmm memleketimizin asayişi ile ilgili olduğu için, kabülü kabil değildir. İstihkâmların İtilâf kuvvetleri aleyhine kullanılamayacak başka bir şekil düşünülmesi lâzım gelir.” dedim.

Amiral Galtrop, cevap olarak dedi ki "İtilâf devletleri harp halinin gerektirdiklerini düşünmeye mecburdurlar. İktidarda bulunan Osmanlı hükümetinin bugün mevkii kuvvetli ise de, harbin genel durumu değiştiği taktirde yerinde kalacağı pek zann edilemez. Bu hükümetin düşmesi ile yerine harp taraftarı bir hükümet geçer ve harp yeniden başlarsa, İtilâf devletleri ne kadar müşkül vaziyette kalırlar düşünmek lâzımdır. İşte bu ihtimallere binaendir ki; Boğazlardan serbestçe geçişi ancak buraları ellerinde bulundurmakla emniyet altına alabileceklerine kanidirler."

Yarbay Sadullah Bey "serbest geçiş" hakkında kendilerine her türlü teminatın verilebileceğini ve istihkâmlardaki topların kamaları çıkarılmakla bu işin hal edilmiş olabileceğini, şu halde işgalin izzeti nefsimizi incitip, umumi efkârı üzecek bir şekilden ibaret kalıp, hiç bir faydası olamayacağını söyledi.

Amiral; Sadullah Bey'e cevaben "bu istihkâmlar Almanların elinde bulunduğu zaman da umumî efkâr vardı." deyince, ben "Almanların, Osmanlı devletinin müttefiki sıfatiyle bazı istihkâmlarda bulunmaları millî izzeti nefse dokunmazdı. Fakat buralarını İtilâf devletleri işgal ederse, durum değişir ve umumî efkârda yapacağı tesirle asayişi de bozup kurmak istediğimiz dostça münasebetleri zorlaştırabilir. Bu tekliften vaz geçmelidir" dedim.

Reşat Hikmet Bey de "Alman kuvvetlerinin müttefik sıfatiyle istihkâmlarımızda bulunmaları, İngilizlerle Amerikalıların Fransa topraklarında ve istihkâmlarında bulunmaları gibidir, işbirliğinin tabiî icabıdır. Göze batmak şöyle dursun, hoş görülür. İtilâf teklifleriyle kıyas olunmaz." sözlerini ilâve etti.

Sonunda Amiral; "Düşüncelerinizi anlıyorum, fakat hükümetim bu konuda ısrar ediyor. Dört yıl süren harp esnasında malca ve canca en çok zarar ziyana sizinle mücadelemizde uğradık. Şimdi sulh istiyorsunuz. Buna karşılık, biz de tekrar harp haline gelmek ihtimaliyle benzeri zarar ve ziyanlara uğramamak için, ihtiyat tedbirleri almak zorundayız." dedi.

Bu konudaki görüşmelerimizi uzun uzadıya tekrarla, emniyetlerini aynı derecede sağlayacak, işgalden başka bir şekil aranmasını teklif ettik. Amiral tekliflerinde bir değişiklik yapılmasını mümkün görmediğini beyanla, kararlarının kat'i olduğunu tekrar edince, ben de sordum ve Amiralla aramızda şöyle bir konuşma oldu:

- İstihkâmları, İtilâf kuvvetleri birlikte mi işgal edecekler?..

- Evet, karma halde, birlikte.... cevabını verdi.

- Bu karmada İtalyanlar ve Yunanlılar da var mı?

- Evet, onlar da beraber...

- İstihkâmların işgali biraz evvel de belirttiğim gibi, zaten umumî efkârda yapacağı tesirle memleketimiz asayişini bozması bakımından mahzurludur. Bu işgale İtalyan ve hele Yunan kuvvetlerinin de katılması, durumu bütün bütün karmakarışık ederek, tehlikeyi tahakkuk ettirir. Bu şartlar altında işgali kabul etmek sorumluluğunu üstüne alacak bir Osmanlı hükümeti tasavvur edemiyorum. Bu sebeple, bahis konusu olan teklifi kabul edemeyeceğiz.

- O halde, istihkâmların yalnız İngilizlerle Fransızlar tarafından işgali, öteki İtilâf devletlerinin de İstanbul'da gemileriyle temsili suretiyle iki tarafın tekliflerini birleştirebiliriz.

Amiral susunca biz bu tarzın da aynı aksaklıkları ve tehlikeleri doğuracağını tekrarlayarak, bu teklifi de kabul edemeyeceğimizi söyledik. Fakat işgalden başka bir çare bulunması konusunda ne dedikse, Amiral işgale kati lüzum bulunduğunu tekrar edip durdu. Nihayet, istihkâmları toplan işleyemez hale getirilerek Osmanlı askerleri elinde kalmaları kabul edildiği taktirde belli sayıda İngiliz ve Fransız zabitlerinin, kontrolör sıfatiyle bulunmalarına da bizim muvafakat edeceğimizi söyledim.

MONDROS MÜTAREKESİNİN MADDELERİ GÖRÜŞÜLÜRKEN

Amiral; mütarekenin sulh demek olmadığını, bu sebeple Osmanlı askerleriyle, kendi zabitlerinin bir arada bulunmalarını kabul edemeyeceğini söyledi. Biz de, fikrimizde ısrarla, çok ağır bulduğumuz teklifi kabul edemeyeceğimizi tekrar ettik.

Bu noktaya gelince Amiral, müzakerenin kesilmeye uğraması ihtimalini düşünmüş olacak ki, istihkâmların İtilâf kuvvetleri tarafından işgal edilmesinin doğuracağı tehlikeleri hükümetine yazacağını ve şayet hükümet ısrar ederse, işgalin İngiliz askerlerine hasrını tavsiye edeceğini söyledi.

Ben de; İtilâf devletleri harp gemileri arasında Yunan gemilerinin İstanbul limanma gelmelerinin de aynı tehlikeleri davet edeceğini anlattım.

Amiral Galtrop; Osmanlı hükümetini zorluklara düşürecek herhangi bir asayişsizliğin kendini göstermesini katiyen istemediğini ve Karadeniz'e geçmelerini zarurî gördüğü takdirde Yunan gemilerinin İstanbul Boğazından geceleyin, görülmeksizin sessizce geçmelerini temin edeceğini kati şekilde vadetti.

Amiral Galtrop'un temsil ettiği devletlerin, boğaz istihkâmlarını mutlaka ellerinde bulundurmak hususundaki ısrarlarının sebebi aşikârdı. Zira o esnada Rusya'daki Bolşevik idaresi bu devletler zümresinden ayrılıp, bunlara karşı muhalif bir vaziyet almıştı. Almanlarla Avusturya-Macaristan harbe devam etmekte idiler. Rusya'nın Karadeniz kıyıları -Sivastopol müstahkem deniz üssü de dahil olduğu halde- Almanya ile müttefiklerinin elinde, Osmanlı donanması ise fiilen Almanların kumandasında bulunuyordu. Bizim, Boğazlardan serbest geçişi kabul etmemiz, müttefiklerimizin muhalefetine ve belki -Rusların da yardımı ile- aleyhimize hareketlerine yol açabilirdi. Bu ihtimale göre, Karadeniz cihetinden gelebilecek taarruzlara karşı; emniyetlerini sağlamak için Boğaz istihkâmlarımızı ellerinde bulundurmak istemeleri, onlara göre mantığa uymaz bir ısrar değildi. Bunun tarihte misâli vardı: Kırım Muharebesinde, İngiliz, Fransız ve Sardunya (İtalya) devletleri. Boğaz istihkâmları, müttefikleri olan bizim elimizde bulunduğu halde, kendilerini emniyette göremeyerek, kara ve deniz kuvvetlerini harp sahasına göndermeden evvel, memleketleriyle gidiş ve geliş yollarını

temin etmek ve Rus ordularının Gelibolu'yu işgal suretiyle bir tehlike yaratmaları ihtimalini önlemek maksadıyla Bolayır'da tahkimat yapıp, kendi askerleriyle teşkil ettikleri müdafaa hattını işgal eylemeyi lüzumlu saymışlardı.

Zaten, yalnız deniz kuvvetlerinin Boğazlardan geçmesi hiç bir zaman, İstanbul'un zaptını sağlayamamıştır.

Osmanlı devletinin kuruluşunu tâkip eden zamanlarda Çanakkale dolayları ve bir müddet sonra Karadeniz Türklerin eline geçtiği halde, İstanbul yine Bizanslıların elinde kalmıştı. Onu ancak koca Fatih muazzam ordusuyla, karadan taarruzları ile fethedebilmişti.

Kısacası, İstanbul şehri denebilir ki, kurulduğu günden beri, denizden taarruzlarla değil, ancak kara ordularının tazyiki ile düşürülebilmiştir. Nitekim; Balkan Harbinde Çanakkale Boğazı istihkâmları elimizde bulunmakla beraber, Şark ordumuzu yenen Bugarların İstanbul'a girmelerine ancak Çatalca müdafaa hattındaki kuvvetlerimiz mâni olabilmişti.

İşte bu tarihî olaylar göz önüne alınır ve hele Napolyon muharabeleri esnasında donanmanın, sisten ve elverişli rüzgârdan faydalanarak Çanakkale Boğazını, baskın tarzında bir hareketle geçmeye muvaffak olmasına rağmen İstanbul'un müdafaası karşısında, ric'ate mecbur olarak ne ağır zayiata uğradığı hatırlanırsa Karadeniz'e donanma ve belki ordu sevk etme mecburiyetini duyan bir devletin gidiş geliş ve ric'at yollarını kendi eliyle emniyet altına almak istemesini tabiî görmek zarurî idi.

Mondros'ta birinci maddenin müzakeresinde, karşı tarafın ısrarla işgal isteyişi, bizim de buna razı olmayışımız, toplantıların kesilmesi ile harbin devamını çaresiz kıldığı takdirde, İtilâf kuvvetleri Boğazları istilâ ve İstanbul'u ellerine geçireceklerdi.

Buna kat'i surette mâni olmak, İstanbul'u böyle bir âkibetten mutlaka korumak zorunda idik.

Fakat; askeri vaziyetimiz Çanakkale Boğazı istihkâmlarımızın, İngiliz ve Fransız deniz ve kara kuvvetleri tarafından işgal edilmesini, men'e yetecek derecede değildi. Mütareke masası başında, bu istihkâmların, bu kuvvetler tarafından işgal edilmesine bazı şartlarla razı oluşumuz, esasen men'i elimizde olmayan bir şekilde kabul etmemiz demekti.

Trablusgarb'a milletlerarası hakların en basit kaidelerine aykırı, gasibane bir hareketle taarruz ettikten başka, bu harbe nihayet veren Uşi muahedesi ile işgalleri altında bulunan 12 adamızı boşaltıp bize

iade etmeleri gerektiği halde bir takım boş iddialar ve bahanelerle bu borçlarını yerine getirmediklerinden dolayı vaadlerine de, sözlerine de inanılmaz bilinen ve ayrıca Antalya ve dolaylarına da göz dikmiş olmakta devam eden İtalyanlarla, aşağı yukarı yüz yıldan beri Türkler aleyhinde çevirmedik dolap bırakmayarak, bir numaralı Türk düşmanı sayılmakta olan Yunanlılar araya girmemek şartıyle, İngiliz ve Fransızlarla Boğaz istihkâmlarını işgal konusunda anlaşmamız mümkün olabilecekti. Bu iki hükümetin harp içinde vâki resmi beyanları, harpten gayelerini Irak ve Suriye'yi ellerine geçirmek ve Boğazlardan serbest geçmeyi temin etmekten ibaret olduğunu göstermişti.

Biz, Irak'tan da, Suriye'den de, yerli ahalinin yardımına mazhar olan bu devletler ordularının tazyiki ile çıkarılmıştık.

Son zamanlarda, denizaltılarla uçaklarda görülen ilerlemeler de, Boğazları kapayarak, İstanbul'u uzaktan müdafaa etmenin imkânsızlığını tecrübe ile anlatmıştı. Öte yandan, Kırım muharebesinden beri, İngiliz ve Fransızların yalnız ahitlerine değil, vaitlerine de sadık milletler oldukları hakkında milletimizde umumî bir kanaat vardı. Bu kanaate ben de iştirak ediyordum. (Ne yazık ki, bu fikir ve kanaatlerimizde yanılmıştık. Mütarekenin hemen ertesi günlerinde gördüğümüz hareket tarzları ile tamamıyle hayâl kırıklığına uğradık. Rızaları ile kabul ettikleri şartlara, hiç bir mâkul sebep olmaksızın, riayet etmediler ve mütarekenameyi pervasızca ve mütemadiyen yırta yırta parçaladılar. Bu konuya ileride ayrıca temas edeceğiz. Şimdi yine Mondros'daki masanın başına dönelim.)

DİĞER MADDELER

Birinci maddenin müzakeresinde uzlaşmaya varılamayınca Amiral Galtrop, hükümetine müracaat zorunda kaldı ve bu sebeple, bu maddenin müzakeresini sonraya bırakarak, öteki maddelerin müzakeresine başladık. Amiral, ikinci maddeyi okudu. Mütareke yapmak için, bunun aynen kabulü esas şart olduğunu tekrar etti.

Bunu ve aynı şartı ekleyerek okuduğu üçüncü maddeyi kabul edebileceğimizi söyledim. "Ancak, Karadeniz'de Ruslar tarafından konulan torpillerin yerleri bizce tamamiyle malûm değildir. Yalnız hükümetimizde mevcut malûmatı verebiliriz" dedim. Ve bu suretle kabul olundu.

Harp esirleri ve Ermeni tutuklu ve esirleri hakkındaki dördüncü maddeyi okuyan Amiral, bunun da aynen kabulünün şart olduğunu tekrar etti.

Rus ordusuna mensup Ermeni esirlerinin daha önce yapılan bir anlaşma ile zaten iade edilmiş oldukları, Türk Ermenilerden tutuklu bulunanların serbest bırakılmalarına hükümetçe emir verildiği gibi, Padişahın haklarında umumî af ilân ettiğini, bu sebeple bunlara ait fıkranın yazılmasına lüzum kalmadığını söyledim. Amiral, Padişah'ın umumî af ilân etmesinden memnunluk duyduğunu, ancak Ermeniler hakkında çıkan birçok dedikodulardan heyecanlanan İngiliz umumî efkârını yatıştırmak için bu fıkranın yerinde bırakılmasını istedi.

Reşat Hikmet bey de: "Osmanlı hükümetince bu konuda gereken tedbir alınmıştır. Ermenilerin Kafkasya'da kurdukları yeni hükümet de devletimizce tasdik olunmuştur. Bu hükümetin İstanbul'da bulunan murahhaslarının istedikleri Kafkasya'daki bir kısım arazinin verilmesi de kabul edilmiştir." diyerek Ermeni tutuklularına dair bir kayıt koymaya hacet kalmadığını tekrar etti. Ve amiralin: "O halde bu kayıt, hâlâ tutuklu bulunanlar varsa, o gibilerin İstanbul'da toplanıp İtilâf memurlarına teslimini sağlar!" demesine karşılık olarak da dedi ki: "Mütareke bütün meseleleri hal ve fasi edecektir. Buna göre, şimdiki hükümetimizin Ermeni tebaaya bahşeylediği müsaadeleri tamamlamak mesleğinde olduğuna ve bu konuda kat'î azim ve kararda bulunduğuna İngiltere hükümeti emin olabilir."

Amiral: "Görüş noktanızı anlıyorum. Fakat mütarekeye Ermeniler hakkında bir kayıt koymaya mecburuz. Aksi takdirde, yani, akdedilecek mütarekede Ermeniler hakkında bir kayıt bulunmazsa

İngiltere ve Amerika umumî efkârınca hoş karşılanmayız. Esasen bu maddenin asla değiştirilmeksizin kabulünde İtilâf devletleri ısrar etmektedirler." deyince, bu maddenin de şimdilik geciktirilip ileride müzakeresi doğru bulundu ve amiral şu beşinci maddeyi okudu:

"Hudutların muhafazası ve âsâyişin korunması için lüzum görülecek askerî kuvvetlerden başkasının derhal terhis olunması. Miktarı, sonra, İtilâf hükümetleri tarafından kararlaştırılacaktır."

Reşat Hikmet bey, bu fıkranın son cümlesinin "miktarı Osmanlı hükümeti ile müttefikler arasında görüşülerek tâyin edilecektir." suretinde tâdil edilmesini teklif etti. Müzakereden sonra amiral, "Osmanlı hükümetinin re'yi alındıktan sonra müttefikler tarafından kararlaştırılacaktır." şeklini kabul ve bundan başka değişikliğe razı olmadı.

DONANMAMIZI DA İSTİYORLR

Altıncı madde şu idi: "Osmanlı karasularında veya Osmanlı kuvvetleri tarafından işgal edilen sularda bulunan bütün harp gemilerinin teslimi ve bunların gösterilecek liman veya limanlarda enterne edilmesi!"

Amiral okuduğu bu maddenin tatbikine ait işlerin kendisi ile görüşülüp tesbit edileceğini de söyledi. Ben de, okul talim gemisi ile, kıyıları kollama ve muhafaza işlerinde kullanılmasına lüzum görülecek küçük gemilerin bırakılıp, diğer harp gemilerinin sadece "Haliç"te enterne edilmesini teklif ettim. Amiral nedense Yavuz'un behemahal kendilerine teslimini istiyordu. Kendisine cevap olarak dedim ki:

"Yavuz zırhlı kruvazörü, gerçi donanmamıza mensup sancağımızı taşımakta ise de, içindeki zabitlerle mürettebat kâmilen Almandır. Bunların, durup dururken düşmanca sıkıştırılırsa, Alman bayrağını çekip donanmamızdan ayrılarak kendi menfaatlerine harekete kalkmaları ihtimalini düşünmek ve bilhassa bizim böyle bir ihtimali önleyecek kudrette olmadığımızı da unutmamak lâzımdır."

Amiral cevap verdi:

"Kendilerini burada temsil ettiğim devletler "Goben"i Osmanlı harp gemisi saymaktadırlar. Esasen bu cihet, Goben'in Osmanlı sancağı altında kendileri ile fiilen harp etmesiyle de sabittir..."

Bu konuda epey tartışmalar oldu. Sonunda altıncı madde iki tarafın uygun bulduğu şu şekli aldı: "Osmanlı karasularında veya Osmanlı devleti tarafından işgal edilen sularda bulunan bütün harp sefineleri teslim olunacak ve gösterilecek Osmanlı liman veya limanlarında tutuklu bulundurulacaktır."

Bundan sonra, aşağıdaki yedinci maddenin müzakeresinde geçildi:

"Mühim sevkülceyş noktalarının İtilâf kuvvetleri tarafından işgali!"

Bu maddeyi Boğazlardaki istihkamların işgali derecesinde ve belki daha ziyade önemli görüyordum. Can alacak noktalarımız kâmilen ellerine geçirilmek isteniyordu. Bu o kadar mühim ve geniş bir mânâyı haizdi ki, bu hâliyle kabûl ihtimali dahi, havsalaya sığmazdı. Memleketimizin dört bir tarafını birer bahane ile işgalleri altına alıp, nefesimizi kesmek istemekten farksız olan bu teklifi izah etmesini rica ettiğim amiral de bu derece geniş ölçülü bir isteğe kendisinin de akıl

erdiremediğini belirten bir şaşkınlıkla yüzüme bakarak, “Doğrusu, ben de bundan maksadın ne olduğunu anlayamadım, lâyıkı ile bilmiyorum." dedi. Mütareke şartlarının 24üncü maddesinde bahis konusu edilen Haçin, Sisam, Zeytin ve Ayıntap şehirlerinin işgal isteği ile yorumlanabileceğini ilâve etti.

O halde, dedim, bu maddeye sebep ve lüzum yoktur, silinmesini teklif ederim."

Amiral: Bir kere hükümetimden sorayım." diye maddenin müzakeresini sonraya bıraktırdı.

FRANSIZLAR DA ARAYA GİRMEK İSTİYOR

Sekizinci maddeye geçildi: "Halen Osmanlı işgali altında bulunan bütün liman ve demir yerlerinden İtilâfa mensup gemilerin istifade etmesi." diyen bu maddeye, "Deniz trafiği serbestliğinden bizim ticaret gemilerimizin de faydalanmaları" kaydının eklenmesini teklif ettim. Amiral, Türk ticaret gemileri işgal altında bulunanlar da dahil olduğu halde bütün Türk limanlarına gidip gelebilirler, hattâ yabancı memleketlere gitmelerinde de bir mahzur yoktur. Fakat bizimle mütareke yapıldıktan sonra, harbe devam etmeleri ihtimali olan müttefiklerinizin sizin limanlarınızdan faydalanmalarını kabul edemeyiz." dedi.

Mütareke yapılırsa, müttefiklerimizle münasebetlerimizi kesmek zarurî olacağına göre, gemilerimizin serbest gidiş gelişlerine ait kaydın maddeye eklenmesinde ısrar ettim. Müzakere sonunda madde, iki tarafın da uygun bulduğu şu şekli aldı: "Bugün Osmanlı işgali altında bulunan bütün liman ve demir yerlerinden İtilâf gemileri de faydalanacak ve İtilâf ile harp hâlinde bulunanlara karşı bunlar kapalı bulunacaktır. Osmanlı sefineleri de ticaret ve ordunun terhisi işlerinde benzeri şartlardan faydalanacaklardır."

Reşat Hikmet bey, sulh yapıldıktan sonra da, Çanakkale Boğazının işgal altında bulundurulmayacağı hakkında amiral'den izahat ve teminat istedi. Fakat amiral bu isteğe cevaben, fazla izahattan çekinerek sadece: “Zannetmem...” demekle yetindi. Saat öğleden bir'e gelmişti. Üç buçukta toplanmak kararı ile, oturuma nihayet verdik. Bu müddet içinde İtilâf devletlerinin mütareke şartları olarak teklif ettikleri maddelerin hepsini ve o zamana kadar yapılan müzakerelerde rastlanan zorluktan kısaca İstanbul'a şifre ile bildirmeyi sağlamaya çalıştık. Üç buçukta yine Agamemnon zırhlısında toplandık. Galtrop, müzakereye başlamadan evvel, Mondros'ta bulunan Fransız Bahriye kuvvetleri Amirali Asne'dan aldığı mahrem bir tezkereyi okudu. Asne bu tezkeresinde Bahriye Nezaretinden aldığı emre göre, kendisinin de müzakerelere katılarak maddeleri tasvip için hükümetine arz etmesi ve hükümetince muvafık görüldükten sonra kabul edilmesi gerektiğini bildiriyordu.

Fransızların mütareke müzakerelerini yapan heyetler arasına, ayrıca murahhaslarla katılması, hesapta yoktu. Ben bunu düşünürken. Amiral

Galtrop: "Ne dersiniz? Bu hususstaki fikriniz nedir? dedi.

“Diyeceğim şey şundan ibarettir. Bizzat siz Sadrâzama yazdığınız yazıda İtilâf hükümetleri adına müzakereye tek başınıza memur edilmiş olduğunuzu bildirmiştiniz. Burada, bu masa başında müzakereye başlamadan evvel gösterdiğiniz talimat telgrafı ile de, bu ciheti teyit eylemiştiniz. Şimdi bir Amiral Asne ortaya çıkıyor. Bunun yazdığı gibi Fransızların da ayrı murahhaslarıyla müzakereye katılmaları hâlinde durumumuz elbette değişecektir. O takdirde işi hükümetime arz ile talimat istemeye mecbur kalacağım tabiîdir.” dedim.

Galtrop, düşüncemi doğru buldu ve öteki İtilâf devletlerinin ayrı ayrı murahhaslar göndererek toplantılara katılmalarının işleri uzatmaktan başka bir şeye yaramayacağını; Fransız amiraline de bu yoldaki fikrini bildireceğini söyledi ve müzakerenin bitirilmesinde ısrar etti. İşleri çabuk bitirip neticeye varmak hususunda bizim de onlar kadar istekli olduğumuzu tekrar ettim, müzakereye başladık.

İtilâf Deniz kuvvetleri için İstanbul'un üs olarak kullanılması ve Osmanlı limanlarında bulunan bütün tersanelerin, tamir işlerini kolaylaştırmak için İtilâfa tahsisi." fıkralarını havi dokuzuncu maddeyi okuyan Amiral Galtrop “Bu maddeyi, şunun için istiyoruz, diye izah etti: İtilâf donanmalarının, Karadeniz’de Alman kuvvetleriyle çarpışmaları ihtimali çok olduğundan, bu çarpışmalarda kazaya uğrayacak gemilerimizin tamirleri için en yakın Osmanlı tersanelerinden faydalanmamız..”

Reşat Hikmet Bey, maddenin yazılış tarzınm kendilerinin anlatmak istedikleri maksadı aştığını ve İtilâf devletlerine mensup gemilerin gerektiğinde bütün Osmanlı limanlarından faydalanabileceklerine dair olan sekizinci maddenin anlattıkları maksadı sağlamaya yettiğini söyledi. Ben de, İtilâf deniz kuvvetleri için İstanbul’un üs yapılması hâlinde, şehrin âsâyişi bakımından doğacak aksaklıkları izahla, daha şimdiden fırsat beklediklerini gördüğümüz azınlıkların sebep olabilecekleri kargaşalıklarla hükümeti son derece müşkül bir duruma sokup, hükmünü sürdüremeyecek hâle getirebileceğini tekrar ettim ve "İtilâf gemilerinin gerektiğinde, İzmit'te tamirleri kabildir." diyerek bu maddeyi yazıldığı şekilde kabul edemeyeceğimizi bildirdim.

Karşı taraf da fikrinde ısrar edince bu maddenin müzakeresi de geciktirildi. Onuncu maddeye geçildi. Onuncu madde "Toros tünellerinin işgali"nden ibaretti. Amiral bu maddeyi okuyarak bunun müttefiklerin emniyeti yani tünellerin tahrip edilmemesi için konmuş olduğunu anlattı. Ancak bunun Adana bölgesini işgal etmek amacını

güden diğer bir maddenin tamamlayıcısı olduğu gözden kaçmıyordu.

Biz Adana'nın işgali teklifini, katiyyen red etmek kararında idik. Bu sebeple amiral'e, mütarekeden sonra ordumuzun büyük kısmının terhis edileceğine göre, Toros tünellerinin işgali ile askerî emniyet kurmaya lüzum kalmayacağını, tünellerin tahrip edilmemesinin ise, kendilerinden ziyade bizim menfaatimize uygun olacağını söyleyerek, maddenin silinmesini teklif ettim. Amiral, kalmasında ısrar etti. Anlaşamadık. Öteki maddeye geçtik. Onbirinci madde şu idi: "İran'ın kuzey batı kısmındaki ve Kafkasya'daki Osmanlı kuvvetlerinin harpten evvelki hudut içine alınması." Amiral bu maddeyi okuyunca, kendisine dedim ki "İran'ın kuzey batı kısmınm boşaltılıp, eski hudut içine dönülmesi için, o taraftaki kumandana hükümetçe verilen emir yerine getirilmiştir. Kafkasya'daki vaziyeti ise, ikiye ayırmak doğru olur: Buranın bir kısmı Ruslarla yapılan anlaşma üzerine geri aldığımız üç sancaktan (Kars-Ardahan-Batum) ibarettir. Diğer kısmı da bu bölgenin doğusundaki Kafkasya arazisidir. Bu ikinci kısım bize ait değildir. Berlin muahedisiyle "harp tazminatı" karşılığı olarak Ruslar tarafından işgal ve bu defa Brestlitovsk'da yine Ruslar tarafından bize iade edilmiş olan üç sancak bölgesinin boşaltılması, hâlen sükûn içinde bulunan bu bölgede mutlak surette hükûmetsizlik ve anarşi doğurur. Bu da herhalde, İtilâf devletlerinin işine yarayacak bir hal olmaz. Aksine, istiklâllerini ilân ile henüz hükümet kurmaya çalışmakta bulunan yakınımızdaki Kafkas milletlerinin de varlıklarını tehlikeye düşürür ki, bu da İhtilâlci Rus idaresinin tekrar buralara dönmelerini gerektirerek, İtilâf devletlerinde hiç de istenmeyecek ve belki de önlenemeyecek oldu bittilerle vahim âkibetler husule getirir. Bu sebeplerle, üç sancağımızın boşaltılmasını isteyen maddenin silinmesini isterim."

Sözlerimin tesiri ile fikir ve düşüncemize uyan Amiral Galtrop, müttefikleriyle müzakereden sonra, lüzum görürlerse, üç sancağın boşaltılması hususuna razı oldu.

Amiral Galtrop'la resmî müzakereye başlamadan önce yaptığım hususî mülâkatta. Güney Kafkasya'nın şimdiki durumuna ve Rusya'da Bolşevik idaresi hakim iken Türkiye'nin huzur ve sükûnu için bu cihetlerin ne kadar ehemmiyetli olduğuna temas etmiş ve Kafkaslarda federasyon şeklinde kurulacak müstakil bir idarenin İngilizlerce tâkip edilen yıllanmış yakın şark siyaseti bakımından büyük faydaları görüleceğini de söylemiştim. Amiral bu beyanatımı ve sonra maddenin müzakeresi sırasında ileri sürdüğüm fikirleri iyi telâkki etmişti. Böylece onbirinci maddenin değiştirilerek "İran'ın kuzey batı kısmındaki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda verilen emir yerine getirilecektir. Mâveray-i

Kafkas'ın evvelce Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen boşaltılması emredildiğinden kalan kısmı müttefikler tarafından yerli durum incelenerek istenirse boşaltılacaktır." suretinde yazılmasmı kabul etti.

ONİKİNCİ MADDE

Onikinci maddenin müzakeresine geçtik: "Telsiz telgraflarla kabloların İtilâf memurları tarafından kullanılması"nı isteyen bu maddeden maksat, İhtilâf kuvvetlerinin hareketlerinden, düşmanlarının haberleri olmaması ise, bunu sağlamak sorumluluğunu üzerimize alacağımızı; Berlin ve Viyana'ya çekilecek telgraflar kendilerine gösterilebilirse de memleket içine, Anadolu'ya gönderilecek telgrafların da gösterilmesi hâlinde hükümetin vazifesini yapamayacağını söyledim. Reşat Hikmet Bey de mütareke yapılır yapılmaz, Alman ve Avusturya-Macaristan heyetleri memleketlerine dönecekler, bizim Elçilerimiz de geri geleceklerdir. Şu hâle göre Viyana ve Berlin telgraflarının dahi kontroluna lüzum yoktur, sözlerini ekledi.

Amiral: Bu maddenin daha ziyade Alman taraftarı Türkler düşünülerek, her ihtimale karşı yazılması zorunda kalındığını söyledi. "Avrupaya çekilecek hususî telgrafların mürakebesi için bir çare düşünebiliriz, fakat hükümet muhaberelerinin kontrolü kaydına razı olamayız." dedim ise de anlaşma hâsıl olamadı. Tekrar konuşmak kaydıyle bunu bırakıp onüçüncü maddeyi incelemeye geçtik. "Askerî ve ticarî deniz vasıtalarıyla malzemesinin tahrip edilmesinin men'i"ni isteyen bu maddeden ne kasdettiklerini sordum. Amiral: "Ben de bilmiyorum. Hükümetimden tamamlayıcı bilgi istemeye lüzum görüyorum." deyince, bu maddenin müzakeresini de bıraktık. Ondördüncü maddeye geçtik. "Kömür, akaryakıt ve deniz levazımının Türkiye kaynaklarından satın alınması için kolaylıklar gösterilmesini" isteyen bu maddede adı geçen şeyler zaten bizim memleketin ihtiyaçlarına bile yetecek kadar değildir. Bunların bir de İtilâf hükümetleri tarafından satın almması kaydı konulacak olursa, memleket büsbütün sıkıntı ve darlığa düşecektir dedim. Amiral: Osmanlı devletinin ihtiyaçları giderilmeden bu gibi levazımın İtilâf hükümetlerince satın almması bahse konu olamayacağını; ancak lüzumundan fazlasını satın alabilmeleri düşünüldüğünü söyledi ve bahsedilen levazımın fazla kalanlarının, ihraçlarının men'i ile kendileri tarafından satın alınması cihetinin mutlaka sağlanması konusunda ısrar etti ve nihayet maddenin "memleketin ihtiyacı temin olunduktan sonra artacak kömür, akaryakıt vesair deniz levazımının Türkiye kaynaklarından satın alınması için kolaylık gösterilecek ve bu maddelerin hiç biri ihraç edilmiyecektir." suretinde yazılmasında anlaşmaya varıldı.

DEMİRYOLLARININ İTİLÂF DEVLETLERİNE BIRAKILMASI

Onbeşinci madde şöyle idi: "Bütün demiryollarının, mürakebesi için İtilâf zabitlerinin idaresine verilmesi. Mâveray-i Kafkas'ta hâlen Osmanlı idaresinde bulunan Demiryollar da dahildir ve bunlar da serbest ve tam olarak İtilâf memurlarının emrine verilecektir. Bu maddeye Batum ve Bakû'nün İtilâf devletleri tarafından işgali dahildir."

"Bu maddeyi aynen kabul edersek, Osmanlı hükümeti vazifesini yapamaz." diyerek sözünü "İtilâf zabitlerinin mürakebesine tâbi bulunması' suretinde değiştirilmesini teklif ettim. Amiral ise olduğu gibi aynen kalmasmda ısrar etti.

Ben "Bu maddeden, Kafkasya'da bulunan demiryollarının serbest ve tam olarak İtilâf memurlarının emrine verilmesi kast olunduğunu anlıyorum. Halbuki Bakû, Osmanlı memleketi değildir. Onun demiryollarını nasıl teslim edebiliriz?" dedim. Amiral: Maddenin "Osmanlı memleketlerinde"kiler de dahil olmak üzere Kafkasya'daki demiryollarının hepsine şâmil olduğu noktasında ısrar etti.

Reşat Hikmet Bey: "İngilizlerin Osmanlı memleketlerindeki demiryollarından faydalanmaları daima mümkündür. Onun için böyle bir fıkra eklenmesini fazla buluyorum, dedi.

Amiral Galtrop "Bu maddeyi istediğiniz şekilde değiştirirsek, mütareke şartlarını bizim değil, sizin yani Osmanlı devletinin tayin ettiği sayılacaktır." diyerek maddenin olduğu gibi kabulünü istedi.

Ben tekrar söz alarak "Demiryollarının tamamen İtilâf emrine verilmesi ahâlinin mübrem ihtiyaçlarının sağlanmasına, terhis edilecek askerlerinin memleketlerine gönderilmelerinde büyük zorluklar doğuracak ve aksaklıklar meydana getirecektir" dedimse de amiral: "Memleket ihtiyaçları tamamıyla dikkat nazarına alınacaktır. Maksat, ahâliyi sıkıntıda bırakmak olmadığını, yalnız kendilerine sevkıyat zarureti hâsıl olduğu bir zamanda trenlerin seyahat, zevk ve sefa gezintileri gibi sebeplerle meşgul bulunmasma manî olmaktan ibaret olduğunu ve bu kayda işte o türlü sebeplerle lüzum gördükleri" cevabını verdi ve "Ahâlinin ihtiyaçlarının giderilmesi dikkat nazarına alınacaktır." kaydının maddeye eklenmesini kabul edeceğini de söyledi, fakat maddenin kat'î şeklini tesbit imkânı hâsıl olamadı. Onu

da sonraya bıraktık.

ALMANLARI TESLİM ETMEK MESELESİNE GELİNCE

Onaltıncı maddeyi incelemeye giriştik.

"Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de, Kilikya'da ve Irak'ta bulunan kuvvetlerin en yakın İtilâf kumandanına veya Arap mümessiline teslimini" isteyen bu maddedeki "Kilikya" kaydına itirazla, "Hicaz, Asir, Yemen vesair yerlerdeki tecrit edilmiş muhafız kıtalarının boşaltılmalarını kabul ederiz," dedim. Amiral Seymur; "Harbe nihayet verilmezse, bu gibi kuşatılmış, boşaltılmış durumdaki kuvvetlerin esaretleri muhakkaktır. Sizin istediğiniz gibi boşaltılmalarını kabul edersek, harbe yeniden başlandığı takdirde bu kuvvetlerden de istifade edersiniz. Elbette buna razı olamayız. Bu gibi kuvvetleri biz alırız, besleriz ve ancak sulhtan sonra size iade eyleriz!" dedi.

Reşat Hikmet Bey; "Kilikya harp hattının gerisinde ve bizim taraftadır. Mütareke yapılınca, iki taraf seyyar ordularının, bulundukları yerlerde durmaları gerekecektir. Maddenin bu suretle kabulü hâlinde Kilikya'da bulunan Osmanlı askerinin İngiliz hatlarına kadar gelerek "Bizi teslim alınız" demeleri icabedecektir. Maksadınız bu mudur?" diye sordu. Amiral Seymur hemen: "Evet budur!" cevabını verdi.

Ben de; İtilâf kuvvetlerinin işgal ettiği muharebe hatlarının gerisinde, kendi başlarına kalmış kuvvetlerimizin, bulundukları yerleri boşaltmalarını görüşebiliriz, dedim. Fakat ordumuzun arkasında kalarak müdafaa edilmekte bulunan Kilikya'nın işgaline razı olamayız ve buradaki kuvvetlerimizin teslimi de bahis konusu olamaz, sözlerini ısrarla tekrarladım.

Reşat Hikmet Bey, maddedeki "Arap mümessili"nin ne demek olduğunu sordu. Amiral Seymur: "Mekke Emîri'dir" diye izah etti.

Reşat Hikmet Bey: "Hicaz'da bulunan askerlerimiz, Cidde ve Yenbu limanlarında İngiliz kuvvetleri tarafından teslim olmaları mümkün değildir. Bundan dolayı Hicaz kıt'asının orayı bu şekilde boşaltmasının sağlanmasını teklif ederim" dedi. Amiral Seymur da bunu kabul etti. Maddeden "Arap mümessili" sözü silindi. Fakat Kilikya hakkındaki fıkranın da silinmesinde ısrarımız devam edince İngiliz murahhas heyeti hükümetinden yeni talimat istemek lüzumunu gördü. Böylece maddeye kat'i bir şekil verilemedi. Müzakereyi sonraya bırakarak, on sekizinci maddeye geçildi.

"Trablus ve Bingazi'de işgal edilen bütün limanların Mısarat'a da dahil olduğu halde, en yakın İtilâf devletlerine teslimi"ni isteyen bu maddeyi olduğu gibi kabul etmekliğimizi ısrarla talep eden İngilizlere:

"Trablus ve Bingazi'ye fiilen hâkim bulunmuyoruz. Buraların anavatan hudutlarımızdan ne kadar uzakta bulunduğunu siz de biliyorsunuz. Bu sebeple Trablus ve Bingazi bölgesindeki limanların boşaltılması için gereken emri veririz. Lâkin emrin tatbiki kudretini haiz bulunmuyoruz." dedim. İtalya muharebesine Uşi muahedesiyle fiilen nihayet verildiği zaman, Akdenizde ellerinde tuttuklan 12 adamızı boşaltıp bize geri vermeyi muahedename ile taahhüt etmiş olduklan halde, İtalyanlar, devletten aldıkları emri dinlemeyerek Trablus bölgesinde kalmayı tercih eden birkaç Türk'ü bahane edip, adı geçen adaları boşaltmadılar. Bu bizim için acı bir tecrübe olmuştur. Bu sebeple tatbiki kudretimiz dışında olan bu ve emsali şartları kabul etmek, bizce mümkün değildir. Bundan başka, hükümetimin gidişiyle de telifi kabil değildir. Kısaca; sıtk ve vefa ile tatbik edebileceğimize inanmadığımız kayıtları olan bir maddeyi kat'iyyen kabul edemeyiz" sözlerini ekledim. Fakat bunda da uzlaşamadık. Maddeye kat'î şekli vermeyi, daha evvelki madde kararlaştıktan sonraya bıraktık.

ÖLÜMÜ TERCİH EDERİZ

Amiral Galtrop, on dokuzuncu maddeyi okudu: "Alman ve Avusturya-Macaristan deniz, kara, sivil memur ve tebaalarının en yakın İngiliz ve müttefikleri kumandanlarına teslimi"ni isteyen bu madde okunurken, büyük heyecan içinde idim. Bütün mâzi, bütün şerefli tarihimiz, bir anda gözlerimde canlanmış, müfekkiremi kaplamıştı. O heyecan içinde, hiç tereddüt etmeden, "Bu maddeyi kabule imkân göremiyoruz. Zira bu teklif bizce her şeyden evvel insanlık kaidelerine aykırıdır. Milletimizin şiâriyle asla bağdaştırılamaz. Osmanlı Devleti kurulduğu günden beri ne kadar büyük tehlikelere mâruz kalmak, ne kadar muazzam fedakârlıklara katlanmak pahasına olursa olsun, hiçbir zaman bir tek dostunu dahi kendi vatanında tutup ve kendi elleriyle düşmanlarına teslim etmek gibi bir alçaklığı göstermemiştir. Böyle yüz kızartıcı bir harekete girişmektense, ölümü tercih etmiştir. Bu haklı ve şerefli geleneği bizim bozabileceğimizi sanmak hatadır. Bu noktada ısrar edilirse, müzakereye nihayet vererek, İstanbul'a dönmeye mecbur oluruz" dedim.

Heyecanım artıyordu. Karşımdakilerin ne diyeceklerini düşünecek halde değildim. Ne derlerse desinler, namertlik etmek aklımdan geçemezdi.

"Dost ve müttefikimiz olarak bugün memleketimizde bulunan zabit, memur, sivil, bütün Almanlarla, Avusturya-Macaristanlıları esir etmek için, Türk kuvvetlerini sonuncu fertlerine kadar, ezip imha etmek lâzımdır. Buna da muvaffak olamazsınız." diye tekliflerini şiddetle reddettim. Heyecanımı anlayan Amiral Galtrop "Ben de bunun mümkün olamıyacağı zannındayım." tarzmda cevap verdi ve müzakere bu noktada durdu. Onların teklifiyle bizim görüşümüz arasında uzlaştırıcı bir nokta bulmak mümkün olmadı. Tekrar konuşulması ertesi güne bırakılarak, oturuma 7.30 da nihayet verildi.

BUHRANLI DEVRE GEÇİYOR

28 Ekim Pazartesi günü, öğleden evvel toplanılmadı. İngiliz heyetinin, Londra hükümetiyle muhaberede bulunduğu anlaşılıyordu. Biz de bir gün evvel İstanbul'a çektiğimiz telgraflara henüz cevap alamamıştık. İngilizler, bir gün önceki fikirlerinde ısrar ettikleri takdirde, müzakerelerinde kesilmesi ihtimali kuvvetli idi. İlk buhran devresinde bulunuyorduk.

Öğleden sonra saat üçtü. Amiral Galtrop, maiyeti ile Agamemnon zırhlısına geldi. Hükümetinden beklediği talimatı aldığından bahsederek müzakereye devam edebileceğimizi söyledi. Bu defa müşavere heyetine, Donanma Kurmay Başkanı Komodor Bermster de katılmıştı.

Amiral, Çanakkale ve Karadeniz Boğazı istihkâmlarının İngiliz ve Fransız kuvvetleri tarafından işgal edileceğine, öteki İtilaf kıt'alarının, yani İtalyanlarla Yunanlıların işgale katılmayacaklarına dair teminat vermeye -hükümetinden aldığı emir üzerine- mezun bulunduğunu, ancak maddenin bu yolda açık bu surette değiştirilmesi kabil olamıyacağını söyledi ve yedinci maddenin (herhangi bir sevkilceyş noktası) suretinde değiştirilip, tasrih edileceğini de ilâve etti. Sonra, İstanbul'un hareket üssü olarak kullanılmasına (Karadeniz'de yapacakları hareketler dolayısiyle) zaruret gördüklerini, İzmit'ten hareket hâlinde -İstanbul'a göre- üç dört saatlik bir zaman kaybedileceğini söyledi ve "Sekizinci maddede (bugün Osmanlı işgali altında bulunan liman ve demir yerlerinden İtilâfa mensup gemiler faydalanacaklardır) kaydı varken, dokuzuncu maddeyi kabul etmeyişinizin sebebi nedir, anlayamıyorum?" dedi.

Cevap olarak; (Deniz üssü) ile (Demir yeri) arasında fark vardır; nitekim İtilâfa mensup gemilerin herhangi bir zorlayıcı sebeple bir limana sığınmaları ve geçici bir zaman için dinlenmeleri ile o limanın donanma için devamlı surette tamir ve cihazlanma merkezi olması arasında da çok fark vardır ve bu âdetâ işgal demektir, dedim. Ve bu sureti kabul edemeyeceğimizi tekrar ettim.

Amiral, o halde İstanbul'un deniz üssü olarak, İtilâf donanmaları tarafından kullanılması hakkındaki maddenin kaldırılmasına karşılık, onuncu maddeyi kabul etmemizi istedi.

Toros tünellerinin işgalini isteyen bu madde, Adana'nın tarafımızdan boşaltılması ile ilgili idi. Adana'nın boşaltılmasından vazgeçirtmeye

muvaffakiyet elverdiği takdirde, bu maddedekinin hükmü kalmayacağını düşündüm ve Adana'nın, boşaltılmasında ısrara karar vererek, İstanbul'un deniz üssü olması hakkkındaki kaydın bir an evvel kaldırılmasına karşımdakileri razı etmeyi tercih ile onuncu maddeyi kabule razı oldum.

Onikinci madde de: "Hükümet muhaberatı müstesna olmak üzere, telsiz, telgraf ve kabloların İtilâf memurları tarafından murakabesi" suretinde değiştirilip kabul edildi.

Amiral Galtrop, demiryollarının İtilâf kuvvetleri tarafından idaresini isteyen ve bir gün evvelki toplantıda heyetimizce itiraz ile kabul edilmek istenilmeyen maddeyi yeniden tetkik ile bizim fikir ve düşüncemize uygun olarak düzelttiğini söyledi. Düzeltilen maddenin şekli şu oldu; "Bütün demiryollarına İtilâf murakabe zabitleri memur edilecektir. Bunlar arasında bugün Osmanh hükümetinin murakabesi altında bulunan (Maverây-i Kafkas) demiryolları da vardır. İşbu Kafkas demiryolları serbest ve tam olarak İtilâf memurlarının idaresi altına konacaktır. Ahalinin ihtiyaçlarının giderilmesi dikkat nazarına alınacaktır. İşbu maddede Batum'un işgali dahildir. Bakü'nün işgaline itiraz olunmıyacaktır."

Bu şekli kabul ettik ve onaltıncı maddenin tekrar tetkikine başladık, Galtrop dedi ki: "Mekke civarında Taif'te bulunan muhafız kuvvetleriniz Araplara teslim olmuşlardı. Teklifimiz esasen insanî bir düşünce muhsulüdür. Araplara teslim olmayan ve vaziyet icabı bizim de teslim almamıza imkân bulunmayan kuvvetler, çöl ortasında aç ve biilâç ölüm tehlikesine düşeceklerdir. Bu yüzden sorumlu olamayız. Ancak bu gibi kendi başlarına kalmış kuvvetleri teslim almaya, elimizden geldiği kadar çalışırız. Buna söz veriyorum." Ayrıca (Arap mümessili) sözünü sileceklerini de ekledi. Cephelerin gerilerinde kendi başlarına, kurtarılmaları imkânsız olarak kalmış kuvvetlerimizin İngilizlere teslim olmalarını sağlamaya ait isteğimiz önemli bir sebebe dayanıyordu: Irak ve Suriye'deki seyyar ordularımızın, geri çekilmeleri esnasında terk ettikleri muharebe meydanlarında yaralı yahut hasta olarak kalan askerlerimizi, bedevilerin vahşicesine öldürdüklerini ve bu facialara aşiret reislerinin de seyirci kalarak, hiç ses çıkarmadıklarını biliyorduk. Reşat Hikmet Bey de, bu hususta İngiltere hükümetinin imkân dairesinde her şeyi yapacağını taahhüt eylemesinin kâfi olacağım söyledi ve madde bu suretle düzeltilip kabul olundu.

TARTIŞMALAR

Amiral Galtrop: Adana hakkındaki kaydı "Bu bölgedeki OsmanlI kuvvetlerinin geri çekilmesi" suretinde düzeltebileceklerini söyledi. Reşat Hikmet Bey; garnizon olarak bulunan Osmanlı kıt'alarını mı murad ettiklerini sordu. Amiral, "Hayır, dedi. Bütün Osmanlı kıt'alarını murad ediyoruz!." Reşat Hikmet Bey, bundan İngiliz askerî kıt'alarının, yakınlarında Osmanlı kuvvetlerinin bulunmamasmı istediklerini anladığını, bu halde Osmanlı memurlarının yerlerinde kalmalarına hiçbir mâni tasavvur edemediğini söyleyince, amiral de cevaben: "Mütareke metnini teşkil eden maddeler yalnız İngilizlerin istediklerinden ibaret değildir. Bu kayıt ihtimal ki müttefiklerimizden birinin isteğini belirtir. Ben diplomat değilim. Burada Adana bölgesinden askerin çekilmesi isteniyor, memurlardan bahsolunmuyor."

Kısaca; iki tarafın uzlaşabileceği bir şekil bulunamadı ve müzakere sonraya bırakılarak tekrar onyedinci madde ele alındı.

Reşat Hikmet Bey "Trablus ve Bingazi'de bulunan Osmanlı zabitlerinin İtalyan garnizonlarına teslimi kabil değildir. Bu meseleyi daha evvel, Trablus harbini müteâkip İtalya elçisi ile müzakere etmiştim ve sefire de : "Trablus'ta bulunan zabitlerimize sizin vasıtanızla emir verdik, dinlemediler. Bunları getirmek için tarafımıza kuvvet göndermek lâzımdır. Razı olursanız, öyle yaparız." demiştim. Razı olmamıştı. Bu gün de hal aynıdır. Bizce bunu taahhüt ve fiilen tatbik imkânı yoktur" diye itiraz etti.

Ben de:"Trablus'taki zabitlerimize memlekete dönmeleri için vereceğimiz emir, yerine getirilmiyecektir. Buna kaniim. Hükümetim böyle bir emrin icrasını taahhüt eyleyemez. Bizden isteyebileceğiniz şey, o taraflarda kalacak zabitlerimizle münasebetlerimizi kesmektir." dedim. Nihayet madde, düzeltilerek şu şekli aldı:

"Trablus ve Bingazi'de bulunan Osmanlı zabitleri en yakın İtalyan kıt'alarına teslim olacaktır. Osmanlı hükümeti, teslim emrine itaat etmedikleri takdirde muhabere ve muaveneti kesmeyi taahhüt eyler."

İstanbul'dan ayrılacağım sırada Sadrazam Paşa, Padişah'ın harp yüzünden yolların kapanması üzerine, Trablusgarp'te kalan Şehzade Osman Fuat Efendinin İstanbul'a dönmesini sağlamak teşebbüsünde bulunmamızı istediklerini söylemişti. Amiral'den bunu rica ettim Galtrop "Mütarekeden sonra Şehzadenin İstanbul'a dönmesi için,

İngiltere hükümeti diplomasi yolu ile gereken gayreti sarfedecektir. Buna şüphem yoktur. Fakat, mütarekenâmeye bu konuda bir madde eklemek doğru olmaz" dedi. Ben de, "Esasen bir madde eklenmesini istemiyoruz. Şehzâdenin dönmesini temine dair olan vâadinizi kabul ile yeter buluyoruz." cevabım verdim.

MÜZAKERE YENİ BAŞTAN

Amiral Galtrop ondokuzuncu maddeyi tekrar müzakereye koydu. Bu maddenin heyetimizce kabulüne imkân bulunmadığını ilk müzakeresinde anlatmıştım. "Almanya'da onbeş binden fazla vatandaşımız var. Bunların vatana dönmelerini sağlamak isteriz. Bize yapılan teklifi kabul ettiğimiz takdirde, Almanların haklı olarak misli ile mukabelede bulunmalarına yol açar, kabul edemeyiz." dedim. Amiral de; "Bu gibi tatsız durumlar harbin zaruretlerindendir. Alman ve Avusturya-Macar uyrukluların mütarekeden sonra Türkiye 'da kalmalarma razı olamayız." deyince

- O halde, salimen memleketlerine dönmelerini temin etmek şartiyle, Türkiye'den gitmelerine razı oluruz, cevabını verdim.

Bu konuda türlü şekiller düşünüldü. Sonunda tarafların uyuşması ile madde şu şekli aldı:

- Alman ve Avusturya-Macar deniz, kara ve sivil memurlar ve tebaalan bir ay içinde, uzak yerlerde bulunanlar bir aydan sonra mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda, Osmanlı memleketlerini terk edeceklerdir."

Amiral; yirminci maddeyi tekrar okuyarak, kabulünü teklif etti. Bu maddenin Osmanlı kuvvetlerinin askerî ve ticarî vasıtalarla memleket dışına gönderilmelerini ve hattâ İtilâf devletlerinin lüzum göstereceklerı herhangi bir harp cehpesine sevklerini yorumlamaya elverişli olacak derecede geniş mânâlı bulunduğunu ileri sürerek, kabul edemeyeceğimizi söyledim.

Galtrop dedi ki; "Beşinci maddenin son fıkrasının, (İşbu askerî kuvvetlerin miktarı ve vaziyetleri İtilâf hükümetleri tarafından, Osmanlı devleti ile görüşüldükten sonra kararlaştırılacaktır.) şeklinde genişletilerek düzeltilmesini kabul ederseniz ben de yirminci maddenin: (Beşinci madde gereğince terhis edilecek Osmanlı kuvvetlerine ait silâh, cephane, teçhizat ve nakil vasıtalarının kullanılması tarzına dair verilecek talimata riayet edilecektir) şekline konulmasına razı olurum."

Ben; bunu da doğuracağı aksaklıklardan dolayı kabul edemiyeceğimizi tekrar ettim. Onlar da, biz de fikirlerimizde ısrar ederek müzakereyi kestik. Bir çeyrek saat kadar istirahat ettik. Bu sırada hususî görüşmeler oldu. Öteki maddeleri müzakere edelim, mütarekeye dair

olan düşüncelerimizi belirterek, son kararı sonra verelim, dedik. Saat altıda tekrar müzakere masası etrafında toplandık.

Amiral; erzak ve levazımın İtilâf zabitleri tarafından murakebesini isteyen yirmi birinci maddeyi okudu. Bundan, ne kast olunduğunu sordum. İzah edemediler. Müzakeresinin sonraya bırakılmasını istediler. Kabul ettik.

OSMANLI ESİRLERİ KONUSU

"Osmanlı esirleri İtilâf kuvvetleri nezdinde muhafaza edilecektir." diyen yirmi ikinci maddeye geçtik. Bunu okuyan Amiral'e, bizim esirlerin de, kendi esirleri gibi geri verilmelerini teklif ettim. Razı olmayışı üzerine, kırk yaşını geçmiş esirlerimizin iadesini istedim. Bunu da kabul etmedi.

Bunun üzerine, esirlerin mübadelesine dair olan Bern andlaşmasını ileri sürerek; "Bu andlaşmayı imzalayanlar arasında İngilizler de vardır. Mütareke ile bu andlaşma hükümden düşmez!" dedim. Israrımızın neticesinde maddeye: "Sivil harp esirleriyle asker yaşı dışında olanların serbest bırakılmaları dikkat nazarına alınacaktır" cümlesinin eklenmesi mümkün olabildi.

Osmanlı Hükümetinin, müttefikleri olan merkezî hükümetlerle bütün münasebetlerini keseceğine dair olan yirmi üçüncü madde okundu. Bizim için bunun başlıca mahzuru malî idi. Biz, harp içinde Alman hazine tahvilâtı karşılığı olarak Berlin'de basılan kağıt paralarımızı tedavüle çıkararak, onlarla işimizi görmüştük. Bu mâlî muamele, bir istikraz şeklinde yapılmıştı. Merkezî hükümetlerle münasebetlerimizi kestiğimiz taktirde muamelenin tamamlanması ve Almanya'dan artık para getirtilmesi imkânı kalmayacak, memleketin idaresi karmakarışık, içinden çıkılmaz bir hal alıp, berbat olacaktı. Bu düşüncelere göre, "O kayıttan vazgeçmek müşterek menfaatler icabındandır" dedim. Kabulünde ısrar ettiler. Biz de ısrar edince, müzakeresi sonraya bırakıldı ve yirmidördüncü maddeye geçildi.

Artık vilâyette oturan Ermeniler tarafından iğtişaş çıkarıldığı takdirde, bu vilâyetlerin İtilâf kuvvetleri tarafından işgâl edilmesi, 13-7- 10 ve 15 inci maddelere ek olarak "Sis", "Haçitî", "Zeytun" ve "Antep"in de işgâl olunması!

Adana'nın işgalini hedef tutan maddenin müzakeresinde ileri sürdüğüm düşünceleri tekrar ettim. "Ermenilerin, öteki vilâyetlere göre daha kalabalık bulundukları doğu vilâyetlerinin işgali kaydı, tasavvur olunan iğtişaşı önlemek şöyle dursun, Ermenileri şımartarak iğtişaşı çabuklaştırır" diyerek bunu kabul edemeyeceğimizi tekrar ettim.

Reşat Hikmet bey de: "İğtişaş"tan ne anladıklarını; bu kelimenin Fransızca'da ifade ettiği mânâ ile İngilizcesinin aynı olup olmadığmı sordu. Amiral Galtrop:"Bu kelime her iki dilde de aynı mânadadır.

Ermeniler hakkında pek çok söylentiler yapılmıştır. Gazetelerle, İngiltere ve Amerika umumî efkârını yatıştırmak gerekiyor. Onun için bu maddeyi koyduk. Esasen işgâl için o bölgelere asker göndermek bizim menfaatimize de uygun değildi.. Buna emin olunuz." dedi, Reşat Hikmet bey: "Şimdiye kadar yapılmış muahedelerde böyle bir madde görülmediğini" söyledi ve Amiral, Bulgaristan'la son defa yapılan mütarekeyi misâl olarak gösterince de: "Bulgaristan'ın ve hatta Çanakkale boğazının işgâl edilmek istenilmesinin sebebi bir dereceye kadar anlaşılabilir. Fakat sizin şimdi teklif ettiğiniz maddede bahis konusu olan işgâl başkadır. Sevk-ül-ceyş maksatlarla yapılan işgallerle kıyas olunamaz." cevabını verdi. Bunun üzerine Amiral, bu işin müzakeresini sonraya bırakmak teklifinde bulundu ve herşeyden evvel Osmanlı hükümetinin Adana hakkındaki katî kararının ne olduğunu öğrenmek istediğini söyledi. Ben de, İstanbul'a çektiğim telgraflara, her halde yollardaki ârızlardan dolayı, henüz cevap alamadığımı söyledim.

MAKSADIMIZ TÜRKİYE'Yİ İŞGAL DEĞİLDİR

Tekrar yedinci maddeye döndük. Amiral, bu maddeden bir şey anlamadığmı söyleyerek: "Bundan bizim çıkardığımız mâna, bütün Türkiye'yi işgaldir. Ama, maksadımız o değildir." dedi. Ve maddenin: "İhtilâl ve iğtişâş çıktığında her hangi bir sevk-ül-ceyş noktasının işgâli" suretinde yazılmasını teklif etti. Ben de bu maddenin mensup olduğum hükümetin istifâsını, yahut mütareke müzakerelerinin kesilmesine mucip olacağını söyleyerek, bunu kabul edemeyeceğimizi, bilmem kaçıncı defa tekrar ettim. Amiral Seymur söze karıştı ve dedi ki: "Maksadımız, Türkiye'de her lüzum göreceğimiz noktayı işgal etmek değildir. Fakat meselâ; On bin kişilik bir tümeniniz askeri vaziyetimiz ve ulaştırma yollarımızı tehlikeye düşürecek surette aleyhimize harekete geçerse, o vakit biz, hükümetin arzu edip etmediğini düşünmeden, o yeri derhâl işgâl ederiz!"

Amiralin bu sözü üzerine, tarafımızda bu türlü bir hareket vuku bulursa mütareke hükümden düşecek ve karşımızdakilerin harbe tekrar başlamalarına hak verilmiş olacak, diye düşündüm ve Amiral Seymur'un tarifine uygun bir ifade şekli bulunmasını teklif ettim. Bu konuda türlü türlü şekiller üzerinde duruldu. Nihayet yedinci madde şu şekli aldı:

"Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet çıktığında, her hangi sevk-ül-ceyş noktasını işgâl hakkını hâiz olacaklardır."

Amiral Galtrop, kendilerinin son derece uysal davranışlarına rağmen, müzakerenin uzayıp gittiğinden şikâyet etti:

"Ticarî ve iktisâdî meselelerle meşgul değiliz. Harp eden iki milletin mümessilleri olarak, geçici bir ateş kesme kararı vermek için toplanmış bulunuyoruz. Hükümetim müzakerelerin uzamasından şikâyetçidir. Hatırımda kaldığına göre, Sedan mütarekesi Moltke ile Fransız murahhası arasında üç saatlik bir zaman içinde olup bitmiştir" dedikten sonra: Birinci madde hakkındaki itiraz ve ısrarımızı anladığını, fakat her madde için bu yolda hareket imkânı görmediğini, İtilâf ordu kumandanlarının bizden bir an önce müsbet veya menfî bir netice bekleyip bunu kendisinden ısrarla sorduklarını ilâve ederek, kendilerince en önemli sayılan birinci maddeyi kast ile: "Cevap alabilirseniz, yarın bizimle görüşürsünüz"dedi.

Kendisine şu cevabı verdim: "Mütareke için teklif ettiğiniz şartlar, hükümetimin tahmininden çok daha ağırdır. Bu sebeple yeni tâlimat istemeye mecburuz. Muhabere işindeki aksaklıklardan olacak ki, çektiğimiz telgraflara vaktinde cevap alamıyoruz. Siz de bazı noktaları hükümetinizden sormaya lüzum görüş olduğunuzdan, durumu takdir edersiniz.

Müzakereleri çabuk neticelendirmenin tek çaresini "Çeşme"ye dönüp, emin ve serî bir surette İstanbul ile muhabere edebilmemizde görüyorum." dedim.

Amiral, bu teklifimi muvafık bulduğunu hissettirerek, sözü onüçüncü maddeye getirdi: “Bu maddenin silinmesi hakkındaki dileğinizi hükümetime yazacak olursam, bundan harp malzemesi ile silâhlarmızı tahrip etmek istediğiniz mânası çıkarılır.” diyerek maddenin: "Türklerin elinde kalacak kara ve deniz silâhları tahrip edilecektir." suretinde düzeltilmesini teklif etti. Bu maddeyi, bu düzeltilmiş şekli ile kabul edecek olursak, iç emniyetimizin ve hudutlarımızın muhafazası için yetecek miktardan fazla askerî kuvvetlerimiz terhis edileceğine göre, kalan silâhların tahrip edileceğinin mânâsı anlaşılabileceğini düşünerek, kabul edemeyeceğimizi tekrar ettim.

Müzakere yine uzadı, madde de olduğu gibi bırakıldı ve öğleden sonra toplanılmak üzere oturuma son verildi.

Öğleden sonra, İstanbul’dan beklediğimiz cevaplar gelmişti. Ama şifreler karışıktı, bir türlü açamadık. Amiral Galtrop'a bir tezkere yazarak, talimat almak için yeniden teşebbüse geçmemizin zarurî olduğunu bildirdim. Bu suretle toplantı ertesi güne bırakıldı. Böylece Bab-ı Âli ile muhabere için on iki saat kadar bir zaman kazanmış olduk. Bu zaman içinde müzakerenin son safhalarını ve maddelerde ne gibi düzeltmeler yapılması mümkün olabileceğini Bab-ı Âli’ye bildirerek; kat’î talimatın ertesi günkü toplantı saatine kadar bize yetiştirilmesini rica ettik.

İSTİHKÂMDA BİZİM ASKER OLACAK

Bugüne kadarki temaslarımızdan edindiğimiz kanaate göre, yarınki toplantıda mütareke müzakerelerinin sona erdirilebileceğini kuvvetle tahmin ediyorduk.

Ekim'in 29uncu salı günü öğleden evvel, Bab-ı Âli'den cevap geldi ise de, bu ilk çektiğimiz telgrafın cevabı idi. Ve kat'î talimat istediğimiz son telgrafımızın cevabını, toplantı zamanına kadar beyhude bekledik. Muhabere işi bir türlü yoluna girmiyor, yürümüyor, ayrı bir üzüntü konusu oluyor, işleri aksatıyordu. İngiliz heyeti öğleden evvel saat dokuzda geldi, müzakereye başlandı. Amiral, birinci maddenin Osmanlı Hükümetince kabul olunup olunmadığını sordu:

- Hükümetim birinci maddeyi esas itibariyle kabul ediyor, fakat istihkâmlarda İngiliz ve Fransız kıtalarıyle birlikte Osmanlı askerlerinin de bulunmasında ısrar ediyor. İkinci, üçüncü maddeyi de kabul ediyoruz. Genel Kurmayca bu konudaki bilgiler İtilâf devletlerine verilecektir, dedim.

Galtrop: "İlk üç maddeyi kabul ettiğinize göre, istihkâmlarda askerlerinizin de bulunması konusundaki isteğinizi hükümetime, destekleyerek yazacağım, gelecek cevabı size bildiririm" dedi.

Amiralden: "Bana hitaben bir mektup yazarak bu hususu taahhüt etmesini" rica ettim. "Gizli kalmasına son derece dikkat edeceğinizi taahhüt ederseniz, yazarım" cevabını verdi. Ben de: "Sadrâzam Paşa ile Zat-ı Şahaneyi haberdar etmek zarurîdir. Bunlardan başka kimseler hakkındaki gizlilik kaydını kabul ederim" dedim. Amiral bu suretle mukayyet olarak, bir mektup yazacağını vaad etti.

Padişah'ı haberdar etmek isteyişim, tekrar hatırlatayım ki, mühim bir düşünceden ileri geliyordu: İtilâf devletlerinin, şahısları aleyhinde bir harekette bulunmak tasavvurunda olmadıkları gibi, Damat Ferit Paşayı murahhas kaydetmelerindeki ısralarına saik olan kuşkunun da yersiz olduğunu göstermekti.

Baştan başlayarak, maddelerin yeniden incelenmesine devam edildi.

İstanbul'da görünmeleri pek fena tesir edeceğinden bahisle, Yunan gemilerinin Karadeniz'e geçirilmesinden vaz geçilmesini teklif ettim.

Galtrop da, bunları İstanbul boğazından geçirmek zarureti hasıl olursa, halkı tahrik etmemek için, esasen emrinde olduklarından geceleyin geçirilmelerini temin edeceğini tekrar va'd etti ve sonra:

"Marmara'da Alman denizaltıları vardır. Biz tayyare hangarlarınızdan faydalanabilecek miyiz?" diye sordu.

Dedim ki: "Mütareke yapılırsa, Alman denizaltıları tabiatiyle faaliyetlerini durduracaklardır. Hangarlarımızın işgaline gelince bu da sonradan iki tarafa arasında görüşülebilir."

Dördüncü maddenin: "Harp esirlerinin herhangi bir iskeleden geçmeleri" suretinde düzeltilmesiyle boşuna vakit kaybına meydan bırakılmamasmı teklif ettim.

Amiral, cevap olarak: "Tek zorluk, hükümetimin ilk dört madde üzerinde hiç bir surette değişiklik yapılmasını kabul etmemesinden ibarettir" dedi. Halbuki İngiliz esirlerinin büyük bir kısmı Afyonkarahisarı'nda idiler. Oradan trenle pek kolay ve çabuk İzmir'e nakli ile bir an evvel memleketlerine gitmeleri sağlanabilirdi. Bu bakımdan teklifimiz menfaatlerine çok uygundu. Amiral Seymur ile Reşat Hikmet ve Sadullah Bey'ler arasında bu konuda devam eden müzakereler sonunda, İngilizler teklifimizin doğruluğunu tasdik edip maddenin bu yolda tatbikini hükümetlerine yazacaklarını söylediler.

Aynı maddenin Ermeni esirlerine ait bir fıkrası da tartışmalara sebep oldu: Rus, Ermeni harp esirleri serbest bırakılıp memleketlerine iade olunmuşlardır. Harp zarureti dolayısıyle tehcir edilmiş olan Osmanlı Ermenilerin de mümkün olduğu kadar kısa bir zaman içinde yerlerine, yurtlarına dönmelerini sağlamak, hükümetçe kararlaştırılmış, hatta tatbikine de başlanmıştır. Bu gibilerden yabancı memleketlere gitmek isteyenlere de mani olunmayacaktır. Bu cihetle fıkranın silinmesini tekrar talep ederim, dedim.

İSTANBUL'UN İŞGALİNE HAYIR!

Amiral, "Bu maddenin serbest bırakılmış olanlarla ilgisi yoktur, madde bugün tutuklu olarak kapatılmış olanlara aittir!" dedi.

Bundan sonra Hükümetimin beş ve altıncı maddeleri, yapılan düzeltme dairesinde 7inci maddeyi de, (İstanbul'un istisna edilmesi) şartı ile kabul edeceğini söyledim.

Amiral Galtrop: "Müttefikler hiç bir zaman İstanbul'u işgâl etmek fikrinde değillerdir. Lâkin İstanbul'un işgâlini istisna eder bir fıkra eklenmesi de düşünülmeye değer. Yarın hükümet düşer ve durum karışır da vuruşmalar, kırışmalarla kan dökülmeye başlarsa, böyle bir fıkrada, tebaamızın hayatın korumak için bizim müdahelemize mâni olur. Bu sebeple, İstanbul işgâl edilemez şeklinde mutlak bir kaydın konulmasını mümkün görmüyorum." dedi:

Bunun üzerine: "Hükümetim İstanbul'un işgalden istisnasında ve Yunan gemilerinin İstanbul'a getirilmemelerinde ısrar ediyor" sözlerini tekrar ettim.

Amiral şu cevabı verdi: "İstanbul'un işgâl olunmayacağına eminim. Yunan gemilerinin İstanbul'a getirilmemesi lüzumuna da kaniim. Yunan gemilerinin İstanbul'a sevklerine dair bir kayıt yok ki, silelim!"

Reşat Hikmet bey de; Hükümetinin İstanbul'un işgalini düşünmediğini bir mektupla bize bildirilmesini teklif etti.

AMİRAL GALTROP SERTLEŞİYOR

Amiral: "Böyle bir mektup yazmak için hükümetimin müsaadesini almalıyım. Fakat her nokta hakkında hükümetten izah isteyemem." diyerek, bu maddenin olduğu gibi kalmasını istedi.

Mesele gittikçe daha da ciddileşiyordu.

Reşat Hikmet Bey, İstanbul meselesinin, bütün Türkler ve hükümetlerince ne kadar üstüne titrenen millî bir dâva olduğunun takdir edileceğinden şüphesi olmadığını söylerken Amiral de; Türkleri incitip üzmemek için elden gelen her şeyin yapılarak, Yunan gemilerinin İzmir gibi, İstanbul'a da gönderilmiyeceği kanaatinde bulunduğunu, fakat "İstanbul işgal edilmeyecektir" suretinde bir fıkra eklenmesini hükümetinden isteyemeyeceğini, çünkü o takdirde; İngiltere'nin tek başına karar veremeyeceğinden, bu işi müttefikleri ile görüşerek bir karara bağlaması için vakit kaybedilerek müzakerelerin bir hayli daha uzayacağını beyan etti.

Buna rağmen biz, hükümetimizin bu hususta pek haklı olarak ısrar ettiği noktasında durmakta devam ettiğimizden, durum pek çatallaştı. Amiral, soğukkanlılığını muhafaza etmeye çalıştığını belirtmesine rağmen, karşı karşıya oturduğumuz günden beri ilk defa sesinin tonunu yükselterek âdeta bir ültimatom verir gibi; "Böyle konuşursak, mütareke yapamayız... Bu derece ısrarda, tabirimi mâzur görünüz amma, haksızsınız. Çünkü maddede İstanbul kelimesi yok ki, silinmesini isteyesiniz. Mütarekeyi imza etmek veyahut müzakereyi kesmek zamanı gelmiştir. Bütün cephelerdeki kumandanlarımız, durmaksızın, buradaki konuşmalarımızın iyi bir neticeye varması imkânı olup olmadığını soruyorlar." dedi. Ve biraz daha sertleşen bir ifade ile sözlerini şu sualle bitirdi: "İşin uzaması, nihayet bana müzakereyi kesiniz, emrini verdirecektir. heyetiniz tam selâhiyeli olduğuna göre işi bitirmek elinizdedir. Bunu yapmaya selâhiyetiniz yok ise, niçin buraya geldiniz?"

Reşat Hikmet Bey; "heyetimiz müzakereyi uzatmak fikir ve isteğinde değildir. Muhaberedeki zorluklardan dolayı Adana hakkında hükümetimizden beklediğimiz talimat henüz gelmemiştir. Makine başında İstanbul ile muhabere edip neticeyi bir an evvel almaklığımız hususunda kolaylık göstermenizi istiyoruz." dedi.

Fakat havadaki gerginlik yatışmıyordu. Biz de onlar kadar sinirlenmiştik. İki taraf da sinirliliğini gizlemeyecek hâle gelmişti.

DAHA FAZLASINI YAPAMAM!

Amiral Galtrop, diplomatik nezakete mümkün olduğu kadar riayete çalıştığını belirten bir tavırla, elinde tuttuğu mütareke maddeleri yazılı olan kağıtları göstererek, "Bu şartlar kat'î surette kararlaştırılmış olduğu halde, ben Müttefikler adına çok müsaadelerde bulundum. Daha fazlasını yapamam. Hükümetinizden beklediğiniz tâlimat ilânihaye beklenemez. O halde, bugün öğleden sonra saat dokuza kadar da cevap alamazsanız, sorumluluğu üstünüze alarak mütarekeyi imzalamanız lâzımdır." dedi ve onuncu maddenin tarafımızdan kabulünü ısrarla istedi.

Biz, bu konuda son sözümüzü, ancak beklediğimiz talimat gelince söyleyebileceğiz, dedik. Bundan sonra onbirinci maddeyi düzeltildiği şekilde, 12inci maddeyi de "Hükümet muhabereleri müstesna olmak" kaydı ile kabul ettik.

Onbeşinci madde tekrar müzakere edilirken Batum'un İtilâf kuvvetleri tarafından işgalinin oradaki mülkî idaremize son vermek amacı güdüp gütmeyeceğini sordum. Amiral dedi ki: "Batum'un işgali kaydı, Almanların Kafkaslara sızmalarına mâni olmak maksadı ile konmuştur. Benim bundan anladığım, buraları Türkiye'den ayırmak değildir."

"Şu halde, dedim. Batum petrollerinden faydalanmamıza mâni olmak da pek tabii olarak bahis mevzuu değildir."

Amiral: "Yalnız petrol değil, daha ne bulursanız alabilirsiniz, hiçbir mâni yoktur." cevabını verdi.

Sıra onaltıncı maddeye gelmişti. Bunu da tekrar incelemeye giriştik. Amiral bazı izahat verdi: "Arap temsilcisi tâbiri çıkarılmıştır. Esirlerin teslimi işini yoluna koymak üzere Mekke Emîri ile General Allenbi arasında bir mukavele yapılmasına çalışılacaktır. Asker terhis olunacağına göre başka bir tedbir almaya hacet kalmayacağına ve İngiltere hükümetinin her hususta hak ve adalet dairesinde hareket edeceğine emin olunuz. Bundan başka Adana'daki askerin teslimi isteğinden vazgeçilmiştir. Bu askerlerin çekilmeleri ile yetineceğiz." diyerek bu maddenin olduğu gibi kalmasını ısrarla istedi.

Onyedinci maddenin, "Trablus ve Bingazi'de bulunan zabitlerimizle erlerimizin İngiliz gemileri ile geri alınmaları" suretinde düzeltilmesini teklif ettim. Galtrop; "Bu işin mütarekeden sonra

kararlaştırılabileceğini" söyleyerek, maddeye kaydını kabul etmedi.

Yirmibirinci maddeye geçtik. Bu maddedeki: "Erzak ve levazımın İtilâf zabitleri tarafından mürakebesi" kaydına işaret ederek dedim ki: "Son yapılan teşkilât gereğince memleketin iaşesini sağlamak için bir iaşe nezareti kurulmuştur. Şu halde istenen mürakabe bu nezaret olunca, içişlerimize müdahele şeklini alçaktır ki, bunu kabul edemiyeceğimiz tabiîdir."

Amiral burada biraz düşündü, arkadaşları ile bir müddet görüştü ve nihayet: "Öyle ise mürakabe kaydını çıkaralım. Maksadımız, tebaalarımızın menfaatlerini korumaktı. Mürakabeci yerine Temsilci tâyin edelim. Bu suretle hem tebaamızı korumuş, hem de hükümetinizi ikaz etmiş oluruz." dedi ve yirmibirinci madde "İtilâf temsilcileri gönderilecek ve kendilerine bu konuda lüzum görülecek talimat verilecektir." suretinde düzeltildi. Bundan sonra yirmiikinci ve yirmiüçüncü maddeler kabul olundu ve yirmidördüncü maddeye geçildi.

Yirmidördüncü maddedeki "A" fıkrası münasebeti ile; Doğu illerindeki her cins ve mezhepten halkın elemlerini ve uğradıkları musibetleri hafifletmek için çalışılabileceğini ve hükümetin onca kudret ve vasıtaları ile sükûn ve âsâyişi sağlayacağını söyleyerek, şu hâle göre, bu işgal kaydının lüzumsuz, hattâ oralarda oturan Ermenileri durup dururken tahrik ile ayaklanmaya teşvik edeceği cihetle zararlı olacağını uzun uzadıya anlatıp, işgal kaydından vazgeçilmesini tekrar istedim. Ve bunun yerine oralara durumu kendi gözleri ile görüp incelemek üzere, İngilizlerden mürekkep bir heyetin gönderilmesini, hükümetten aldığım tâlimata uyarak, teklif ettim.

Bu teklifi iyi karşılayan Galtrop:" O çevrede böyle bir komisyon bulunması güzel bir fikirdir. Fakat, sade İngiliz dersek Müttefiklerimiz arasında birtakım yanlış telâkkilere yol açar. Onun için Komisyonun İngilizlerle Amerikalılardan mürekkep olarak kurulmasına çalışacağız." dedi ise de, yine maddenin fikrimize göre düzeltilmesi mümkün olmadı. Müzakere daha önemli bir safhaya giriyordu.

HAYATÎ ÖNEMİ OLAN MESELELER

Hayatî önemi olan meşelerin konuşulması sırası gelmişti. Yirmidördüncü maddenin "B" fıkrası: "Haçin", "Zeytun", "Sis" ve "Ayıntap"ın işgalinden bahsederek, bizi pek ziyade düşündürüyordu. Bu fıkranın silinmesi isteğinde hükümetimizin pek haklı olarak ısrarda devam ettiğini tekrar ettim. Amiral Galtrop; "Hükümetinizin Adana hakkındaki fikrini anlayıncaya kadar, bu hususu düşüneceğim." cevabını verdi.

Reşat Hikmet Bey, maksadımızı izah etti; "B" fıkrası, dedi, düzeltilmiş yedinci maddeye girebilir. Bu maddede beyan olunan hal vuku bulduğu takdirde, bu dört şehrin işgali lüzumu hâsıl olabilir. Aksi halde işgallerine razı olamıyacağız."

İngilizler, kendi aralarında bir müddet görüştüler. Sonra Galtrop bize döndü: "Bu nokta üzerinde bu derece ısrarla duruşunuzdan maksat nedir?" sualini sordu

Tarihten, uyanık durma dersi aldığımızı söylemek zamanı gelmişti. Dedim ki:

12 ADA KONUSU

"İtalyanlar Akdeniz'de, işgal etmiş oldukları 12 Adamızı, Trablus savaşına son veren anlaşma gereğince, boşaltacaklardı. Aslı esası olmayan bir takım sebepler ve iddialar ileri sürerek boşaltmadıktan başka, Antalya ve çevresinden başlayarak, Anadolu içlerine doğru yayılmak politikası gütmeye koyuldular. Demek ki, medenî olduğunu iddia eden bir devlet, altına imza koyduğu bir andlaşmayı göz göre göre hiçe sayabiliyor. İşte İtalya'nın bu durumudur ki, bugün bize biraz ihtiyatlı bulunmak zaruretini hatırlatıyor. Üzerinde durduğumuz maddeye "işgal" kaydı konursa, bunun -sizin dediğiniz gibi- bir geçici askerî tedbir olmakla kalmayarak, hem Adana bölgesini, hem de öteki şehri bir daha kurtulamayacakları bir işgale düşürmek tehlikesinden ve bunun tarihî sorumluluğunu yüklenmekten korkmamız pek tabiî değil midir? İşte bundan dolayıdır ki, Adana ile öteki şehirlerimizin ne şekilde olursa olsun işgallerini kabul edemeyiz."

Amiral şu karşılığı verdi;

"Yedinci maddeyi teklif ettiğimiz şekli ile İstanbul'a yazıp vakit kaybına yer vermeden, şimdi kabul ederseniz, Adana'daki kuvvetlerimizin beşinci maddedeki şartlar gereğince , hudutların ve âsâyişin muhafazası için, kısmen yerlerinde kalmasına ve diğerlerinin çekilmesine razı oluruz. Maddenin bu suretle düzeltilmesini kabul ve imzaya hazır mısınız?"

Reşat Hikmet Bey; Kilikya ve Adana hakkında anlattıkları şekli muvafık gördüğümüzü söyledi ve yedinci maddeye İstanbul'un istisnasına dair bîr fıkra eklenmesini tekrar teklif etti. Amiral dedi ki:" Yedinci madde hakkında daha fazla müsaadelerde bulunamayız, kararınız kat'îdir. Siz yedinci ve onuncu maddeleri kabul edecek olursanız, onaltıncı maddeye: "Kilikya'daki kuvvetlerin, intizamı korumak için şartlara uygun şekilde kararlaştırılıp geri çekilecektir" fıkrasını ekleriz ve yirmidördüncü maddenin "B" fıkrasını sileriz."

Amiral bunu söyledikten sonra, tekrar İstanbul'a yazıp cevap almayı beklemeden, mütarekeyi imzalamamız teklifinde bulundu.

Reşat Hikmet Bey, İstanbul'dan cevap beklemeye mecbur olduğumuzu, bunun için geçecek birkaç saatin o kadar ehemmiyeti olamayacağını söylemesi üzerine Amiral Seymur da: "Bir iki saatin pek çok ehemmiyeti vardır." dedi.

Reşat Hikmet Bey ayrıca: "Mütareke esnasında emniyeti sağlamak için dahi olsa işbu mütarekenâmede bilhassa sayılan meseleler dışında Osmanlı devletinin iç işlerine hiçbir veçhile müdahele edilmiyecektir." suretinde bir fıkranın eklenmesini teklif etti. Fakat Galtrop: "Mütarekenameye siyasî maddeler konamaz. Kargaşalık çıkmadığı takdirde İstanbul işgal olunmayacaktır." deyip mütarekenameyi son düzeltilmiş şekil ile hemen imzalamamızda ısrar eyledi. Halbuki Hükümetten hâlâ cevap alamamıştık! Bu durumda imza etmeyi doğru bulmuyorduk. Amirale bunu bir daha anlattık. Fakat Amiral yine sinirlendi. Hele bu arada Reşat Hikmet Bey'in sorduğu bir suale bütün bütün sinirlenerek: "Öğleden sonra saat dokuzda toplanırız. O zaman Mütarekeyi ya red, ya kabul etmenizi talep edeceğim." sözleri ile toplantıya son verdi.

İstanbul ile muhaberemizi İngiliz Donanmasına mensup kablo gemisinden, Çeşme üzerinden yapıyorduk. İki günden beri dinmeyen şiddetli fırtına yüzünden Çeşme'ye bağlı kablonun hasara uğradığını ve bu yol ile muhabere imkânı kalmadığını İngiliz muhabere memurları söylemişlerdi. Telsiz yolu ile ve Okmeydanı merkezi vasıtası ile İstanbul'a çektiğimiz telgrafların alındığı anlaşılıyordu. Fakat biz, ilk telgrafımıza cevap olarak Bab-ı Âli'den almış olduğumuz şifreyi zorlukla ve noksan olarak açabilmiştik. Buna sebep olarak havanın bozukluğu gösteriliyordu. Doğru mu, değil mi; bunu anlayabilecek bir vasıtamız yoktu.

Üç gündür süren müzakereler esnasında İtilâfçılar adına İngiliz heyeti tarafından söylenen sözleri ve bunların hedef edindiklerini tahmin ettiğimiz maksatları göz önüne alarak, durumu heyetçe aramızda bir daha görüştük, inceledik. Bilhassa yedinci maddenin tatbikinde anlaşmazlık çıkarsa, son sözlerin karşımızdakilerin temsil ettikleri devlet ve hükümetlere ait olacağı keyfiyetini, yeteri kadar açık bulmuyorduk. Daha açık bir şekil elde etmek için çok uğraştıksa da Amiral Seymur, on bin kişilik bir kuvvetimizin emniyetlerini tehlikeye koyabileceğini ileri sürüp, böyle bir durumda o yeri işgal edeceklerini söyleyince, düzeltmeyi o şekilde kabule mecbur olmuştuk.

MUKADDERAT TOPLANTISI

Öğleden sonra saat dokuzda yapılacak toplantı, mukadderatımızı tayin edecekti. Adetâ dönüm noktasında idik. Mütarekenameyi, ya şimdiye kadar yapılan düzeltmelerle kabul, yahut reddetmek zorunda bulunacağımızı anlıyorduk.

Reddettiğimiz takdirde ne olacaktı? Genel kurmaylıktan Vükelâ heyetine verilmiş olan malûmat ile biliyordum ki; Suriye ve Irak cephelerinde ezilmiş ve dağılmış olan kuvvetlerimiz, İngilizlerin başarı ile ilerleyen iki, üç yüz bin kişilik ordularmı durduramayacaklardı.

Filistin cephesi ordularından birinin kurmay başkanlığından, henüz ayağının tozu ile gelmiş olan arkadaşım Yarbay Sadullah bey, dağılarak ric'ate çalışan ordusunun artık en müsait şartlar altında bile harp edebilecek durumda olmadığını ve diğer cephelerdeki hal ile de harbi lehimize çevirme imkânı kalmadığını söylüyordu.

Trakya'daki hudutlarımızla Boğazlardaki son durumumuz da aynı halde idi ve karşı tarafın kat'î hücumlarında göğüs gerebilmek kabiliyetini artık kaybetmiştik. Oralardaki kumandanlar Genelkurmayın bu yolda verdikleri bilgileri teyit ediyorlardı. Şu hâle göre, Trakya'daki düşman ordularının en çok bir hafta içinde yürüyerek İstanbul'a gelip, şehre girmelerine kim mâni olabilirdi. Çanakkale'nin karadan sıkıştırılarak düşürülmesine bile, bu durumda mâni olunabileceğini kimse iddia edemezdi.

Reşat Hikmet Bey müttefiklerimiz Almanya ve Avusturya-Macaristan'm son durumlarını inceleyip hulâsa ederek, onlardan da artık herhangi bir yardım beklenemeyeceğini söylüyordu. Kısaca vaziyet gün gibi âşikârdı; olanca azamet ve kudretine rağmen koskoca Almanya üstüne yüklenenlerin şiddetli baskısı karşısında gücünün son katresini harcayarak, nefes nefese pes demek üzere idi. Bu durumda, kaderini ona bağlamış ve ondan fazla baskıya maruz kalarak, bütün cepheleri çözülüp, artık hiç bir noktada tutunamayacak hâle gelmiş olan biz, ne yapabilirdik?

Durumun bu vehâmetine rağmen ben, imzalamak için Hükümetten beklediğim cevabı almaya lüzum görüyordum.

EN BUHRANLI DAKİKALAR

Reşat Hikmet ve Sadullah Bey'lerden, İngilizlerin kablo gemisine bizzat giderek, Bab-ı Ali ile muhabereye çalışmalarını ve buna imkân bulurlarsa, son vaziyeti anlatarak, makine başında kat'î cevabı almaya gayret eylemelerini rica ettim. Amiral Galtrop da buna razı olarak, arkadaşları kablo gemisine gönderdik.

Yalnız kaldım. Üç gündür misafiri bulunduğumuz "Agamemnon" zırhlısında bu kadar sıkıldığım, bu derece sabırsızlandığım olmamıştı. Saatler geçtiği halde, arkadaşlardan Bab-ı Ali ile muhabere imkânı bulduklarına dair olsun, bir haber alamıyordum. Ömrümün, hâfızamdan hiçbir vakit silinmeyecek en zor, en üzüntülü dakikalarını yaşıyordum.

Hele, şu anda bütün bir memleketin, bütün vatandaşlarımın buradan, benden haber beklediklerini hatırladıkça, büsbütün bunalıyordum.

Ne yapacaktım? İçinde bulunduğumuz, bu pek kötü şartlar altında, en selâmetli yol hangisi idi?

Üç gündür mümkün olanı yaparak, haklarımızı madde madde, kelime kelime, alabildiğimiz kadar almaya çalışarak, derleyip toparlayabildiğimiz mütarekenameyi kabul mü, red mi?

Buna kat'î karar vermek zamanı gelmişti.

Kendimi bildiğim günden beri hayatımı vakfettiğim aziz vatanım uğrundaki çalışmalarımda, en kötü şartlar altında dahi Allah'a şükür, bir ân olsun başarısızlık nedir bilmemiştim ve memleket ve milletimin hayrı için yapılması gerektiğine inandığım işler karşısında da bir ân olsun tereddüt ve cesaretsizlik duyduğum da vâki olmamıştı. Lâkin şimdi, tarihimiz karşısında yüklendiğim sorumluluğun tesiri altında, tarifi imkânsız bir üzüntünün doğurduğu tereddütle kendi kendime: "Acaba doğru yolda mıyım? Yaptıklarımın daha başka türlüsü, daha isabetli ve daha elverişlisi yapılamaz mı?" deyip durarak, âdetâ kendimi yiyordum.

Üç gündür çekişmelerimize rağmen istediğimiz şekle koyamadığımız maddeler, pürüzlü kalmış fıkralar gözümün önüne geliyor ve böyle bir mütarekenameyi nasıl imzalayabileceğimi düşündükçe, içim yanıyordu.

Reddetmek?... Buna kim mâni olabilirdi? Elbette reddedebilirdik. Fakat o zaman ne olacaktı?

Reddettiğimiz takdirde, harp devam edecek ve harp devam edince de çaresiz, bütün cephelerde yenile yenile, pek kısa bir zaman içinde mahv ve perişan olacaktık.

Suriye, Irak vesaire gibi Araplarla meskûn yerleri bırakın, öz yurdumuz olan Anadolu'nun varlığı ve istiklâli bile tehlikeye düşecekti.

SAVAŞI SÜRDÜRMEK İMKÂNSIZ

Zaten Mondros'a gelmeden önce Vükelâ heyeti toplantısında, harbe devamımızın imkânsızlığı Hükümet nazarında da kat'î olarak taayyün etmiş ve henüz istilâya uğramayan vatan parçalannı olsun felâketten kurtarmak çaresi üzerinde durulmuştu.

İşte bugün için tek çare, yazık ki, bu ve bundan ibaretti. İngilizlerin başlıca gayeleri Boğazlardan serbest olarak geçmek ve bunu sağlamak için de istihkâmları ellerinde bulundurmaktı. Türkiye toprakları üzerinde istilâ emelleri beslemiyorlardı. Açık sözlü, düşündüğünü söyleyen, dürüst, Yakın Doğu'nun tarihini ve ahalisinin mizacını, hususiyle siyasî cereyan ve emellerini bilmemekle beraber geniş görüşlü ve anlayışlı bir şahsiyet hissini veren Amiral Galtrop da, her vesileden faydalanarak, bunu söylüyor, aksi iddiayı kat'iyetle reddediyordu. Dileklerinde ifrata kaçan ve meseleleri incelemekte daha dar görüşlü, bununla beraber serbest fikirli ve samimî bir insana benzeyen Amiral Seymur, müzakere esnasında her ne kadar bazan fazla inat göstermiş, hattâ bizim kadar Galtrop'un da sabrını tüketerek herkesin önünde, onun tarafından iddiaları red ve cerh olunmak gibi hallere yol açmıştı amma, o da intikam hissi ile hareket eder görünmüyordu.

Kısaca; İngiliz murahhas heyeti, bize karşı muzaffer milletlerin tepeden bakan azametli ve mağrur mümessillerinden mürekkep bir heyet değil, hal ve hâdiselerin tesiriyle çarpışmış iki milletin, menfaatlerine uymadığı görülen mücadeleye artık nihayet vermek lüzumunu duyan, bir heyet tavrı ile hareket ediyordu.

Umumî harbin başından beri Akdeniz'de İtilâf devletlerine mensup deniz kuvvetlerinin umum kumandanlığı bir Fransız amiraline verilmiş bulunuyordu. Buna rağmen, Türkiye ile mütareke müzakeresine İngiliz donanması amiralinin memur edilmesine razı olmaları, İtilâf devletlerinin Yakın Doğu'da İngiliz politikasının öncülüğüne razı oldukları zannını veriyordu. İngilizler Bağdat'ı zaptetmişler, Irak'ın doğu taraflarına yayılmışlar, dışına bile çıkıp Musul yalanlarına sokulmaya muvaffak olmuşlardı. Boğazların da serbestliğini sağladıktan sonra, millî menfaatleri bakımından isteyecekleri ve ele geçirmeye kalkacakları başka bir yer hatıra gelmiyordu. Elde etmiş olduklarına ise, istesek de mâni olamamıştık ve olamayacaktık.

Bundan başka, Boğazlar meselesi milletlerarası müzakerelere zemin

olduğu gibi günlerden beri Rusya, Karadeniz'de toplayacağı donanmasını lüzumunda Akdeniz'e geçirerek İngiltere'nin deniz hâkimiyetini bozabilmesi ihtimali var oldukça ve daima İngiliz hükümetinin muhalefeti ile karşılaşmıştı. İstanbul'un emniyeti bakımından Boğazların harp gemilerine kapalı kalmasını isteyen Osmanlı Devletini de İngilizler bu konuda daima desteklemişlerdi. Ruslar birkaç defa Boğazları zorlayarak donanmalarını Akdeniz'e geçirmek istediklerinde, İngiliz kuvvetlerinin müdahelesi ile yaya kalmışlardı. Yakın Doğu'da Türkiye'yi mahvetmekten ziyade, sükûn ve huzur içinde ilerleyerek tam bir istiklâl ile yaşayacak bir hâle getirmek, Asya'da güdecekleri politika bakımından, İngilizlerce daha çok iltizam olunacak bir keyfiyetti. İngilizlerle dostluğumuz Kırım Muharebesindeki silâh arkadaşlığı ile başlamıştı. Bu da Rus başarısının, Türk ve İngiliz menfaatlerine aynı derecede zararlı bulunacağı kanaatinden ileri gelmişti. Ve bu kanaat o tarihten beri, Türk milletinin kalbinde yer tutmuştu. Umumî harpte, Alman tehlikesine karşı İngilizler, ezelî düşmanımız olan Ruslar tarafını tutmuşlarsa da, Türklerden İngiliz milletine karşı kin ve gaz duyguları doğmamıştı. Onlarla harp edişimiz Rusların müttefiki olmalarından ve bizim de vatanımızı ve varlığımızı mutlaka korumak zaruretinde bulunmamızdan ileri geliyordu. Öte yandan, yarım asrı geçen bir zaman içinde, Osmanlı devletinin varlığı, Rusların çeşitli saldırışları ile tehdide uğradığı müşkül zamanlarda, İngilizler bazı kere fiilen, bazı kere de siyaseten yardım etmek suretiyle, Osmanlı-İngiliz politikasını yürütürlerken, anlaşmalara riayetkâr, imzalarına sadık olduklarını, gerek resmî ve gerek hususî muamelelerinde sözlerini tuttuklarını göstermişlerdi.

KABLO GEMİSİNDEN HABER GELMİYOR

Amiral Galtrop da, yukarıda kaydettiğim gibi, sözleri ve hareketleri ile emniyetimizi teyit etmişti. Müzakere esnasında ileri sürdüğümüz silme ve düzeltme tekliflerini daima iyi karşılamış, yapmaya kalkışacaktan oyunlar ve bunların neticesi olarak çıkabilecek kargaşalıklar hakkında verdiğimiz izahatı daima samimî olarak telâkki etmişti.

Fakat saatler geçiyor ve kablo gemisine giden arkadaşlardan hiçbir haber gelmiyordu. İrtibat tesis edebilmişler mi idi? İstanbul'dan bir cevap alabilmişler mi idi? Niçin hâlâ bir haber göndermiyor, kendileri de gelmiyorlardı? Ya muhabereyi temin edemediler de böylece talimat alamazsak, o zaman ne yapacaktık? O zaman deyince, gözlerimin önüne yedinci madde geliyordu. Bu maddeyi olduğu gibi kabule imkân görmemiştik. Maddenin düzeltilmiş şeklinde, Yunanlıların kışkırtmaları ile vuku bulabilecek kargaşalıklarda İtilâf devletleri tebaasının hayatları tehlikeye düşebilir, bu da vesile yapılarak İstanbul ve İzmir işgal edilebilirdi. Bu da bizim için, çok azap veren bir endişe idi. Hükümetin talimatını bu endişeden dolayı bekliyordum.

Fakat talimat gelmezse, yapılacak şey yedinci maddeyi düzeltilmiş şekli ile kabul edip, diğer maddelerde de mümkün olan düzeltmeler için bir daha teşebbüse geçmekten başka ne olabilirdi?

Beşinci ve son defa olarak müzakereye başladık. Amiral, birinci maddeyi okuyarak "İstihkâmların İngiliz ve Fransız askerlerinden başkaları tarafından işgal edilmeyeceğine hükümetim söz vermiştir. Çanakkale ve Karadeniz Boğazları istihkâmlarında birer miktar Türk askeri bırakılacaktır. Yunan deniz kuvvetleri İstanbul ile İzmir'e gönderilmeyecektir. Yunan gemilerinden Karadeniz'e geçmeleri icap edenler geceleyin geçirilecektir." diyerek bu cihetlere razı olunduğunu, hükümetine destekleyici bir telgrafla bildireceğini söyledi. Ve bu telgrafm suretini gösterdi.

İki, üç ve dördüncü maddeler de okunup kabul edildi. Sonra Amiral, İstanbul meselesini hükümetine ayrıca anlatacağını beyan ile, Osmanlı hükümeti âsâyişi ve müttefikler tebaasının can ve malını korumaya kudretli oldukça, İstanbul şehrinin işgal olunmayacağı konusundaki taahhüdünü tekrar etti. Ve bunun için hükümetine yazmak üzere hazırladığı telgraf müsveddesini gösterdi.

Sonra; onaltıncı maddeyi okudu: (Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de, Irak'ta bulunan muhafız kıtaları en yakın İtilâf kumandanma teslim olunacaktır. Kilikya'daki kuvvetlerin intizamı muhafaza için gereken miktarından gayrisi, beşinci maddedeki şartlara uygun verilecek karar ile geri çekilecektir) suretinde düzeltilen bu madde de kabul edildi. Galtrop, Araplar tarafından kuşatılan garnizonlarımızın İngiliz kumandanına teslim olmaları lüzumunu da hükümetine yazacağını ilâve etti.

Yirminci madde de düzeltilmiş şekli ile kabul olunduktan sonra, sözü malî ve ticarî bazı müesseselerde çalışan Alman ve Avusturyalı uzmanlara getirerek, dedim ki: "Bunların memleketimizden çıkarılmaları hükümetimizin malî ve ticarî işlerini aksaklığa uğratır. Bu sebeple, bunların Osmanlı hükümetinin sorumluluğu altında memlekette bırakılmaları doğru olur. Bu istisnanın kabulünü teklif ederim." Amiral, bu teklifimizi hükümetine yazacağını va'd ile yetindi. 21 ve 22inci maddeler düzeltilmiş şekilleriyle, yirmiüçüncü madde de aslı ile kabul edildi.

Amiral, yirmidördüncü maddenin son fıkrası silinmek suretiyle (Altı Ermeni vilâyetinde kargaşalık çıktığında, bu vilâyetlerin İtilâf kuvvetleri tarafından işgali hakkının mahfuziyeti) suretinde yazılı olan düzeltilmiş şeklini okudu.

Sadullah Bey, "Ermenilerin bu hükümden ümide düşerek, komiteleri vasıtasıyla hemen faaliyete geçip, ortalığı karıştıracaklarından şüphe yoktur. Buna meydan verilmemek için bu madde hiç olmazsa gizli tutulmadır." dedi.

Amiral Galtrop, kaygumuzu haklı buldu. Fikirlerimizi tasdik etmekle beraber: "Wilson prensiplerinin bundan sonra, anlaşmalara gizli maddeler konmasına elverişli olmadığını" hatırlattı.

Biz buna itirazla, Wilson'un gizli anlaşmalar yapılmamasını insanlığın faydası için isteyen malûm maddesi, bizce daha ziyade beşeriyetin aleyhinedir. Bu itibarla bahis konusu olan 24üncü maddenin gizli kalması Wilson prensiplerine daha uygundur deyince Amiral de:

"Evet, dedi. Altı vilâyetteki idare tarzı mütareke müddetince teftiş edecek bir İngiliz heyeti doğuya gönderilirken, bu madde yayınlanırsa, Ermeni ihtilâlcileri bunu fırsat sayıp, o vilâyetlerin İtilâf devletleri tarafından işgaline vesile olacak bir takım faaliyetlerde bulunabilirler. Bunu önlemek için bu maddenin gizli tutulmasmı hükümetime yazacağım."

MONDROS MÜTAREKESİ İMZALANIYOR

Amiralin bu vaadi üzerine 24üncü madde kabul edildi.

Anlaşmalann tatbikinde çok defalar ihtilâflar çıkar. Bunun halli için İngilizce metnin muteber olması üzerinde mutabık kaldık. Nihayet Amiral dedi ki:

"Harp sahaları birbirinden uzak olduğundan bazı anlaşmazlıklar çıkabilir. Bu sebeple bütün cephelerde ateşin aynı anda kesilmesini sağlamak için mütareke tarihini 30 Ekim 1918 günü öğle vakti olarak tesbit etmeyi teklif ederim."

Biz de bunu kabul ettik. Mütarekenin imza olunacak suretleri kâtipler tarafından hazırlandı, karşılaştırıldı. Öğleden sonra saat onda İngiltere ve müttefikleri adına Amiral Galtrop, OsmanlI hükümeti adına da benimle Reşat Hikmet ve Sadullah Bey'ler tarafından imzalandı. Bundan sonra Amiral Galtrop arkadaşlarına dönerek şu sözleri söyledi; "Mütarekenameye imza atmakla, yıllardan beri insan kanı akıtılıp gidilişine nihayet vereceğimizi ümit ediyoruz."

Ben de sözlere mukabele ile dedim ki:

"Mütarekenamenin şartları ağırdır. Bununla beraber onları yerine getirmeye sadakatle çalışacağız. İngiliz devlet ve milletinin imzalarına sadık, vaatlerine vefakâr olduklarına itimadımız vardır. Bu inanç üzerimize düşen ağır vazifeyi yapmakta bize cesaret verdi. Büyük İngiliz milleti ile müttefiklerinin taahhütlerine ve vaatlerine sadakatle riayet edeceklerine olan itimadımızda hatâmız yoktur zannındayız."

ACABA?

Bu sözlerden heyecanlanan Amiral Galtrop ilerledi ve elimi tutarak:

"Rauf Bey, dedi. Müzakerelerimizde heyetlerimiz açık ve şerefli insanlara yakışır surette hareket etti. İngiltere ve Müttefikleri adına imzaladığım mütarekenamenin bütün maddelerine dikkat ve itina ile riayet olunacağını tekrar teyit ederim."

Ve maiyetine dönerek: Efendiler, İngiltere daima imzasına riayet ve sadıkane hareket eder, değil mi?" diye sordu. Hep bir ağızdan "Evet efendim." dediler.

Amiral, Padişah ve Sadrâzamdan başka kimseye gösterilmemesi şartı ile şahsıma hitapla yazdığı mektubu imza ederek verdi. İstihkâmların işgalinde bizim vasıtalarımızdan ne şekilde faydalanabileceklerini görüştük. Bundan başka, İtilâf hükümetleri adına mütareke tatbikatını tâkip etmek üzere kendi temsilcisi olarak bir zabitle maiyetinin bir an evvel İstanbul'a gönderilmesi ve "Çeşme" merkezi ile kesilen kablonun İngilizler tarafından acele tamiri ile İstanbul muhaberesinin sağlanması kararlaştırıldı.

Nihayet Amiral; heyetimizi İzmir'e götürmek için tahsis ettiği "Liverpool" kruvazörünün bir saate kadar harekete hazır olacağını ve gitmeden evvel de, General Townshend'in benimle görüşmek istediğini söyledi. "Bekliyorum" dedim.

“MÜTAREKE OLDU MU?”

Heyet azaları birbirleri ile vedâlaştılar, ayrıldık. Ben zırhlıda, şahsıma tahsis edilmiş olan salona gittim. O sırada General Townshend'in geldiğini haber verdiler. İki dost gibi karşılaştık. General memnun görünüyordu. Anlattığına göre son iki günü heyecan içinde geçirmişti. Görüşmeyi çok istediği halde buna imkân bulamamış oluşuna üzgündü. "Çünkü, diyordu, Gelibolu'dan çekilmiş olan İngiliz kuvvetleri Trakya'ya hareket etmişler!" Bu kuvvetlerin kumandanı iki gündür Amiral Galtrop'a müracaatla mütareke yapılıp yapılmayacağını anlamak hususunda ısrar edip duruyormuş. Bu sırada Halep de işgal edilmiş. Bizim Galtrop heyeti de mütareke yapmaktan ümidi keser gibi olmuştu.

"İşte bu sebeplerle işi yoluna koymak çaresini aramak üzere sizinle görüşmek istedimse de, isteğim yerine getirilmedi. O esnada son toplantınızın müzakerelerin kesilmesi ile neticeleneceğinden hep endişe ediyorduk. Böyle bir ihtimal karşısında, Yunanlılarm sevineceklerini düşünerek bilhassa ben büyük bir üzüntü içinde idim. Çok şükür, endişelerimiz tahakkuk etmedi..."

Dedim ki; "Mütarekenamede ağır şartlar var. Bunlara razı oluşumuzun başlıca sebebi İngilizlerin durumu kavrayarak millî izzet-i nefsimizi incitmekten çekineceklerine dair Galtrop'un centilmence ve askerce verdiği teminattır. Esasen mütareke hükümlerini tatbike de kendisi memur edilmiş olduğuna göre, tatbikatta bütün maddelerin ruhuna uygun surette hareket edeceği hakkındaki sözleri bizi ayrıca tatmin etmiştir. Biz bunlara inandık." Ayrıca İngilizlerle dostça münasebetlere de, bu mütarekenin iyi bir başlangıç olabileceğini anlattım.

Townshend; Amiral Galtrop'un açık sözlü, temiz kalbli bir zat olduğunu ve kendisi ile yaptığı konuşmalardan da, Türk dostluğuna değer verdiğini anladığını söyleyerek, mütareke tatbikatında dürüst hareket edeceğine emin olabileceğimizi ilâve etti.

"Fakat dedim. Yunanlıların vaziyet ve fırsatlardan faydalanıp İtilâf devletlerine dayanarak bir takım şımarıklıklarla şurada burada hükümlerini kendilerine göre yorumlayarak Akdeniz adaları karşısındaki kıyılarımızı ele geçirme teşebbüsünde bulunmaları ihtimalleri başlıca kaygularımızdır."

General Townshend, samimî olarak, beni tatmine çalıştı; "İngiliz hükümeti mütarekeyi imzaladıktan sonra, bu gibi mânâsız hareketlere

razı olamaz. Bunu kabul etmeniz lâzımdır." dedi ve ertesi günü İngiltere'ye hareket edip, oraya varınca devlet büyükleri ile görüşeceğini ve Osmanlı devleti ile İngiltere arasında, iki tarafın gelecekteki menfaatlerini sağlamak için anlaşmazlıklara meydan vermemek, şüpheleri ve yanlış düşünceleri ortadan kaldırmak için elinden gelen her şeyi yapacağını anlatarak bana şunu sordu:

"Bu yoldaki çalışmalarımı kolaylaştırmaya yarayacak fikir ve düşüncelerinizi söyler misiniz?"

İstanbul ve İzmir şehirleri hakkındaki kaygularımızı, Doğu illerindeki Ermenilere ait düşüncelerimizi, Kafkas millletlerinin istiklâllerine kavuşmalarını bizim gibi, İngiltere için de ne kadar faydalı olacağını uzun uzadıya anlattım ve bu konularda yapacağı teşebbüslerin faydalı, bizce de şükranı mucip olacağmı söyledim.

Yola çıkmamız zamanı yaklaşıyordu. Townshend fikirlerini toplayarak, dedi ki:

"Düşüncelerine iştirak ediyorum. Zaten Irak savaşlarındaki tecrübelerim ve Türkiye'de üç yıl süren misafirliğim esnasında edindiğim bilgi ve kanaatlerle şuna inandım ki; Yakın Doğu'da müstakil ve ileri bir Türkiye'nin dostluğu, İngiltere için çok faydalıdır. İngiltere ile Türkiye arasında samimî münasebet zamanı gelmiştir. Bu cihetle iki memleket arasındaki siyasî münasebetlerin bir an evvel başlamasını elzem görürüm. Londra'ya hemen gitmek isteyişimin sebeplerinden biri de budur. Hattâ siyasî münasebetlerin yeniden tesisi için, beni memur etmeleri ihtimali de vardır."

ELÇİLİKLERİN ROLÜ

Yukarıdaki sözler bana, uzun bir geçmişi hatırlattı. İngiltere ile yeniden münasebetler tesis olunurken, geçmişte görülen ve artık mutlaka ortadan kaldırılması gereken pek kötü bazı halleri ve bunların memleketin başına açtığı dertleri hatırlamamak imkânı yoktu. Bunlara dayanarak, bir misâl vermek maksadı ile Townshend'e dedim ki:

"İki memleket arasındaki dostluğu kurmak veya bozmak hususunda bilhassa İstanbul'daki İngiltere Elçiliği mensuplarının büyük rolleri olduğu muhakkaktır. Meselâ İngiltere Elçiliğinin burada son zamanlara kadar faaliyette bulunan "Fiç Moris" isminde bir baştercüman vardı. Bu adam İkinci Abdülhamid tahta çıktığı sırada pek genç yaşta, bu elçilik memuriyetine tayin edilmişti. Türkçeyi de çok güzel öğrenerek memleketin ahvâlini, halkın mizaç ve tabiatlerini, devlet merkezindeki cereyanları inceleyip, hepsini iyice öğrenmişti. Son zamanlardaki vazifesi elçilik baş tercümanlığı olduğu halde gerçekte elçilerin en sözü geçen, en mutemet müşavir ve müsteşarı durumunda idi. İdare kudret ve yetkisinin sarayda padişah ile bazı maiyetlerinde toplandığı saltanat devrinde, hükümdarm vehmini tahrik ve maiyetinin zayıf noktalarmı istismar suretiyle hükümetin icraatmı hükümsüz bırakıp, istediklerini elde etmeye muvaffak olmuş, memlekette bir nevi söz sahibi kesilmiş ve böylece hükümet gözünde de itibarını arttırmıştı. Meşrutiyet ilân olunup, idare selâhiyeti saraydan Bab-ı Ali'ye geçince de, yine rahat durmamış, iç işlerimize karışmak için başka yollar bulup, iktidar partisinin birbirlerine candan bağlı erkânı arasına bile nifak sokmaya muvaffak olmuştur. Hattâ Millet Meclisi âzasından bazı hoca efendileri, zamanın şeyhül'islâmı Musa Kazım Efendi'nin (Farmason) olduğuna inandırıp dinî asabiyetlerini tahrik ile memlekette din yolu ile kargaşalık çıkarmaya teşebbüsten çekinmemişti.

İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı muğber olduklarını bildiği Miralay Sadık ve Sultanzâde Sabahattin Bey'lerin tecrübesizliklerinden istifade ile bunları elinde âlet ederek Meşrutiyetin ilk ayaklanmalarından 31 Mart isyanını hazırlamakta da önemli bir rol oynamıştı...

Kısaca bu adamın perde arkasından, iç işlerimize karışıp, çeşitli yollardan huzursuzluklar yaratmak ve envai türlü entrikalar çevirmek suretiyle Türk-İngiliz dostluğuna verdiği zararların haddi hesabı yoktur."

Ben bunları Townshend'e söylediğim sırada, bu Fiç Moris'in bir

müddet sonra. Millî Mücadeleyi kundaklamak için Ali Kemal'ler ve Sait Molla'larla girişeceği mel'unane teşebbüsler de tabiî akla gelemezdi.

Townshend'e, kurulmasını aynı derecede samimiyetle istediğimiz İngiliz-Türk dostluğunun her türlü sarsıntıdan masun kalabilmesi için işte bu Fiç Moris gibi fesatçıların bundan böyle memleketimize gönderilmemesine çok dikkat edilmesini rica ile, âzası bulunduğum hükümet heyetinin siyasî emellerini ve hedeflerini yabancı müdahelesi ile elde etmeye çalışacak kadar ileri giden bedbahtların kışkırtmalarına razı olamayacağımı söyledim. Ve bunları İngiliz devlet adamlarının bilmesi faydalı olacağı zannında bulunduğumu da ilâve ettim. Townshend bu konuda benimle aynı fikirde olduğunu, İngiliz milletini temsil edecek heyetin, artık geçmişin tesirlerinden uzak, iyi niyetli, Türk dostluğuna değer verir, açık fikirli kimselerden bulunmasının kendi menfaatleri bakımından da zarurî olacağı söyledi. "Esirliğim müddetince bana gösterdiğiniz nezaket ve insanca davranışı ömrünün sonuna kadar unutmayacağım. Teşekkürlerimi Zât-ı Şâhâne'ye ve Sadrâzam Paşa'ya ulaştırmaya tavassutunuzu rica ederim." deyip, yakında tekrar görüşmek ümidini belirtti.

VAHDETTİN HAREMDEN BÎLGÎ SORUYOR

Vedâ saati gelmişti. heyetimizi götürecek vasıtanın hazır olduğunu da haber verdiler. General Townshend ile "Agamemnon" kaptanına vedâ ederek, "Liverpool" kruvazörüne geçtik. Gece yarısı idi. Foça'ya doğru hareket ettik. Ertesi sabah da buraya vardık. Ve bizi bekleyen bir romörkörle tekrar yola çıkarak o gün öğle vakti İzmir'e ulaştık.

İlk işimiz, tabiî, hükümete olup bitenleri haber vermekti. Hemen bir telgraf yazarak, maddelerde yapılan düzeltmelerle mütarekenameyi imzaladığımızı bildirdim. Gelen cevapta, yaptığımız, tasvip ile hükümet adına memnuniyet beyan ediliyordu.

Vakit geçirmemek lâzımdı. Aynı gün akşamı hususî bir trenle Bandırma'ya hareket ettik. "Berk-i Satvet" kruvazörü orada bizi bekliyordu. Hemen bindik ve 1 Kasım 1918 Cuma günü öğleden sonra, İstanbul'a vardık. Devlet Şûrası Reisi Reşit Akif Paşa ile gazeteciler karşılamaya gelmişlerdi. Kendisinden Sadrâzam Paşa'nın İspanyol nezlesinden yatakta olduğunu öğrenince, doğru sadâret konağına gittim. Müzakere safhalarını, intihalarımı ve mütareke maddelerinden bazılarının yanlış yorumlanmaması için İngiliz amirali tarafından yapılan vaat ve taahhütleri, bu münasebetle amiralin bana yazdığı mahrem mektubu arz ettim. Muhakkak görülen felâketi, bu suretle önleyebildiğimizden memnun ve biraz da teselli bulmuş olan İzzet Paşa:

"Padişah müzakere tafsilâtını bekliyor. Hastalığım yataktan kalkmama imkân vermiyor; siz heyetçe saraya giderek isteyecekleri bilgi ve izahatı arzediniz." dedi.

Reşat Hikmet ve Sadullah Bey'lerle Dolmabahçe Sarayına gittik. Başmabeynci Lûtfi Simâvî Bey'i görüp, Sadrâzam Paşa'nın dediklerini söyledik. Sultan Vahdettin o sırada harem dairesinde imiş, bir hayli bekledik. Nihayet hükümdarın yakın adamı ve sarayın malî işlerini görmeye memur Refik Bey geldi:

"Zât-ı Şâhâne yorgundurlar. Harem dairesinde bulunuyorlar. Bugün kendilerini ziyaret mümkün değildir, heyeti-nizi önümüzdeki Salı günü kabul buyuracaklardır. Kabul saatini ayrıca bildireceğiz!" dedi ve İngiliz heyeti ile temas neticesinde edindiğimiz fikirlere ve mütarekeye dair "Padişaha arzetmek üzere" bilgi istedi. Kısaca gereken

bilgileri verdim. Saraydan doğruca Nezaret'e tayin olunduğum günden beri yerleşmiş bulunduğum Bahriye Dairesine gittim.

İlk işim, "Yavuz" meselesini incelemek oldu. Mondros'tan Bab-ı Âli'ye çektiğimiz ilk telgrafta "Yavuz"un Alman heyeti kumanda ve idaresinden alınıp bizim subay ve erlerimizle teçhiz edilmesini istemiştim. Fakat acele olduğu halde bu teklifim henüz tatbik olunmamıştı. Hemen Başkumandanlık karargâhına başvurarak Alman Bahriye heyetine, Yavuz'u boşaltmaları için gereken emrin verilmesini istedim. Aym zamanda lüzumu kadar subay ve erlerini hazırlayıp geminin teslim işini sağlamak için yapılacak işlerle meşgul oldum. "Yavuz"un vakit kaybetmeden , içinde tek Alman kalmamak şartı ile, bizim subay ve erlerimiz elinde bulunması o derece önemli bir mesele idi ki, bunu yapamadığımız takdirde, "Yavuz"u, bir Alman gemisi olarak isteyecek İtilâf devletlerine terk suretiyle, kaybetmemiz ihtimâli çoktu.

BASIN TOPLANTISI

Ben Bahriye Nezaretinde Yavuz'u kurtarma işleri ile meşgulken, gazeteciler adına, içlerinde Ahmet Emin Yalman'ın da bulunduğu bir heyet geldi. Ben heyetle görüşürken evvelâ; "Sözlerimin olduğu gibi yayınlanmasını bazı ciddî sebeplerle muvafık görmüyordum. Beyanatımı mahrem tutup gerektiğinde ondan faydalanarak yayında bulunmak; bence daha faydalıdır. Bu kaydı kabul ederseniz görüşür, soracaklarınızı cevaplandırabilirim!" dedim. Kabul ettiler. Müzakereleri kısaltarak yapılan düzeltmeleri anlattım. Bazı noktalardaki kaygularımızın İngilizlerce takdir edildiğini izah ettim. Ve "kuvvetle ümit ediyoruz ki; tatbikatta dürüst ve itidal ile hareket edip, millî izzet-i nefsimizi incitmekten çekineceklerdir." dedim. Karşımdakilerin hepsi şu noktada kaygulu idiler: "Ya Yunanlılar da deniz ve kara kıtaları ile mütareke şartlarının tatbikine katılırlarsa, o zaman ne olacaktı?" Merak ile soruyor ve şüphesiz hep tatmin edici tafsilât istiyorlardı.

Bizimle de, heyet hâlinde Mondros'ta aynı kaygu ile yaptığımız teşebbüslerden bahisle istihkâmların işgaline Yunanlıların iştirak ettirilmiyeceğini, Yunan harp gemilerinin, gerektiğinde, ancak geceleyin Boğazdan geçirileceklerini İngiliz Amiralinin vaad ettiğini anlattım. Sükûnet buldular, kaygular dağıldı, sevindiler ve bunu bir başarı saydılar.

Konuşmamız -tabiî aynen yayınlanmaması kaydı ile- devam etti. Kendilerini biraz daha aydınlatmam gerekiyordu: "Gerçi mütareke ile ateş kesilmiştir, savaşlar durmuştur. Fakat mütareke tam barış değildir. Var olan ve her an çıkması ihtimâli olan tehlikeler büsbütün ortadan kalkmış değildir. Bunun için zamanın nezaketini unutmayarak, mütareke şartlarının tatbiki günlerinde sükûn ve âsâyişi korumaya son derece dikkat etmek lâzımdır. Hükümet olanca gücü ile bunu sağlamaya çalışacaktır. Siz de, daima memleket menfaatlerini gözönünde bulundurup, son derece soğukkanlılıkla, azınlıkları incitmeyerek, sen ben çekişmelerinden çekinerek, parti mücadelelerini unutarak, hükümetle işbirliği yapıp, ona samimiyetle yardım etmelisiniz. Bunu sizden hasseten rice ederim." dedim.

Ricamı kabul ile, beyanatımı mahrem tutup, fikirleri yatıştırıcı şekilde yazılar yazacaklarmı vaad ederek, yanımdan ayrıldılar.

Beni, sükûn ve âsâyişin korunması noktasında gazetecilerden de yardım istemeye yönelten önemli sebepler vardı: Evvelâ İstanbul ve

İzmir'de sükûn ve huzuru bozmak için fırsat kollayan malum unsurlar vardı. Bunlar, şimdi fırsatı bulduklarını sanarak, yabancı müdahalesine mucip olacak taşkınlıklarda bulunabilirlerdi. Sonra Türklerle azınlıklar arasındaki gerginliği körüklemek âdetinde olan Galata ve Beyoğlu'nun mahut Rumca ve Ermenice gazeteleri, mütareke tatbikatını kendi işlerine geldiği şekle sokmak için, hatır ve hayâle gelmedik tezvirler ve tahriklerle körükleme işini en zararlı şekle sokabilirlerdi.

Nihayet daha dün, İzmir'den dönerken Bandırma'da okuduğum İstanbul gazetelerinin birinde Damat Ferit Paşa'nın beyanatını görmüştüm ki, cidden korku verecek mahiyette idi. Bu Damat Ferit Paşa, ya mütareke müzakeresine baş murahhas olarak gidemediğinden küskün olarak ve belki de mütarekenin yapılması ile vatanın, hususiyle İstanbul'un mâruz bulunduğu işgal tehlikesi ortadan kalkmıştır da siyasî çekişme zamanı gelmiştir, zannına kapılarak, "İzzet Paşa kabinesi de Rum unsurunu katliâma hazırlanıyor." tarzında hezeyanlar savuruyordu. Hükümdar ailesinin bir damadı ve hele âyan âzası bulunan bir adamın dünyadan, bâhusus memleketin içinde bulunduğu vaziyetten ve tehlikelerden bu derece habersiz bir halde konuşarak İtilâf devletlerini müdahaleye teşvik edici bir muvazenesizlik gösterişi, beni çok üzmüş ve ilerimiz için de bir hayli korkutmuştu.

Kasım'ın ikinci günü öğleden evvel Donanma İkinci Kumandanı Amiral Arif Paşa'yı dâvet ederek, Yavuz'a ait teşebbüslerimi anlattım ve derhal gidip gemiyi Osmanlı subay ve erleri ile teçhiz edip Donanma Başkumandanlığını da kabul eylemesini rica ettim. Arif Paşa, durumun önem ve nezaketine rağmen yeni vazifesini iyi idare ve sür'atle ifa etti. Mütareke tatbikatında İngiliz Donanması Başkumandanı ile -aramızdaki anlaşma gereğince- yapılacak muhaberelere sarcılık vazifesini deniz kurmay yüzbaşılarından Şevket Bey'e vererek, kendisini Mondros'ta Amiralin yanına gönderdim. Sonra sadâret konağına gittim.

İzzet Paşa, yataktan kalkamayacak derecede rahatsız bulunmasına rağmen işleri aksatmadan idarede devam ediyordu. Kendisine Yavuz hakkında aldığım tertibatı anlattım. Bu sırada; merkezi Musul'da bulunan Ali İhsan Paşa ordusunun yarı kuvvetini teşkil eden bir tümenin Musul ile Makam Ali mevkii arasında, kumandanı ile beraber İngilizler tarafından esir edildiğini, çarpışmalara nihayet verildiği zaman İngiliz kıtalarının Musul'a yirmi, otuz kilometre yaklaşmış olduklarını İzzet Paşa'dan duydum.

Sadrâzam bunu anlattıktan sonra; İaşe Nâzırı Doktor Celâl Muhtar

Bey'in İsmail Hakkı Paşa'dan gördüğü zorluklardan şikâyetle istifaya kalktığını, o gün akşamı İstanbul'a gelmesi umulan Albay İsmet Bey'i Harbiye Müsteşarlığına tâyin edeceğini ve bu suretle İsmail Hakkı Paşa'yı işten çekmek mümkün olacağından Celâl Muhtar Bey'i istifasından vazgeçirtmemi istedi.

Celâl Muhtar Bey'in de orada, sadâret konağında bulunduğunu öğrenince hemen gidip kendisini gördüm. Sadrâzamın söylediklerini anlattım ve iaşe işlerinde, Bahriyenin bütün vasıtaları ile, elimden geldiği kadar kendisine yardım edeceğimi vaad ederek istifadan vazgeçmesini rica ettim. Ricamı kabul edince, mütarekenin yaratacağı yeni durum üzerinde ve bilhassa İstanbul halkının fikirlerini yatıştırmak konusunda gazetelerden ne suretle faydalanabileceğimizi konuştuk. Doktor Kızılay'da bulunduğundan ve politika anlaşmazlıkları dışında kalmış bir kimse olarak kendini sevdirip, saydırdığından, gazetecileri yakından tanıyordu. Onları gereği gibi aydınlatıp, hükümetin işlerini kolaylaştıracak yolda yayınlarda bulunmaya yöneltmeyi üzerine aldı. Ve bu işi gerçekten de sonuna kadar, yani hükümetten ayrılışını müteâkıp da, bütün mütareke müddetince hakkı ile başardı.

İSMET BEY'LE TANIŞMA

Sadrâzam rahatsız bulunduğu için, Vükelâ heyeti Bâb-ı Âli'de toplanamıyordu. Nâzırlar sorumlu oldukları işlerde birbirleriyle görüşüp anlaşıyorlar, gerektiğinde Sadrâzamın da kararını alarak işleri yürütüyorlardı. Sadâret konağına taşınmış olan İzzet Paşa'nın akrabası Devlet Şûrası Reisi Reşit Akif Paşa hep orada oturarak umumî muamelelerde Sadrâzama vekâlet ediyordu.

Albay İsmet Bey'in, geceleyin Haydarpaşa'ya varacağı zamanı sorup öğrenerek, bizzat karşılamaya gittim.

Kendisi ile, 31 Mart (1910) isyanını bastırmaya gelen Hareket Ordusu İstanbul'u işgal ettiği gün, Kâzım Karabekir Bey vasıtası ile tanışmıştık. Ben Hurşit Paşa Divan-ı Harbi'nde, âza idim, akşam üzeri Harbiye'deki Mahmut Şevket Paşa'nın karargâhına gelirdim. O akşam yine geldiğim sırada Kâzım Karabekir elimden tuttu: İşte sana söylediğim arkadaşım Rauf Bey, diye İsmet'le tanıştırdı. İsmet: "Eserlerinizi okudum" deyince, "Yok, dedim. O Mehmed Rauf'tur! Ben Hüseyin Rauf'um." Gülüştük. Ve o günden itibaren ismimin başına Hüseyin'i koymağı muvafık buldum.

Bu şekilde başlayan dostluğumuz, hiç aksamadan, en yüksek bir samimiyet ve vefa ile sürüp gidiyordu. İsmet Bey çok zeki ve cevvaldi. Sade, sıcakkanlı ve pek sevimli idi. Her hal ve tavrı ile, kendini tanıyanların daima muhabbet ve saygısını kazanmıştı. Maiyetlerinde bulunduğu çeşitli mizaç ve tabiattaki kumandanların hepsini ve bu arada - benim de tanıdığım- Ahmet İzzet, Vehip ve Mustafa Kemal Paşaların emniyet ve takdirlerine mazhar olmuştur.

Enver Paşa, Başkumandanlık vekâletini üstüne aldığı zaman, İsmet Bey'i Harekât Şubesi Müdürlüğüne tâyin etmek suretiyle, onu akran ve emsali arasında bilgi ve kudretçe üstün bulduğunu göstermişti. Onunla son defa 1916'da görüşmüştük. O tarihte Rus kuvvetlerine karşı yeniden kurulan ordunun kumandanlığını üstüne alan Ahmet İzzet Paşa'ya kurmay başkanı olarak Diyarbakır'a gidiyordu. O zaman kendisini Haydarpaşa istasyonunda uğurlamıştım. Çok sevdiğim, meziyetlerine meclûp olduğum İsmet Bey'in mütahassiri idim. Bu müşkül günlerde İstanbul'a gelmesi ferahlık veriyordu. Harbiye Nezareti işlerini birlikte idare ederek, Sadrâzamın haddini aşan yükünü bir hayli hafifleteceği şüphesizdi. İstasyonda ben böyle düşünürken, tren geldi. Sevinçle karşılaşıp kucaklaştık. Zayıf, yorgun ve yüzü solgundu. Arka arkaya geri çekilmelerin verdiği üzüntü ve

tutulduğu sıtmanın tesiriyle Halep'te yattığı hastanede, uzunca bir tedavi görmüş hâlâ da kendine gelememişti. Lâkin asla meyus değil, aksine yarından ümitli ve hizmete hevesli olduğu görülüyordu.

Birlikte Sadâret konağına gittik. Uzun müddet ayrı kalmış baba oğul gibi samimî bir el sıkışmasından sonra İzzet Paşa, İsmet Bey'den Harbiye Nezareti Müsteşarlığını üzerine almasını rica etti. O da, dinlenmeye ihtiyacı olduğu halde, "Müsterih olunuz Paşam" diye kabul ettiği vazifeye, derhal başlayacağını bildirdi. İsmet Bey geceli gündüzlü çalışarak Harbiye Nezaretine ait işleri büyük bir kavrayışla mükemmelen çevirdi. Uğradığı hadsiz hesapsız zorlukları, bir taraftan çevresinin şahsına karşı olan emniyeti, bir yandan da durmaksızın çalışması ile yenmesini bilerek, o günlerin şartlarına göre yüksek derecede başarı gösterdiğine bizzat şahit olmuştum.

ALMAN AMİRAL'İN ZİYARETİ

Ertesi günü Pazardı. O güne kadar Osmanlı Donanması Başkumandanı olan Alman Amiral Rober Fon Paseviç, kurmay heyeti ile birlikte beni ziyaret için Nezarete geldi.

Harbe girdiğimiz gündenberi, bütün isteklerime ve çalışmalarıma rağmen Alman askerî heyeti ile anlaşmak imkânını bulamamıştım. Almanya'ya birkaç kere gitmiştim. Bunların ilki 1906'da tamiri biten "Âsâr-ı Tevfık" zırhlımızı Kiel limanından İstanbul'a getirmek içindi. Ondan sonra yine Almanya'da yapılan "Peyk-i Şevket" kruvazörü; daha sonra Alman donanması adına inşa edilirken, hükümetimiz tarafından satın alınan "Yadigar-ı Millet" sınıfından dört torpido muhribinin muayeneleri ve inşaları bitince tecrübeleri için de bir kere daha gitmiş ve inşaat tezgâhlarında, harp limanlarında aylarca kalarak, Almanların harp gemileri yapmakta ulaştıkları yüksek mertebeyi ve fevkelâde intizamı görmüştüm. Fakat bütün bunlara rağmen, Umumî Harp başladığı tarihten dördüncü yıl iptidalarına kadar zaman içinde, memleketimizde bulunan Alman kara, deniz hattâ siyasi heyetlerinin bizim memur ve subaylarınızla olan münasebet ve muamelelerinde daima sert ve aksi davrandıklarını, hareket ve işlerinde yalnız kendi memleketlerinin hayrını düşündüklerini, bizim ihtiyaç ve menfaatlerimizi ihmal, hattâ fedâ ettiklerini, kısaca: Türkiye'yi bir Alman sömürgesi yapıp bizleri de Alman maksat ve gayelerini sağlamak hususunda birer âlet olarak kullanmak istediklerini yakından görmüştüm! Bu halleri, yalnız ordumuz mensuplarının ağırlarına gitmekle kalmamış, halkın da hükümetlerine karşı saygı ve inancını esaslı surette sarsmıştı. Herkes gibi ben de, hele Bahriye Kurmay Başkanı bulunduğum günlerde, Almanların bu hallerinden üzünütü duymuş ve o yolda hareketlerine, her iki tarafm da hayrı için, karşı koymak zorunda kalmıştım.

Bu görüş farkı elbette arzu edilir bir şey değildi. Fakat Almanların inatla devam ettirdikleri vaziyet bunu kaçınılmaz kılıyordu. Ve onlar, nüfuzları ile tesir yapabildikleri yüksek devlet memurlarımızda, benim İngiliz denizciliğine öteden beri duyduğum yakınlık dolayısiyle Alman aleyhtarı olduğuma dair şüphelere inandırmaya çalışıyorlar, hattâ muvaffak da oluyorlardı.

Buna rağmen ben Bahriye Nezareti Kurmay Başkanlığında bulunduğum müddetçe, Almanların kendilerini herkesten üstün sayarak giriştikleri kanunsuz hareketlerini önlemek için elimden

geleni yapmış ve daha fazlasını yapamayacağımı anlayınca, sırf bu yüzden Kurmay Başkanlığından istifa ederek çekilmiş, ondan sonra da Almanların hiçbiri ile temasta bulunmamıştım. Amiral Paseviç ile de işte şimdi ilk defa karşılaşıyorduk. Harbin, Merkezî Devletler aleyhine neticelenmesinden tabiî son derece üzgündü. Bizim mütarekeyi imza edişimizin ertesi, 31 Ekim 1918 günü Avusturya-Macaristan da İtalyan ordularının saldırışları karşısında daha fazla dayanamıyarak, mütareke yapmak zorunda kalmış olduğundan, artık Almanların da tek başlarına harbe devam edebilmeleri imkânı kalmamıştı. Onların da mütareke istemeleri nihayet, bir gün meselesi idi.

ALMAN DENİZ HEYETİ GİDİYOR

Amiral Rober Paseviç, Goben'i Osmanlı subaylarına devir ve teslim ettiğini, maiyetindeki Alman subay ve erleri ile General vapuruna taşındıklarını, hükümetinden Karadeniz'de ve Güney Rusya'daki Alman kıtalarına katılmak üzere hareket için emir aldığını, gitmelerini kolaylaştıracak surette yardımımıza muhtaç bulunduklarmı söyledi. Sonra mütarekenameden Alman uyruklularla subaylarını İtilâf kuvvetlerine esir olmaktan kurtaran kayıttan bahisle teşekkür etti ve aradaki anlaşmazlıktan dolayı beni şimdiye kadar tanıyamadıklarından üzüntü duyduklarmı sözlerine ekledi.

Kurmay Başkanı Ali Rıza Bey'i çağırttım. Amiralin önünde, gitmeleri için lüzum gördükleri yardımı kendileri ile görüşerek tesbit ve bunu Nezaret emri olarak ilgililere tebliğ ile beraber, yapılmasını bizzat tâkip ve temin eylemesini rica ettim.

Amiral ayağa kalktı, pek saygılı bir tavırla bana yaklaştı, elimi tutarak, heyecan içinde tekrar tekrar teşekkür etti; gördükleri samimî ve dostça muameleyi hiç bir zaman unutamayacaklannı söyleyerek Allahaısmarladık, dedi.

Kendilerine her türlü yardım o gün yapılmıştı...

Dünya Savaşında Osmanlı Donanması Başkumandanı olan Alman Amirali Rober fon Paseviç'in Rauf Bey'e yazdığı mektup:

Bahriye Nazırı Devletlû Rauf Bey,

"Osmanh Bahriye-i şâhânesiyle münasebetlerimize kesilmiş olduğu nazariyle baktığımı bildirerek takdim eylediğim resmî tahrirata ek olmak üzere, şahsî beyanat ilâvesini arzu eylerim. Son günler meselelerini hal ve fasılda tarafınızdan ibraz buyurulan muamelâtta görülen merdce ulüvvucenâp ve asâletten dolayı samimi teşekkürlerimi takdimi ehemmiyetli vazifelerden sayarım. Şimdiye kadar silâh arkadaşı olanların, Osmanlı Bahriyesi ve vatanı ile inanç ve emel birliği ile çalıştıklarına tam kanaatim vardır.

Osmanlı Bahriyesinin yükselmesi için, Osmanlı arkadaşlarımla beraber çalıştığım zamanları daima pek büyük bir haz ve sevinçle hatırlayacağımı bir defa daha tekrar ederim. Vatanınızın bu müşkül tecrübe devrinden pek

yakın bir zamanda kurtulup yeni ve devamlı bir yükselme devrine mazhar olması en hâlis emel ve ümidimdir. Osmanlı bahriyesinin yükselip ilerlemesini tamamlamak hususu için sizden daha ehil ve kudretli eller bulunamayacağı fikir ve kanaatinde bulunduğum gibi, bu maksadın husül bulduğunu görmek sizin başarınız cümlesinden olacağını da kat'î ümit ederim. Memleketiniz, arkadaşlarınız ve bizzat zât-ı sâmî'niz hakkında en samimî temennilerimi takdim eylerim.

Muhlisiniz Rober Fon Paseviç

TALÂT, ENVER VE CEMAL PAŞALARIN KAÇIŞLARI

Öğleden sonra telefonla Sadâret konağına çağrıldım. Sadrâzam Paşa hâlâ rahatsız ve yatakta idi. Pek üzgün görünüyordu.

“Haberin var mı, Talât, Enver ve Cemal Paşalar ortada yoklar... Yapılan tahkikattan, memleketi terkettikleri anlaşılıyor!” dedi ve bu hareketlerini sert bir dille tenkid edip kötüledi. Sonra birkaç gün evvel Kafkaslardaki kıt'alanmıza kumandan olarak gönderdiği -Enver Paşa'nın amcası- Halil Paşa’nın yolda bulunduğunu ve henüz Batum'a varmamış olduğunu tahmin ettiğini söyleyip, hemen geri gelmesine dair yazdığı emrin kendisine yetiştirilmesini ve dönmesini sağlamamı emretti.

Sadrâzam; Enver Paşa'nın Kafkaslara gidip Halil Paşayı bularak, o bölgedeki kıtalarla harekâta teşebbüs etmesinden ve İtilâf devletlerinin de bundan dolayı pek haklı olarak mütarekeyi feshetmelerinden korkuyordu.

Halil Paşa, Osmanlı kıtaları Kafkaslarda harekâta başladıkları sırada kumandanlıktan çekilen Vehip Paşa’nın yerine kumandan olmuş ve Talât Paşa Kabinesinin istifasından evvel Paşa tarafından İstanbul’a çağırılmış ise de ancak bu kabinenin istifasından sonra gelebilmişti. Şimdi tekrar Kafkaslara gönderilmesinin sebebini sordum. Sadrâzam Paşa; iktidarı ele alışını müteâkıp Ermenileri yatıştırmak lüzumunu duyarak Güney Kafkasya’da kurulan Ermeni hükümetini de tatmin ile iyi münasebetler tesisine teşebbüs eylemişti. O sırada İstanbul’da da Bab-ı Âli ile çeşitli meseleleri müzakere eden Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan delegelerinden mürekkep bazı heyetler vardı. Hariciye Nezareti bilhassa Ermeni delegeleri ile görüşülerek ne istediklerinin tetkiki ile bu isteklerinden yapılması mümkün olanların tasdik edilmesine gayret göstermişti. Bununla beraber hudut meselelerinde birtakım zorluklar çıkmıştı. Ermeni heyeti, daha evvel Kafkas işlerini müzakere için Trabzon'da toplanmış olan kongrede bulunmaklığım hasebiyle, hakem olarak araya girmemi istemiş, hükümet de bunu kabul etmiş olduğundan Ermeni delegeleri ile müzakereye giriştim. Neticede hükümetçe kabul edilecek Ermeni heyetini de tatmin eyleyecek bir hal çaresi bulmuştum. Ermeni delegeleri memleketlerine dönerlerken, anlaşmanın tatbikatında ihtilâflara yer kalmaması için, evvelce temas ve münasebetlerinde iyi niyetine inandıklarından

bahisle, Halil Paşa'nın ordu kumandanlığına tayinini iltimas etmişler. İşte Halil Paşa'nın tekrar Kafkaslara gönderilmesi bu sebebten ileri gelmişti. Sadrâzam, Halil Paşa'nın Seyr-i Sefâin idaresine (Şimdiki Denizcilik Bankası) ait Reşitpaşa vapurunda bulunduğunu da söylemişti. Tahkik ettim, bu vapur iki gün evvel İstanbul'dan hareket etmişti. Kömür almak için şimdi Zonguldak'ta bulunuyordu. Sadrâzam Paşa'nın emrini tebliğe bir subay tayin ederek, bir torpido muhribimizle hemen Zonguldak'a gönderdim. Halil Paşa'yı İstanbul'a getirmesini söyledim. Paşa iki gün sonra İstanbul'a geldi.

Enver Paşa ile herhangi bir şekilde kararlaşmış bir tasavvur ve harekette bulunmadığı anlaşılıyordu.

Akşam gazeteler; Talât, Enver ve Cemal paşaların memleketi terkettiklerini, büyük puntolarla, göze batacak bir şekilde yazdılar.Yine o gece, ikametgâhım olan Bahriye dairesinde bana Cemal Paşa'nın bir mektubunu getirdiler. Zarfı açtım, içinden çıkan 1 Kasım 1336 tarihli A. Cemal imzalı tezkerede şu satırlar vardı:

Aziz Rauf Beyefendi,

Fethi Bey'e yazdığım mektupta dermeyan ettiğim sebeplerden dolayı, pek kısa bir zaman için memleketten uzaklaşıyorum. Mazuliyetim esnasında rükûbuma tahsis ettiğiniz otomobili iade ediyorum. Bundan başka iki otomobil daha gönderiyorum. Bunlardan birisi, benim pek aziz dostlarımdan umum yollar inşaat şirketi müdür-i umumisi Fransalı Mösyö Söbile'nin malıdır. Harbi Umumî badiyetinde kendisi ailesiyle birlikte buradan Fransa'ya avdet ederken, harbin nihayetinde aynen iade edeceğimi va'dederek ben saklamıştım. Burada mezkûr şirketin vekili ve umumî kâtibi olarak bulunan Devlet-i Âliyye tebaasından Musevî Mösyö Levi'ye müracaat ve kendisine teslim ederseniz, müteşekkir olurum.

Diğer otomobil birinci Gazze muharebesinde İngilizlerden muharebe meydanında kahramanca zaptedilmiş olan bir otomobildir. Bana o zaman cephe kumandı olan Fon Kres tarafından hediye edilmişti. Ben de askerî hayatım tarihinde bir mevki-i mahsus olan Gazze müdafaasının yadigârı olarak saklıyordum. Fakat şimdi evimde bulurlarsa, birtakım edepsizler bin türlü mâna verecekleri için Bahriye Nezaretine gönderiyorum. Eğer hükümet benim olduğunu tasdik ederse, haneme iade edersiniz. Aksi takdirde devlet malı olarak kullanırsınız.

Suret-i mahsusada gözlerinizden öperim azizim.

A. Cemal

Tahkik ettim; otomobilin devlet malı olmadığı anlaşılınca ailesine iade

ettim.

Tarihine göre tezkere bir gün evvel yazılmıştı. Halbuki daha sonra anlaşıldı ki ben mütareke müzakeresinden dönüşte, İzmir'de bulunduğum zaman yani dört gün evvel, Cemal Paşa ile arkadaşları, Almanların Sivastopol'ü işgal ettikleri vakit ele geçirerek İstanbul'da tamir edip İstinye'de beklettikleri Rus torpido muhriplerinden biri ile Boğazdan çıkmışlardı.

Cemal Paşa'yı en son Bahriye Nazırlığına tâyinimin ertesi günü, ziyaret ve tebrik için Nezarete geldiği gün görmüştüm. Harbin vardığı neticeden pek tabiî olarak son derece üzüntülü ve meyustu. Buhranlı ve tehlikeli zamanlarda bulunduğu makamların kendisine yüklediği ağır vazifeler dolayısıyla, bazan pek şiddetli ye kat'î hareketlere mecbur kalmış ve bu yüzden birçok düşmanlar peyda etmişti. Bunlara ve benzerlerine karşı korunma bulunduğu zaman, ordu kumandanlığından beri kendilerine emniyet ederek, muhafız sıfatıyle karargâhında bulundurduğu 30 kadar seçme eri aynı maksatla evinde ve çevresinde bulunduruyormuş. Bunlarm tayinleri, İstinye'deki karakol gemisi erleri arasında veriliyormuş. Şahsının ve ailesinin her türlü taarrizden korunmasını hükümetin sağlayacağından şüphesi olmamakla beraber; bu erlerin bir müddet daha bulundukları yerlerde kalmalarını zarurî görüyormuş.

Bu sebeple, bunların tayinlerinin verilmesine devam olunmasını rica etmişti. Ben de kabul etmiş ve ayrıca, başka bir tedbir alınmasını lüzumlu görüyorlarsa, onun da derhal yapılacağını söylemiştim. Cemal Paşa'yı, bir de Mondros'a gitmeden önce, Cuma Selâmlığında görmüştüm ki, ondan sonra bir daha görmedim.

ENVER PAŞA MEMLEKETİ TERKEDERKEN

Enver Paşa'ya gelince o da Bahriye Nezaretine tâyin edildiğim günlerde, ziyaretime gelmiş beni bulamayınca kartını bırakmıştı. Ertesi günü Kuruçeşme'deki yalısına gittim. Yazık ki, göremedim. Büyükçekmece dolaylarındaki çiftliğinde bulunduğunu söylediler. Mütareke meselesi için İstanbul'dan ayrılacağım gün Başyaveri, aynı zamanda eniştesi olan Kurmay Albay Kâzım Bey (Orbay) Nezarete gelmişti.

Kâzım Bey'i Meşrutiyetin ilâm günlerinde tanımış, İtalya Harbi esnasında Genel Kurmayda Trablus savaş bölgelerine sevkiyatı idare eden şubede bir müddet beraber çalışmıştık. Aramızdaki samimî dostluk, o zamandan beri devam etti.

Enver Paşa'nın Başkumandanlık vekâletinde bulunduğu dört harb senesi içinde, mevkiînin çok mühim ve tesirli nüfuzunu daima hayra sarfetmiş, kendisine hergün müracaat eden, her rütbe ve smıftan insanlara tahammülü aşan işlerinin verdiği yorgunluklara rağmen, tatlı dil kullanarak, saygı ile muamele etmiş, kimseden yardımını esirgememiş, dürüst, zeki, o mertebede ahlâkı düzgün, faal ve azimkâr bir şahsiyetti.

ENVER PAŞA'NIN KUŞKUSU

Kendisine has olan samimî ve sade sözler; çetin vazifemizde başarılar diledikten sonra, sözü Enver Paşa'ya getirerek; "Can düşmanı olan birtakım Rumlarla Ermenilerin paşa'ya suikast edecek derecede ileri gideceklerinden kuşkulanmakta olduğunu" söyledi.

Ben de: "Bu gibi taarruzlara karşı Paşa'nın korunması, hükümetin vazifesi, benim de şahsen borcumdur. Lüzum görülürse, Boğaziçindeki yalıları Bahriye vasıtalarıyla ayrıca muhafaza altına aldırabilirim. Selâmetleri ve taşkınlıklardan korumak için Nezaretin emrindeki vasıtaları kullanmaya hazırım" diyerek Enver Paşa'yı bu hususta temin eylemelerini rica ettim.

"Şimdilik böyle bir tedbire lüzum yoktur. Ancak askerî durum, sulh istememizi icap ettiriyor. İtilâf devletlerinin ise, Enver Paşa'nın şahsı aleyhinde husumet besledikleri şüphesizdir. Bu itibarla Paşa İstanbul'dan uzaklaşarak elim bir vaziyete düşmesine meydan vermese nasıl olur? Fikriniz nedir" dedim.

Sulh yapmaya çalıştığımız bununla beraber İtilâf devletlerinin Enver Paşa aleyhindeki herhangi bir taleplerine İzzet Paşa hükümetinin katiyen iltifat etmiyeceğinden emin olmalarım söyledim.

"Evet" dedi, "şimdiki hükümetin böyle bir teklifi kabul edeceğini hatırıma getirmem. Fakat katlanılamayacak birtakım zorluklar karşısında İzzet Paşa istifaya mecbur olur, yahut düşürülürse, yerine gelecek hükümet, paşalar aleyhinde olabilir. O vakit İtilâfçılara, yahut o hükümete dayanarak Rum ve Ermeniler ayaklanırlarsa, Paşa'nın hayatı ve şerefi çiğnenmek tehlikesine maruz kalmaz mı?"

Dedim ki: "Durum, bu şekli alır da, hükümet vazifesini yapamaz ve Enver Paşa düşmanlarının taarruzuna uğrayacağını hissederse, elbette hayat ve şerefini korumak için mümkün olanı yapacaktır. Bu, hakkıdır. Şu kadar var ki: her ne suretle olursa olsun İstanbul'dan uzaklaşması icap ederse muhaliflerinin isnatlarını bizzat teyid etmemesi için, Almanya veya Avusturya'ya gitmesini hiçbir veçhile münasip görmem."

Kâzım Bey: "Doğrudur" dedi ve düşüncelerinin tamamıyle şahsî olduğunu, yani Enver Paşa'nın fikir ve istekleri olmadığmı ilâve etti.

Enver Paşa'yı senelerden beri tanır ve şahsına karşı samimî bir sevgi

ve saygı beslerdim.

Pazartesi çıkan gazeteler, paşaların âni bir surette memleketi terketmelerinden şiddetle şikâyet ederek, aleyhlerinde ağır yazılar yayınlıyorlardı. Harb içinde sürüp giden baskılarla kötü idareden ve milleti durup dururken harbe sokup, felâkete sürüklediklerinden bahsederken, İttihat ve Terakki Fırkasına da hücum ile bu Fırka âzasından Cavit Bey'le, Hayri Efendiye de şiddetle taarruz eyliyorlardı.

Haklarındaki bu taamızlardan müteessir olan Cavit Bey'le Hayri Efendi, kabineyi müşkül vaziyette bırakmamak için istifa ettiler.

Fakat Sadrâzam, bu istifaları kabul etmemişti. Hastalığı devam eden Sadrazam Paşa'yı öğleden sonra konağmda ziyaret etmiştim. Cavit Bey'le Hayri Efendi de istifalarında ısrar ederek, konakta cevap bekliyorlarmış. İzzet Paşa bana meseleyi anlatarak, kendilerini istifadan vazgeçirmek için çalışmamı istedi. Her ikisini de gördüm. Sadrazamın arzu ve ricasını tekrar ettim.

İstifalarını icap ettiren şahsî üzüntü değil, kendilerine yapılan hücumların, bulaştırılarak İzzet Paşa hükümetini düşürmeye kadar gidebilmesi ihtimali olduğunu ve halbuki memleketin menfaatlerine uygun bulmadıkları bu neticeyi önlemeyi münasip gördüklerini ve bundan dolayı istifa ettiklerini söylediler.

İSTİFA DURDURULUYOR

"Gazetecileri uyandırıp, doğru yolda yöneltmek mümkündür. Böylelikle şahıslara taarruz eden yayınların önüne geçilebilir. Halbuki istifaları gerçekleşirse bu hal, bilhassa İtilâf devletlerince zâfımıza hamlolunarak, emniyetsizlik ve huzursuzluk doğurur. Bundan da hiç istenmiyen neticeler hâsıl olur" deyip, istifadan vazgeçmelerini rica ettim. Nihayet razı oldular ve vazifelerine devama karar verdiler.

İzzet Paşa hükümeti; Talât, Enver, Cemal Paşaların memleketten uzaklaşmalarına mâni olacak bir durumda değildi. Çünkü gidiş için kullandıkları vasıta, o zaman donanmaya hâkim olan Almanların emrindeki irili ufaklı birçok vasıtalardan biri idi. Öte yandan; iş başında bulunduklan esnada yaptıklarından dolayı itham olunan bu zevatı, tevkif etmeye hükümetin yetkisi yoktur. Hattâ mütarekenin o heyecanlı günlerinde böyle bir şey, hatıra dahi gelmemişti. Bundan başka İzzet Paşa ile arkadaşları, fırkacılık gayretleriyle şahsî teessürlere ve ihtiraslara kapılmış insanlar değillerdi. Bunlar, memleketin bu en buhranlı günlerinde, vatanın henüz elde bulunan kısımlarını kurtarmanın, ancak kanunlarla riayet suretiyle, çeşitli unsurlar arasında birlik kurmakla mümkün olacağına inanmışlar ve buna uymayan fikir ve teşebbüslere karşı koymayı, mesleklerinin esası olarak kabul etmişlerdi.

Gazetelerin hep bir ağızdan İttihat ve Terakkî Fırkası aleyhinde şikâyetleri, bu arada bu fırka umumî merkezini suistimallerle ithamları Dahiliye Nazırı Ali Fethi Bey'in müdahelesini mucip oldu.

Fethi Bey, bir aralık İttihat ve Terakkî Fırkası Umumî Kâtipliğinde bulunmuştu. Ve o zamandan beri Fırka büyüklerine karşı şahsen muğber olmuş, mesleklerine de muarızdı. Buna rağmen yalnız yetkisi içinde olan soruşturmalara girişti. Ve umumî merkez hesaplarını teftiş için memurlar tâyin etmekle kalarak, şahsî ve kanuna aykırı muamelelere teşebbüs etmedi.

Ben; İttihad ve Terakki Fırkası'nın hükümet idaresindeki gidişine, "Merkez-i Umumî"sinin bilhassa milletvekili seçimlerinde takip ettiği dar fırkacılık politikasına ve kendisininkinden başka görüş ve inanışlara değer vermemesine, fikir ve söz hürriyeti tanımamasına, aralarında bazı müfritlerin, kendilerini tenkid edenleri hiyanetle suçlandırarak takibata uğratmasına, hattâ bazan hayatlarını tehdit edecek kadar azgın hareketlerde bulunmalarına muarızdım.

Fakat bu cemiyet büyüklerinin, iktidarda bulundukları yıllarda suistimallerle büyük servetler topladıkları yolundaki itham ve isnatlara inanamıyordum. Bunların doğru olmadığını Dahiliye Nazırı Fethi Bey'in, biraz evvel bahsettiğim teftiş ve tahkiki de ortaya koydu.

Yine bu tahkikat neticesinde İttihat ve Terakki Umumî Merkezinin olup olacak bütün parasının iki yüz bin liraya yakın kağıt paradan ibaret olduğu anlaşılmıştı. Bunun yüz elli bin lirası, son zamanlarda Harbiye Nezaretinden borç olarak alınmış, geri kalanı da teberru vesaire suretiyle toplanmıştır. Harb müddetince İstanbul'dan bir tarafa gidemeyen, Mısır Hidivi de dahil olduğu halde, yolların kapanışı dolayısıyla memleketlerine dönemeyen birçok ailelere Harbiye Nezareti veznesinden borç para verildiği de gizli ve meçhul değildi. Harbiye Nezareti alacağını isteyince, Merkez-i Umumî yüz elli bin lirayı derhal geri verdi.

Fakat gazetelerin hep bir ağızdan yaptıkları tenkid ve hücumlar dinecek yerde, gitgide artıyor ve uyarmak da tesir etmiyordu. Dört yıl süren savaşların tahammül edilmez musibetleri, insanca büyük kayıplara ve emsalsiz fedakârlıklara rağmen millet ve memleketin kurtulamaması, bunca vaatlerin ve ümitlerin boşa çıkması ve nihayet devleti müstakilen idare edenlerin başlıcalarının bir geceyarısı sessizce İstanbul'dan uzaklaşıp gidişleri, istisnasız her vatandaşı çileden çıkarmıştı. Ertesi günü, Levazımat-ı Umumiye Müdürü İsmail Hakkı Paşa'nın da kaçmaya muvaffak olduğu haberi yayıldı, bu da, asabiyeti, umumî bir gazap haline getirdi: "Paşa'nın kaçmasını hükümet kolaylaştırmıştır. Ve bu da kabinedeki İttihatçı Nazırların tesiriyle olmuştur. Ali Fethi Bey ise, mâni olmamak suretiyle, âmil olmuştur." yolunda yayınlar alıp yürümüştü.

O gün, davet üzerine konağında ziyaret ettiğim Sadrazamı heyecan ve tehevvür içinde buldum. Paşaların hareket tarzını şiddetle tenkid ederek, ayıplıyor; bu yüzden memlekette ve bilhassa İstanbul'da âsâyişin muhafaza edilemiyeceğinden, kargaşalıklar çıkacağından endişe ediyordu.

İSMAİL HAKKI PAŞA KAÇIYOR

İsmail Hakkı Paşa, Avusturya Sefareti mensupları ile Avusturya zabitlerini alıp bir gün evvel hareket eden Alman vapuru ile kaçmış. Hariciye Nezaretinin teşebbüsü üzerine, Avusturyalılar Paşa'yı "Odesa"dan geri göndermeye razı olup, bunun için gerekenlere telgraflarla talimat vermişler" dedikten sonra, Paşa'yı Odesa'dan İstanbul'a getirmek üzere bir vapur gönderilmesini emretti.

Ben de, hemen o akşam, mevcut ganbotlardan birini Odesa'ya doğru yola çıkarttım. Fakat üç gün sonra, bomboş dönen ganbot süvarisinin ifadesinden; Odesa'daki Avusturya kumandanının, İsmail Hakkı Paşa hakkındaki talimatı almadan önce, Paşa'nın otomobille şehirden ayrılmış olduğu için, bu konuda yapılacak birşey kalmadığı cevabını verdiği anlaşılmıştı.

Bu sırada bir iki gün evvel Genel Kurmay Başkanlığına tâyin edilmiş olan Cevat Paşa, Sadaret konağına geldi. Sadrazama Adana'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı bir telgrafı gösterdi. Bu telgrafta Paşa, Cevat Paşa'nın Genel Kurmay Başkanlığının memuriyetine itiraz ve bu sıfatla kendisine yapılacak tebliğlere riayet etmiyeceğini bildiriyordu.

Sadrazam: "Ben, Mustafa Kemal Paşa ile muhabere ediyorum, lâzım gelen şeyleri yazacağım, rica ederim, siz vazifenize devam ediniz." diye Cevat Paşa'yı teskin ederken, çok üzgün görünüyordu. Zaten son günlerin birbirini kovalayan olayları, kendisini çok sarsmıştı.

Ertesi günü, Bahriye Nezaretinde, günlük işlerle meşgul oldum. Bu arada Ermeni ve Rumların; İtilâf donanması İstanbul'a gelirken, hattâ belki de daha evvel bazı taşkınlıklarda bulunacaklarını duyduğumdan Galata ve Beyoğlu cihetindeki polis ve jandarmayı Bahriye Müfrezeleriyle kuvvetlendirmeye lüzum gördüm. Ve bunun için geceli gündüzlü bizzat uğraştım. Birkaç yerde toplanıp nümayişlere yeltendiklerini haber alarak, üzerlerine müfrezeler gönderip, dağıttım. Ve hükümetin tebliğlerine aykın harekette bulunacakları, ateş ile karşılayacağımı göstermek zorunda kaldım.

Çarşamba günü idi. Aldığım bir telgrafta, İskenderun'a gelen bir Fransız müfrezesinin oradaki memurlarımıza başvurmak lüzumunu görmeden torpil taramaya başladığı, limandaki torpillerden birinin patlayışı ile telefat ve zayiata uğradığı bildiriliyordu.

Fransızların bu hareketi, mütareke hükümlerine aykırı olduğundan,

uğradıkları zayiattan da kendilerinin sorumlu olmaları tabiî idi. Esasen Amiral Galtrop'tan, Fransızların torpil tarayacaklaınna dair bir bildiri de gelmiş değildi. Olayı haber vermek ve şayet varsa tamamlayıcı bilgi edinmek üzere Sadâret konağına gittim. Sadrâzam bu mesele ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı muhabereleri gösterdi.

"Halep"i mütarekenin imzalanmasından kısa bir zaman evvel işgale muvaffak olan İngiliz Kumandanı, ordumuzun ric'at ederken demiryolları ile köprüleri tahrip etmiş olmasından dolayı, yaralı ve hastalarının Halep-İskenderun şosesi ve İskenderun limanı yolu ile gönderilmeleri için karşısındaki Türk tümeni kumandanına müracaat etmiş. Tümen kumandanı bu ciheti, Mustafa Kemal Paşa'dan sorunca, o da böyle bir şeye razı olunamayacağı cevabını verip, durumdan Sadrâzam İzzet Paşa'yı da haberdar etmiş. Bunun üzerine İzzet Paşa, İngilizlerin mütareke müzakerelerinde dürüst hareket ettiklerinden bahisle, yaralı ve hastalarının taşınmasına mâni olunmamasını tebliğ edince, Mustafa Kemal Paşa, bu tebliğe cevap olarak; İskenderun şosesinin batısında ve Antakya yakınlarında bulunan bir müfrezemizin, ric'at hattının kesilmesi tehlikesini göz önüne alarak, İngilizlerin bu şoseyi kullanmalarına razı olamayacağını ve bu şoseyi İngilizler bu şoseden geçmeye kalkarlarsa ateşle karşılanlamalarını oradaki kuvvetlerin kumandanına emrettiğini bildirmiş. Halbuki, devletin idarî taksimatına göre, Antakya livası, Halep vilâyetine tâbi olduğundan mütarekename hükümleri gereğince, ergeç boşaltılmasına razı olduğumuz Suriye bölgesi içinde kalıyordu.

MUSTAFA KEMAL PAŞA GÜÇLÜK ÇIKARIYOR

Mustafa Kemal Paşa'nın da bunu bildiği şüphesizdi. Mütareke yapmaktan başka bir çaremiz kalmadığı hususunda da bizimle aynı fikir ve aynı kanaatte bulunduğu, Talât Paşa'nın istifası üzerine Padişaha çektiği telgraftan anlaşılmıştı. Hâl böyle iken, İngilizlerin, mütareke hükümlerine dayanarak yaptıkları, hasta ve yaralı göndermek konusundaki teklifini red etmesine ne mâna verilebileceği kestirilemiyordu. Kendisine dedim ki:

"Mütareke yapılıncaya kadar, herşeyin mahvolduğuna inanarak vazife almaktan bile çekinen bâzı dostlarım, bu karışık durumda olsun yardım edecek yerde, aksine!.. Mütareke yapılmış, her tehlike ortadan kalkmıştır zehabiyle yardım yerine zorluklar göstermeye başladılar. Hattâ Zât-ı Şâhâne... Evet, Padişah bile, son günlerde Kabinede değişiklik yapılmasmı teklif etti. Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'i bana göndererek, Cavid Bey'le Hayri Efendi'nin Kabineden çıkarılmaları hakkındaki iradesini tebliğ ettirdi. Kabinenin, her zamandan fazla kuvvetli görünmesi gerektiği bir sırada yapılan böyle bir teklife elbette razı olamazdım.

Fakat hastalığımdan dolayı kendim gidemediğimden durumun nezaketini anlatıp, isteklerinden vazgeçmelerini sağlamak üzere Abdurrahman Şeref Bey'i Padişaha gönderdim" dedi.

Sözleri ızdıraptan ziyade ümitsizliğini gösteriyor, hâli de bunu sezdiriyordu.

7 Kasım Perşembe gecesi Sadrâzam tarafından tekrar çağırıldım. Konağına gittim. Yataktan çıkmış, fakat konaktan ayrılmasına henüz hekimlerce müsaade edilmemişti. Dâvet sebebini şöyle anlattı:

"Padişahın Kabinede değişiklik yapılmasını istediğini benim de razı olmadığımı ve bunu kendisine anlatıp, iyileşinceye kadar bu tekliften vazgeçilmesini arzetmek üzere Abdurrahman Şeref Bey az evvel geldi. Sultanı ziyaretle ricamı arzetmiş. Fakat Padişah fikrinden vazgeçmemiş. Ahmet Rıza Bey de bir gün sonra, üçüncü defa olarak geldi. Padişahın Kabinede tasfiye yapılmasını beklediğini, Levazımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın kaçması münasebetiyle gazeteler Fethi Bey'e karşı da şiddetli yayınlarda bulunduğundan, onun da Kabineden çıkarılması gerektiğini, eğer bu değişikliklere razı

olmuyorsam, istifa etmemi ve o takdirde isimleri geçen üç nâzır dışarıda bırakılmak şartıyle, Kabineyi teşkil vazifesinin yine bana bırakılacağını söyledi.

Ben de, bu suretle hareket doğru olmaz, bir iki güne kadar tamamiyle iyileşerek saraya gideceğimi umuyorum. O zaman Zât-ı Şâhâneyi kendim ziyaret ile, meseleyi neticelendiririm, dedimse de o: (Padişah değişiklik isteğinde ısrar ile bunun tatbik mevkiine konulmasını bekliyor. Aksi takdirde Kanun-u Esasî ile hâiz olduğu selâhiyeti kullanarak hükümeti azletmek zorunda kalacaktır) diye ısrar etti. Ben de kendisine dedim ki: (Padişahı bizzat görüp vaziyeti arzedeceğim. Siz, rica ederim, bunu kendilerine arzediniz. Zât-ı Şâhâne bunu bildikleri halde, arzularında ısrar ederlerse bana telefonla haber veriniz. Ahmet Rıza Bey gitti. Fakat çok geçmeden telefon etti: (Zât-ı Şâhâne isteklerinde ısrar ediyorlar.) diye haber verdi Şimdi sizi, bu işi görüşmek için çağırdım.

Sadrâzam Paşa üzüntü ve heyecan içinde bunlan anlattıktan sonra bana sordu.

"Kanun-u Esasî gereğince Padişahın hükümeti azle selâhiyeti var mıdır?"

SADRAZAMIN KONAĞINDA ANAYASA BULUNAMIYOR

"Kanun-u Esasî maddeleri tamamiyle, hatırımda değildir, fakat Padişahın istediği anda hükümeti azletmek hakkı kabul olunursa, meşrutiyet ve millet meclisine karşı sorumlu hükümet mefhumunun mânası kalmaz. En iyisi bir Kanun-u Esasî bulup okumalı" diye cevap verdim.

Aranıldı, konakta Kanun-u Esasî nüshası bulunamadı. Aynı zamanda mebus olan Dahiliye Nâzırının Kanun-u Esasî ve tatbikatı ile yakından meşgul olması dolayısıyle daha fazla bilgi sahibi olması gerekeceğinden, görüşmek üzere kendisini dâvetin münasip olacağını söyledim. Telefonla Fethi Bey çağırıldı. Gelirken bir de Kanun-u Esasî nüshası getirmesi rica edildi. Fethi Bey gelince durumu anlatarak, Âyan Reisinin Padişahın Kabineyi azletmek hak ve selâhiyeti hakkındaki iddiasmdan bahs ile, fikrini sordu.

Fethi Bey:

"Padişahın böyle bir hakkı olamaz. Kanun-u Esasî'nin Hükümdar görev ve yetkisine dair olan maddesinde (adına sikke bastırmak usulü dairesinde Kabineyi azl ve nasb etmek) fıkrası varsa da, bu fıkradaki (Usulü dairesi) tâbiri, iktidarda bulunan hükümet Millet Meclisinde çoğunluğu kaybederek istifa zorunda kalınca, Padişahın diğer bir kimseyi Kabine kurmaya memur etmek yetkisi olduğunu gösteriyor. İşte Kanun-u Esasî'de bahis konusu olan (Usul) budur. Ve Padişah ancak bu usule uyarak, yeni Kabine kuracak kimseyi seçebilir. Yoksa, Hükümdarın sorumsuzluğu, hükümet ve milletvekillerine karşı sorumluluğu ve nihayet meşrutî idare denen şeylerin mânası kalmaz. Bu cihetle Ahmet Rıza Bey'in iddiası kat'iyyen doğru değildir." dedi.

Bu konuda uzuç uzun görüşüldü. Sonunda Sadrâzam, ertesi Cuma günü Vükelâ heyetini toplayıp meseleyi müzakere ile kat'î bir neticeye bağlamaya karar verdi. Fethi Bey'le Sadrâzamm yanmdan ayrılırken, bu kadar esaslı bir meselede bu derece ters bir görüşe sahip oluşunun sebeplerini anlamak için, Ahrnet Rıza Bey'le görüşmek isteğini duyduk. Vakit geç olmakla beraber, Âyan Meclisi binasında oturduğunu öğrenerek, ziyaretine gittik.

Ahmet Rıza Bey yatmıştı. Fakat geldiğimizi haber verişleri üzerine kalkmış, giyinmiş.. Kısa bir bekletilişi müteâkıp bizi kabul etti.

Kendisiyle ilk defa görüşüyordum. Hakkında bildiklerim de Sultan Abdülhamid idaresine karşı koyarak açmış olduğu Avrupa'da mahrumiyetler içinde yıllarca istibdat aleyhinde neşriyatta bulunmuş, Padişahın bir sürü çekici tekliflerini red etmiş, azimli, fedakâr, cesur, münevver ve hürriyet mücahitlerinin liderlerinden biri oluşundan ibaretti. Meşrutiyetin ilânından sonra yapılan seçimde mebus olmuş. Meclis toplanmca da başkanlığma seçilmişti.

31 Mart isyanı bastırıldıktan sonra, kurulan Divan-ı Harb'te; mebuslardan bazılarının ve o arada isyan günlerinde Meclis Başkanlığı ederek Meclis adına her tarafa çektiği telgraflarla, askerin kötü muamele ve idare yüzünden şikâyetle ayaklandığını, yoksa meşrutiyete aykırı bir hareket vukû bulmadığını ilân etmekten ve Ahmet Rıza Bey'in hayatına kast için tertibat almış olmaktan zanlı olan İsmail Kemal Bey'in, tutuk olarak muhakemesine lüzum görüldüğü zaman, Ahmet Rıza Bey, Meclis Başkanı sıfatıyla, buna razı olmayarak Divan-ı Harp Reisinin müracaatını Mecliste reddettirmiş, düşmanları dahi olsalar milletvekili sıfatıyle cezalandırılmalarına meydan vermemişti. Sultan Vahdettin tahta çıkınca yetkisine dayanarak, Ahmet Rıza Bey'i Âyan Meclisi Başkanlığına seçip, tâyin etmişti.

İşte, Divan-ı Harp kararına karşı gösterdiği tecellüt, can düşmanlarına karşı ibraz ettiği ulüvvücenap ile de temayüz eden bu namlı hürriyet mücahidinin, şimdi meşrutiyet esasından yıkmak mânasına gelen bir düşünce ve teklifte bulunmasına ve bunu Padişah adına tahakkuk ettirmek için uğraşıp durmasına, bir türlü akıl erdiremedim. Acaba fikrini ve mütalâasını ne yolda yürütecekti?

AHMET RIZA BEY'LE MÜNAKAŞALAR

Karşı karşıya oturduk. Hâl ve hatır sorulduktan sonra hakkımda gönül alıcı bir iki cümle ile söze başladı, o zamana kadar kendisini ziyaret etmediğimden sitemlerde bulundu. Bir düziye gözlerimizin içine bakarak, ziyaretimizin sebebini öğrenmek istiyor gibi idi. Özür diledim: Resmî vazifelerin malûm olan ağırlığından bahisle, hususî ziyaretlere fırsat bulunamadığını söyleyerek, böyle geç vakit kendisini rahatsız edişimizin sebebine geldim. Bugün Sadrâzam Paşa'ya söyledikleri bazı sözleri, devletin idaresiyle bağdaşamaz gördüğümüzden, bu konuda aydınlanmak ihtiyacını duyduğumuzu belirttim. Fethi Bey de Kanun-u Esasî'nin "Hukuk-u Şahane"ye temas eden maddesini anlattı ve kendilerinin bu konudaki düşüncelerinin varit olamayacağını söyleyip, bizim anlayışımızı bir daha tekrar etti.

Ahmet Rıza Bey Sadrâzama söylediklerinin doğruluğunda ısrar etti ve Kanun-u Esasîyi önümüze getirip açarak;

"Padişahın usulü dairesinde kabineyi azil ve nasp" edeceği maddesini göstere göstere fikrindeki isabeti teyit eylemek istedi.

Dikkatle baktım: gösterdiği maddenin altı kırmızı kalemle işaret edilmişti. Demek ki, bunu bizzat kendisi ileri sürüyordu.

"Alelusul, bu usulü dairesinde tabirinden maksat, Mebusan Meclisinin kabineye itimat oy'u vermemesi halini göstermektir. Aksi takdirde, hükümetin millete karşı sorumluluğu mânâsız kalır, saltanat idaresinin varlığını kabul etmek lâzım gelir." diyerek ilâve ettim; "Ömrünü istipdat idaresine karşı savaşmakla geçirmiş bir kimsenin Meşrutiyeti yok edecek yolda bir düşünce sahibi olabileceğini anlamak güçtür. Hele Sadrazam nezdinde o tarzda teşebbüste bulunması hiç doğru değildir."

Ahmet Rıza Bey bildiğinden şaşmıyor, düşüncesinin Meşrutiyete aykırı olmadığına, aksine onu perçinlediğini iddiada devam ediyordu.

"Evet, dedim, hükümdarın devlet işlerinde, fikir ve mütalâalarını söylemek hakkı elbette vardır. Fakat hükümeti, isteklerini kabule zorlamaya hükümet reisi veya ilgili nazırlarla görüşür ve icra sorumluluğunu onlara bırakır. Onun içindir ki, Kanun-u Esasî'de (Padişahın şahsı sorumsuzdur) kaydı vardır"

Fethi Bey de benimle aynı fikirde olduğunu söyleyerek madde hakkında izahat verdi. İkimiz de inancımızın doğruluğundan emin olarak serinkanlılığımızı muhafaza ile konuşurken, maksâda ereceğimizden şüphe etmiyordum amma Ahmet Rıza Bey de inadında devam ile;

"Padişah, siyasete ve idareye karışmak hakkına haizdir." diyerek, şunları ekliyordu: "Hükümet başka kanaatte ise istifa edip çekilir."

Bunun üzerine ben yine olanca serinkanlılığımla şu suali sordum:

"Pekiyi Beyefendi, hükümet görüşünde ısrar ile, hükümdarın isteğini red edip istifa etmezse, hasıl olacak durumu düşündünüz mü?"

Ahmet Rıza Bey birdenbire şaşırdı.

"Aman Rauf Beyefendi ne diyorsunuz? Pek vahim olur!" diye telâşla ayağa kalktı ise de inadında devam ile yine fikir ve düşüncesinin doğruluğunu göstermeye çalışarak:

"Böyle bir harekete ihtimal veremem, gayet nazik olan durumumuzla bunu bağdaştıramam. Esasen Kanun-u Esasî'nin tatbikatından anlaşmazlık çıkarsa, Ayan Meclisinin tefsir selâhiyeti vardır. Bu sebeple mesele bu şekilde hal olunabilir. Kendileriyle görüştüğüm Ayan azaları da benim fıkrimdedirler" sözlerini ilâve etti.

Başka bir bakımdan fikirlerini öğrenmek için dedim ki:

"Sadaret ile hükümdarlık makamı arasında devlet işleri için temas ve muhabereye kanunen memur olan bir baş kâtiple ve baş mabeyinci varken bunların vazifelerini ve hele Padişahın doğru olmadığına kâni bulunduğumuz iradesini tebliğ vazifesini, sizin üzerinize almanızın sebebi nedir? Hattâ sebep ne olursa olsun Kanun-u Esasi'nin tefsirinde hakem olduğunu ileri sürdüğünüz Âyan Meclisinin reisi olduğunuza göre böyle bir vazifeyi üzerinize almakla, tarafsız kalamıyacağınız şüphesini doğurmuş olduğunuza müdrik misiniz?"

AHMET RIZA BEY PADİŞAHI HAKLI BULUYOR

Bunun üzerine Ahmet Rıza Bey, Sadrazamla, Âyan Meclisi reisi sıfatıyle konuşmadığını, ancak kendisi ile İzzet Paşa arasındaki dostluğu bilen Padişahın iradesini yerine getirerek, işi hususî bir arabuluculukla halletmek isteğinde bulunduğunu söyledi.

Görüşecek başka bir şey kalmamıştı. Ayrılmak için ayağa kalktığımız sırada Ahmet Rıza Bey;

"Padişah yarın ziyaretinizin sebebini sorarsa, kendilerine ne yolda bir cevap vermem münasip olur?" diye hükümetin ne yapmak fikrinde olduğunu anlamak istedi. Fakat Padişah bu ziyaretimizi nereden bilebilir ve nasıl sorguya çekebilirdi? Bu gerçekten hayret edilecek bir şeydi. Fethi Bey'le birlikte gizleyemediğimiz bu hayreti sezen Ahmet Rıza Bey:

"Geç vakitte vukû bulan ziyaretinizi gören Ayan muhafaza memurlarıyla hademelerin saraya ihbar etmeleri ihtimali vardır." deyince ben de:

"O halde ziyaret maksadımızı söyleyebilirsiniz." cevabını verdim.

Bu son sözüm üzerine vedâ ederek ayrıldık.

İkimiz de üzgündük. Fakat Fethi Bey, Meşrutiyetin ilânından sonra araları açılmış olan Ahmet Rıza Bey'in bu hareketinin kendisi aleyhine de yönelmiş olması ihtimalini göz önüne alarak:

“Padişah ısrarında inat ettiği takdirde, hükümet istifa etmek zorunda kalırsa, bunun yerine esasen çekilmek isteğinde bulunan Cavit Bey'le, Hayri Efendi ve benim istifalarımız daha doğru olur. Bu suretle İzzet Paşa kabinesi küçük bir değişiklikle yerinde kalır ki, bunu memleketin menfaati bakımından elzem saymaktayım. Ben şimdi istifamı vermeye hazırım. Rica ederim, bunu Sadrazama söyleyiniz.” deyince, ben aynı fikirde olmadığımı tekrar ettim.

Zira mesele doğrudan doğruya hükümetin görev ve sorumluluğuna dokunuyordu. Bu işte Padişah, Ahmet Rıza Bey'in yorumlayış şekline dayanarak, dediğini yaptırırsa, bu biçim kanunsuz hareketlerinin arkası kesilmez. Damat Ferit Paşa'nın mütareke murahhaslığına tayini

teklifi ile gösterilmeye başlayan istekler çoğalır ve bir sürü sorumsuz kimseler Padişahı kandırıp şahsî dileklerini icra ettirmek yolunu açarlar ve bu suretle hükümet de zaman zaman kendini gösterecek akıntılara uymak zorunda kalacak, hükûmetlikten çıkar ki memleket için bundan büyük felâket olamaz.

Bu düşüncemi Fethi Bey'e açarak dedim ki:

"Ben bu meseleyi şahıslar üzerinde durarak halletmek taraftarı değilim. Vükelâ Meclisi yarın toplanarak, bu meseleyi konuşacak. Sonunda Padişahın iradesine uygun bir şekilde halli istenirse, ben de istifadan başka bir şey yapamam, o taktirde devleti, Padişahın istediği gibi idare etmeyi memleketin menfaatine uygun görecek bir zat, iş başına gelir.

Fakat durumun bu hali almasına mâni olmak lâzımdı. Memleketi göz göre göre felâkete sürüklemesi ihtimali çok olan, böylesine bir istibdat idaresinin avdetine, seyirci kalmak günâhtır. Yakın tarihimizi dolduran birbirinden acıklı vakalar, bizi bu konuda uyandırmaya yetecek kadar çoktur. Düşünüyor ve bu acıklı vakaları birer birer hatırlayarak, gözlerimin önüne getiriyordum.

TALÂT PAŞA İKTİDARDA FİKİR DEĞİŞTİRİYOR

Meşrutiyetin ilânı üzerine Bulgaristan, Şarkî Rumeli vilâyetini, Avusturya da -Berlin Muahedesini çiğneyerek-Bosna-Hersek'i ilhak etmişti. İtalya, devletin zaafından istifade ile Trablus Garb'a saldırmıştı. Balkan devletleri ittifakla bize harp ilân ederek koca "Rumeli"yi kaybetmemize sebep oldular. Öte yandan çeşitli sebeplerle politikaya karışan ordu mensupları, siyasetle uğraşmaya devam ederek, asıl vazifelerini ihmal ile askeri kıyamlara ve intizamsızlıklara yol açmışlardı. Bu sebeple milleti temsil etmesi gereken Mebuslar Meclisi, ruhsuz bir teşekkül haline gelip, iktidar mevkiindekilerin isteklerini tescil eden bir topluluk derecesine düşmüştü.

Bir zamanlar, hürriyet uğrunda mücadele edenlerin ilk safında bulunan Talât Bey'in, Sadrâzam Paşa olunca, "Millet henüz meşrutî idareye hazır değildir. Memleketin selâmeti ve milletin emniyeti için münevver bir istibdat idaresi zarurîdir." dediğini kulağımla işitmiştim.

Talât Paşa bunu söylerken, kendinden pek kısa bir zaman evvel, iptida yenilik ve Meşrutiyet taraftan görünerek Millet Meclisini açmış olan Sultan Hamid'in de, 1877 Rus Harbinin yenilmemizle neticelenmesi üzerine umumî yorgunluk ve bezginlikten faydalanarak:

"Millet henüz meşrutî idareye hazır değildir. Tahsil ile aydınlanıp liyakat kesbedinceye kadar pederâne bir idareye tabî olması zaruridir." diye Mebusan Meclisini feshedip bütün hürriyeti isteyenleri, kimini sürgünlerde, kimini zindanlarda çürüttüğünü nasıl unutuyordu?

Bu milletin ne garip kader cilvesi ve ne elîm bir tâlihsizliğidir ki; işte şimdi gençliğini hürriyet mücadeleleriyle tetvic ederek, mücahitlik payesinin pîrliğine erişmiş bir Ahmet Rıza Bey de, aynı unutkanlık ve aynı gaflet içinde, adetâ kendi kendini inkâr edercesine -belki de şahsî teessür ve infiallerine mağlup olarak- saltanat makamına, milletin kudret ve iradesi üstünde bir yetki ve kuvvet vermek için uğraşıp duruyordu. Aynı sebeplerin, aynı şartlar altında, aynı neticeleri vermiyeceğini kim inkâr edebilirdi? İttihat ve Terakkî politikasının iflâs ettiği şu zamanda Ayan Reisinin Padişahı milletin mukadderatına hâkim kılıp sorumsuz bir istibdat timsali hâline getirmek yolundaki çabalamaları başarı ile neticelenirse, vatan ve milletin selâmeti ve emniyeti için şart olan huzur ve sükûn yerine belki bir umumî dağılma ve toptan bir çöküş mukadderdir.

Onun için Ahmet Rıza Bey'in teşebbüslerine gücümün yettiği kadar mâni olup, bunlarm başarıya ermesine yer bırakmamağı vazife biliyordum.

SULTAN VAHDETTİN'LE KARŞI KARŞIYA

Ertesi günü Cuma idi. Cuma Selâmlığında Harbiye ve Bahriye Nâzırlarının bulunmaları öteden beri usûldendi. Bu usule riayetle, o gün öğle vakti Dolmabahçe Camii'ne gittim. Namazdan sonra, Baş Mabeynci Lütfi Simavî Bey vasıtasıyle beni yanına davet eden Sultan Vahdettin camiye bitişik mahfelde kabul etti. Görüşmemizde Lütfü Simavî Bey'i de hazır bulundurmak istemiş olmalı ki, karşısındaki iskemleleri göstererek oturmamıza müsaade eyledi ve bir müddet sessiz düşündükten sonra, yüzüme bakarak:

"Deniz muharebelerindeki, iftihara sezâ, müstesna iktidar ve muvaffakiyetinizi ve mütareke akdinde ibraz ettiğiniz siyasî kiyaseti takdir ve tebrik ederim." gibi hiç beklemediğim ve de hükümdarlık mevkiine de yakıştırmadığım mübalağalı ve tumturaklı kelimelerle söze başlayıp, mütareke müzakerelerine dair tafsilâtı isterken, hiç de samimî olmadığı belli olan sözleri ve vaziyeti beni sıktı.

Daha evvel de anlatmış olduğum gibi Sultan Vahdettin'le ilk defa. Cihan Harbinin son yılında, Osmanlı veliahtı sıfatıyle Alman İmparatorunu ziyaret için Berlin'de bulunduğu zaman, oturduğu Adlon otelinde görüşmüştüm. O vakit de, Almanya'da gördüğü iyi kabul ve saygıdan bahsederken, bunun şahsî mevki ve meziyetinin değil, daha ziyade Türk milletinin dillere destan olan fedakârlık ve kahramanlığınm karşılığı olduğunu söylemişti. Fakat o zaman her cümlenin sonunda uzun uzun durup düşünerek oldukça düzgün, daha doğrusu samimî duyguların ifadesi olmaktan ziyade, önceden hazırlanıp ezberlenmiş sözleri tekrar ederek konuşmuştu. Sonra ikinci defa olarak İzzet Paşa kabinesine Bahriye Nâzırı olarak girdiğim zaman âdet olan and içme töreninde, heyetçe huzuru kabul olunduğumuz vakit karşı karşıya gelmiş, fakat konuşmamıştık.

Bu üçüncü buluşmamızdı ve daha başlangıcında öncekilere hiç benzemiyeceği anlaşılıyordu. Mütareke müzakerelerine dair istediği izahatı verdim. Bilhassa yedinci madde münasebetiyle geçen münakaşaları ve maddenin son şeklini anlattım.

"Hükûmetsizlik ve kargaşalıklar olup da İtilâf tebaasının hayatları tehlikeye düşmedikçe İstanbul'un işgal edilmeyeceğini, İngiliz mümessili taahhüt etmiştir." diyerek, "Bu cihetle memlekette sükûn ve âsâyişin mutlak surette muhafazası zarurîdir. Aksi taktirde, sonları

kestirilemiyecek büyük tehlikeler çıkabilir." sözlerini ilâve ettim.

Vahdettin dikkat ve sükûnetle dinliyordu. Bundan faydalanarak fikirlerimi açıklamaya devam ettim: "Binaenaleyh, dedim, bu noktai nazârı, hükümet ve millet müştereken göz önünde tutmalıdır. Yaptığımız temaslar, heyet olarak bizde İngilizlerin ancak bu vaziyette ahit ve vaatlerini tutacakları kanaatini hasıl etmiştir. Amiralin mahrem kaydı ile verdiği mektubun önemi inkâr edilemez. Mütareke devresini sükûn ve âsâyiş içinde geçirirsek, vatanın işgal edilmeyen kısımlarını kurtarmak ümidi kuvvetlidir."

FERİT PAŞA'DAN YAKINTI

Vahdettin, önüne bakarak dinlemekte devam ediyor, hiç sesini çıkarmıyordu. Herhalde beni söyletmek istiyordu. Ben de zaten bütün düşüncelerimi açıklamaya karar vermiştim. Sözlerime devamla: "Bu ümit içinde Mondros'tan dönerken, Bandırma'da okuduğum İstanbul gazetelerinden birinde, Ferit Paşa'nın, Rumları kılıçtan geçirmeye hazırlandığımıza dair beyanatını gördüm ve çok meyus oldum. Müslümanlarla diğer unsurların arasındaki soğukluk ve ayrılık duygularının şiddetle arttığı ve hükümetin çok büyük zorluklarla karşılaştığı böyle bir zamanda, bu türlü sözler, her tarafta ayaklanmayı ve netice itibariyle İstanbul'un işgalini, hattâ daha ileri gideceğim, bütün memleketin düşman ayakları altına geçmesine mucip olabilir.."

Vahdettin'in hâlâ sesi çıkmıyor, dikkatle dinlediğini belirten bir halle, önüne bakmakta berdevam. Bu halinden faydalanarak, Ferit Paşa meselesi üzerinde biraz daha durmak istedim. Ve dedim ki:

"Ferit Paşa'nın memleket içinde ve dışında bilinen meziyeti "'Sıhriyeti Şâhâne"lerine mazhariyetinden ibarettir. Bu cihetle arzettiğim gazetedeki beyan ve isnatları memlekette ve hele memleket dışında pek fena bir yoruma uğrayabilir. Bunların "Efkârı Şâhâne"lerinden ilham alınarak söylenmiş olmasına hükmedilmesi ihtimali ve tehlikesi vardır, ki bu suretle Hükümdar ile hükümet arasında anlaşmazlık mevcut olduğu zannı husule gelir. Bundan faydalanıp, isyanlar çıkarmak isteyeceklerin varlığını ihtimalden uzak görmüyorum."

Sonra sözü dünkü müttefiklerimiz Bulgaristan ve Avus-urya-Macaristan'a geçirerek oralarda mütareke yapıldıktan sonra çıkan ihtilâllerden ve ayrılış hareketlerinden hükümdarların da müteessir olduklarma işaret ettim ve Ferit Paşa'nın bizzat sorumluluğunu kavraması, "Taraf-ı Şâhâne"lerinden de bu hususun kendisine ihtar edilmesi zamanının geçmiş olduğunu" ilâve ettim.

Sözlerim uzun sürmüştü. Bitirdiğim vakit, farkettim ki, Vahdettin umulabileceğinden fazla heyecanlı idi. Parmakları arasındaki sigarasını, ağızlığından düşürecek kadar elleri titriyordu. Lütfü Simavî Bey sigarayı yerden kaldırarak, tablaya koydu.

Vahdettin, bir müddet sessizce, dalgın dalgın düşündükten sonra söze başlayarak: "Ferit Paşa'yı, hemşiremin iyi bir zevci olarak severim. Fikirlerine taraftar değilim. Hususiyle siyasî düşüncelerinin

aleyhindeyim. Bu yüzden aramızda şiddetli ayrılık vardı. Bunu Lütfü Simavî Bey de bilir." dedi ve o âna kadar muhafaza ettiği sükûnetini bozup, ayağa kalkarak, muhaverenin bittiğini anlatmak istedi. Ve tam ayrılacağmıız sırada, itidalini daha da kaybederek, mutlaka söylemek istediği bir şeyi dilinde döndürdüğünü belirten bir hırçınlıkla, gözlerimin içine dik dik bakarak: "Beyefendi, dedi, ortada bir millet var, koyun sürüsü! İdaresi için bir çoban lâzım. O da benim!"

Maksadı buymuş, anlaşıldı. Donmuş kalmıştım. Hiç sesimi çıkarmadım. Zoraki bir hareketle sağ elimi kaldırarak bir selâm verip, yanından çıktım. Lütfü Simavî Bey de arkamdan geliyordu. Biraz ilerledikten sonra, koridorun tenha bir yerinde dayanamadı, iki elimden tutarak; "Allah sizden razı olsun" diye Damat Ferit Paşa'nın gerek hanedân ve gerek vatan için bir musibet olduğunu ve bu hususta Padişaha ikaz yollu söylediğim sözlerin zamanında ve yerinde söylendiğini beyan ile teşekkür etti.

Saraydan çıkınca, doğru Sadaret konağına gittim. Bir akşam evvel Ahmet Rıza Bey'le, biraz evvel de Padişah ile olan konuşmalarımızı İzzet Paşa'ya anlattım: "Padişah devleti tek başına idareye karar vermiştir. Bu hususta Ahmet Rıza Bey'le Ferit Paşa'dan teşvik görmekte olduğu muhakkaktır" diyerek, vatanın uğradığı zararların ve bugün karşı karşıya bulunduğu tehlikelerin sebep ve illeti meşrûtî idaredir, inancında bulunanların çoğaldığını, bundan dolayı da Padişahı kışkırmaların arttığını zannettiğimi söyledim. Ahmet İzzet Paşa, durumu "Vükelâ Meclisi"nde etrafıyla müzakere edip, aynı günde karara bağlamak suretiyle, bulanıklığa son vermek fikrinde idi.

VEKİLLER HEYETİ TOPLANIYOR

Nitekim o gün ikindiye doğru, Sadaret Konağında Vükelâ Meclisi toplandı. Yalnız Nafia Nâzırı Ziya Paşa, ailevî mazeretinden dolayı gelememiş, çoğunluğun kararına uyacağını bildirmişti.

Ahmet İzzet Paşa, ilk önce mütarekenin yapılmasıyla hasıl olan durumu, karşısında bulunduğumuz iç ve dış meselelerin yoluna konması için içeride birlik ve beraberlikle hareket lüzumunu, sükûn ve emniyetin bozulmasına meydan verilmemesi gerektiğini izah etti. Sonra hemen bir haftadan beri Padişahın kabinede değişiklik yapılması için Ahmet Rıza Bey vasıtasıyle yapılan teklif ve teşebbüslerini ve buna karşı ne suretle hareket ettiğini anlatarak, meselenin şahsî teessürlere yer verilmeden Meclisce görüşülmesinin, devlet ve millet için hayırlı olacağım söyledi.

Bunun üzerine Ali Fethi Bey söz aldı: Bir gün evvel Âyan Reisini birlikte nasıl ziyaret ettiğimizi ve onun Kanun-u Esasî'yi kendine göre tefsirle de kalmayarak Padişahı kışkırtıp, hükümetle arasını açmaya, açtıktan sonra da anlaşmazlığı Âyan Meclisine intikal ettirmek suretiyle dâvayı Padişah lehine hâl ile maksadına kavuşmak niyetinde olduğunu anlatarak Vükelâ heyetince karar alınırken bu cihetlerin göz önünde bulundurulmasmı ileri sürdü.

HÜKÜMET-HÜKÜMDAR ÇATIŞMASI

Ben de, o gün Padişah ile nasıl ve neler görüştüğümüzü anlattım. Hayri Efendi: "Kanun-u Esasî'nin (Padişah haklarından) olarak kaydettiği yetki, tefsire elverişli değildir. Bilhassa îtilâf donanmasının İstanbul'a geleceği şu günlerde, buhran çıkarılmasına taraftar değilim. Esasen vazifeden affımı istemiştim. Bu ricamın kabulüyle anlaşmazlığın giderilmesi muvafık olur. İzzet Paşa'nın mevkiinde kalması memleketin menfaati iktizasıdır. Anlaşmazlığın hükümet ile hükümdar arasında çekişme şekline girmesini münasip görmüyorum." dedi. Cavit Bey de bu fikre katıldı. Fethi Bey de, Padişahın kendi hakkındaki isteği belirtilmemiş olduğu halde, istifasını vermeye hazır bulunduğunu söyledi. Müzakere, Reşit Akif Paşa ile Abdurrahman Şeref Bey'in, Padişahın hükümeti azle selâhiyeti bulunduğuna dair olan anlayışının sakatlığını belirten mütalâalarıyle devam etti.

Âyanın hükümeti düşürmeye hak ve yetkisi yoktur. Şu halde hükümet olarak biz fikrimizde ısrar edersek, Padişah ile Âyanın iddialarından ortaya çıkacak olan mesele, hükümdar ile hükümetin mücadelesi halini alacak, bunun üzerine biz de Kanun-u Esasî gereğince bir karar vermesi için Mebusan Meclisine başvuracağız ve neticede belirecek oylara göre hareket edeceğiz." tarzında sözler söyledi. Ve bu münasebetle, Mebusan Meclisinin o günkü havası, ruh haleti incelendi.

DÜŞENİN DOSTU OLMAZ

Talât Paşa ve arkadaşlarının memleketten uzaklaştıkları anlaşılınca, esasında hepsi de İttihat ve Terakki adayı olarak seçilmiş olan mebuslar arasında, basında olduğu gibi, galeyan ve heyecan kendini göstermişti. Talât, Cemal, ve Enver Paşaların yakın samimi dostlarından gayri olan mebuslar, bir anda yıllardan beri ittihatçı olduklarını, hattâ bununla övündüklerini unutarak, gidenlerin aleyhine -Milleti, haberi dahi olmadan harbe sürükleyip mahvetmiş olduklarından bahisle- çeşitli ittihamlarda bulunmak hususunda âdeta birbirleriyle yarış ediyorlardı.

Gerçi, harp ilân olunduğu zaman, Mebusan Meclisi toplantı halinde değildi. Fakat biraz sonra toplandığı vakit, hükümetin, merkezî devletler safında harbe katılmak zorunda kaldığını bildirişini, alkışlarla takdir ve tasvip eylemişti. Harbin devam ettiği dört yıllık zaman içinde de, bir kısım mebusların, iaşe işleriyle bazı suiistimallerden şikâyetleri müstesna olmak üzere, diğerleri, büyük bir çoğunlukla hükümetin hareket ve icraatını doğru ve yolunda bulduklarıın açıktan açığa tekrar edip durmuşlardı.

İşte şimdi bu mebuslar; mütareke imzalandıktan sonra, (Milleti iptidadan beri harbe şiddetle aleyhtar gösterip onu, iktidar mevkiindeki birkaç Paşa'nın cebir ve tazyik ile muharebeye sürüklediğini iddia etmekle) galip devletler gözünde sorumluluktan sıyrılıp, memleketi, harp neticesinde yükleneceği külfetlerden kurtarabilecekleri gibi beyhude bir ümide kapılıyorlardı.

Bu arada Divaniye mebusu da, bir takrir vererek vazifelerini suiistimalle, memleketi milletin arzusu hilâfına felâkete sürüklemiş olmakla, ittiham ettiği harp zamanındaki Nazırların, Divan-ı Âli'ye sevkini istiyordu. Bütün suç Nazırlarda idi. Onların her hareketini tasvip etmiş olan mebusların hiç bir günahı yoktu. İşte böyle düşünüldüğü sırada, sorumluluğu hükümetle paylaşmak celâdetini gösteren, zannederim, yalnız Aydın Mebusu Veli Bey'di. Mecliste, gidenleri harbin tek sorumluları olarak ağız birliğiyle tel'ine kadar ileri varan arkadaşlarına karşı onun söylediği şu sözler, düşenin dostu olmaz sözünü yalanlayan ve aynı zamanda bu memlekette ve bilhassa parlamento hayatımızda, övülmeye değer ve sorumluluğun cesaretle kabul edildiğine güzel bir örnek olabilecek değerdedir.

GERÇEKLER

Aydın mebusu Veli Bey şu konuşmayı yapmıştı:

“Pek heyecanlı dakikalar geçirdiğimiz cümlenizin malûmudur. Dört seneden fazla bir zaman içinde mesuliyetine iştirâk ettiğimiz îcra kuvvetinin, öyle yanlış hareketleri ve kendisine muzaf öyle suiistimalleri ve faciaları vardı ki, bu gibi meselelerin sualsiz, cevapsız kalmasına tahammül etmemek de temsil kudretini iddia eden bir Millet Meclisinin boynunun borcudur. Fakat efendiler, bu gün arkalarından teneke çaldığımız sâkıt hükümete bütün harekâtında zahiren olsun, şu Meclisiniz de iştirâk etmiştir. Bunu hiçbiriniz red edemezsiniz ki, bunlar Meclisin manevî şahsiyetini beraber sürüklemişlerdir. Bu vaziyete göre Meclis, memleketin uğradığı facialardan ademi mesuliyet iddia ederse, bu iddiası doğru olamaz ve bunu hiç kimse kabul edemez. Bu vaziyette Meclis temsil kudretini kaybetmiştir. Bu Meclis, eğer Osmanlı milletini bu hususta tenzih etmeye azmetmiş, tarih huzuruna alın açıklığıyle çıkmak istiyorsa, bu günden itibaren kendi kendini fesh ile teşriî hayatına son vermelidir. Meclisin namuslu simâlarının mesuliyetten kaçmayacaklarını pek iyi bilirim. Arkadaşlar, sâkıt hükümeti sevketmek istediğiniz Divan-ı Âlî huzurunda cümleniz isbat-ı vücut etmekten çekinmeyiniz.”

Nazırların Divan-ı Âlî'ye verilmesini isteyen takrir üzerine, Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendinin başkanlığında kurulan bir encümen nazırları sorguya çekmeğe görevlendirilmişti.

Bu encümenin kuruluşu işleri karıştırdı. Ahmet İzzet Paşa kabinesinin Evkaf Nazırı olan Hayri Efendi, harbe giren kabinenin Şeyhislâmı ile şimdi Maliye Nazırı olan Cavid Bey de harp kabinesinden istifa etmiş olmasına rağmen, harp içindeki Talât Paşa kabinesinde Maliye Nazırlığı yapmış olduğundan, şimdi bunlann ikisi de sorguya çekilecek nazırlar arasında bulunuyorlardı. Divan-ı Âlî'ye sevk edilecekleri cihetle, her ikisinin de İzzet Paşa kabinesinde makam sahibi kalmalarına itiraz ediliyordu.

PARLAMENTODAN ŞÜPHE

Diğer taraftan, mebuslar böyle bir encümen kurmak kararıyle, şimdi suçlandırmak istedikleri Nazırlarla bütün harp müddetince her türlü hareketlerini tasvip ettiklerinden dolayı, kendilerini de suçlandırmak durumuna düşüyorlardı ki, bu da umumî efkârda Meclis daha doğrusu meşrutî idare aleyhinde ve fırsat kollayıcı bazı kimselerin "Bu ne biçim Meclis? Vaktinde üstüne düşen vazifeyi yapmamış olduğu halde, şimdi kendi ihmali yüzünden yapılmış hatâların sorumluluğunu başkalarında arıyor? Böyle bir müessesenin ne faydası vardır?" şeklinde bir sürü söylentilere yol açıyordu.

Bunu önlemek için bazı mebuslar, anlaşmazlığı gidermek bir takımları da halkın tenkidinden kendilerini korumak için sorumluların aranıp, cezalandırılmalarını istemekte ısrar ediyorlardı. Biz ise hükümet olarak biran evvel elverişli bir sulh yapılabilmesi için, şimdilik sen-ben dâvasını bırakıp, milletin tam bir birlik halinde bulunması gerektiğine kânî idik ve bu yolu da muvafık buluyorduk.

Umumî efkârı temsil edemez hale gelen bir Meclisin dağıtılması ile, yeni seçimlere gidilmesi biricik doğru yol olmakla beraber, memleketin o günkü durumu buna elverişli değildi. İmparatorluğun birçok vilâyetleri düşman işgali altında, diğer bir kısım vilâyetlerle de çok güç muhabere edilmekte idi.

Bu durumda yeni bir seçim yapmak mümkün değildi. Eğer Padişah Kanun-u Esasî'ye riayetle meşrutî durumu muhaliflerinden ve bir taraftan mebuslar, bir taraftan da gazeteler uyarılarak uysallaştırılabilir, halkın fikirleri de bir noktada toplanarak sulh yapılmaya, yalnız buna çalışılırdı.

Bizim düşündüğümüz bu idi. Halbuki Sultan Vahdettin, her fırsattan istifade ile idareyi tamamiyle eline geçirmek için olanca gücüyle çalışıyor ve hürriyet mücahitlerinin baştacı tanınan Ahmet Rıza Bey de -talihin ne garip cilvesidir- onu var kuvvetiyle teşviki âdeta bir vazife sayıyordu.

İSTİFANIN EŞİĞİNE GELİNDİ

Bu konuda bir hayli konuşulduktan sonra Sadrazam Paşa kararını bildirdi. İstifadan başka çare yoktur! Zira, Padişah ile çekişmenin ne gibi sonuçlar doğurabileceği kestirilemezdi. Sonra Padişahı bugünkü isteklerinden vazgeçirtmek mümkün olsa bile, benzeri olayların tekrar kendini göstermiyeceğini kimse iddia edemezdi. Böyle olunca da, bu şartlar altında sorumluluk kabul olunamazdı.

Nazırların hepsi, Sadrâzamın görüşünü doğru ve isabetli buldular. İş istifanamenin yazılmasına kaldı. Onu da Reşit Akif Paşa ile Abdurrahman Şeref ve Cavit Bey'ler, başbaşa vererek yaptılar.

Bu üç Nazırın kaleme aldıkları istifaname durumun ne derece nazik olduğu beyan ve Padişahın Meşrutiyete uymayan hareketinin çalışmakta devama mâni olduğu belirtilmekte idi. Okundu, ittifakla kabul edilip temize çekildikten sonra imzalandı ve Hariciye Nazırı Nabi Bey'le Saray'a gönderildi.

İzzet Paşa, aynen yayınlanması bir takımlarına fikirleri bulandırma fırsatı verebilir düşüncesiyle istifanamenin şimdilik gizli tutulmasmı isteyince, hepimiz bunu doğru bularak kabul ettik.

Artık yapılacak bir şey yoktu. Ayrılmak için hazırlanmak üzere Bahriye Nezaretine döndüm.

Nezarette, elde kalmış son evrakı çıkarmak üzere çalışmaya başlarken, bazı tanıdıklarla, mebuslar geldiler. Meğer hükümetin istifasını haber almışlar. Bazıları da telefonla soruyor, doğru olup olmadığını, doğru ise, işin aslını esasını öğrenmek istiyorlardı. Bir çokları da İzzet Paşa'nın yerine gelecek hükümetin meşrutî idareyi kurtaramıyacağından korktuklarını açıklayarak, istifadan vazgeçilmesini istiyorlardı.

Bu arada gerekirse kuvvet kullanılarak, hükümette kalmayı tavsiye edenler ve bu konuda Sadrâzamı kandırmaya çalışmamı ısrarla rica edecek kadar ileri gidenler de vardı.

Bunlara cevaben; tafsilâttan çekinerek, durumu her türlü icaplarıyla uzun uzadıya inceleyip, düşündükten sonra, memleketin selâmetini istifada bulduğumuz söylemekle yetiniyordum.

İSTİFA DUYULUYOR

Gece yarısı idi, Ahmet İzzet Paşa'nın beni telefonla aradığını haber verdiler: Paşa akşamdan beri kendisine durmaksızın yapılan müracaatlar üzerine, tahkik ettirerek, istifanın duyurulmuş olduğunu anladığını hattâ istifanâme suretinin "Minber" gazetesi muharrirlerinin eline geçtiğini öğrendiğini söyledi ve hemen Fethi Bey'i bulup, ertesi günkü gazetesinde bunun yayınlanmasının önüne geçilmesini istedi.

İzzet Paşa; iktidar mevkiine geldiği zaman, gazeteler üzerindeki sansürü, yalnız askerliğe ve harbe ait yazılarda devam ettirerek, sansür dışı kıldığı iç haberlerle siyasî meselelerin yazılıp münakaşa edilmesini serbest bıraktırmıştı. Bundan dolayı gazetenin yayınlanmasını -harp içinde iken yapıldığı gibi- askerî sansür kanalıyla men etmeyi doğru bulmuyordu.

"Minber", Fethi Bey'in gazetesi idi. Fethi Bey, Talât Paşa kabinesinin son zamanlarında Meclis'teki İttihat ve Terakki grubundan ayrılıp, muhalif bir grup kurduğu zaman çıkarmış olduğu "Minber"i, Dahiliye Nazırı olunca, emniyet ettiği bir arkadaşına bırakmıştı. Sadrâzam Vükelâ Meclisindeki gizli tutulması teklifini kabul ettiği halde Ali Fethi Bey'in, nasılsa sonradan fikrini değiştirerek, istifanâme suretini gazetesine verdiği anlaşılıyordu.

Vaktin geç olmasma rağmen evine telefon ederek kendisiyle görüşüp, Sadrâzamın, istifanâmesinin yayınlanmamasını tekrar rica ettiğini söyledim.

Fethi Bey; istifanâme suretini gazeteye kendisinin verdiğini, Padişahın gaflet ve inadını şiddetli kelimelerle belirten bu yayını, hükümdarı ilerde olsun daha çok ihtiyatlı harekete sevkedecek mahiyette, faydalı bir ders olacağını düşünerek böyle yaptığım söyledi. Ben de dedim ki:

"Bu düşünceniz doğru olabilir ama, İzzet Paşa'nın, bizim de iştirâk ettiğimiz mütalâasına, aykırıdır. Paşa buna çok üzülecek. Halbuki, birlikte çalıştığımız müddetçe, hepimize karşı samimî ve dürüst davrandığını gördüğümüz Paşa'yı, vazifemizin sona ermek üzere olduğu bir günde, teferruata ait bir mesele yüzünden kırmayı sizin de istemiyeceğinizi bilirim."

Fethi Bey "Gazete basılmıştır bile..." diyerek, bir hayli masraf yapılmış olmasına rağmen, "Minber"in ertesi günkü sayısının dağıtılmamasını sağlayacağını vadetti ve öyle de yaptı.

9 Kasım Cumartesi günü, daveti üzerine konağa gittiğimde, Sadrazam Paşa'nın yanında Hariciye Nazırı Nabi Bey de vardı. Nabi Bey, saraya gidip istifanâmeyi Padişaha nasıl verdiğini anlattı. Baş mabeynci vasıtasile kendisine arzedilen, istifanâmeyi okuyan Padişahın, "Meşrutiyete aykırı hareketinden şikâyet edilip, istifaya da başlıca bunun sebep gösterilmiş olmasından son derece üzüldüğünü, bir müddet cevap vermediğini ve nihayet istifayı kabul ile yeni hükümet kuruluncaya kadar Nazırların vekâleten" vazifelerine bakmalarını irade eylediğini söyledikten sonra Sadaretin, Tevfık Paşa'ya teklif olunduğunu, kendisinin de yine Hariciye Nezaretinde bırakılacağmm sezdirildiğini beyan ile, ne yolda hareket etmesi doğru olacağını sordu.

Sadrâzam, Nabi Bey'e cevabında: "Bizi istifaya sevkeden sebebleri biliyorsunuz. Bu itibarla teklif olunacak vazifeyi kabul veya redde, kendi inancınıza göre hareket edersiniz." demekle yetindi, sonra Ziya Paşa'yı çağırtarak, istifa hususunda Vükelâ Meclisinde geçen müzakereleri anlattı. İstifanamede imzasının bulunmayışının dikkati çektiğini, bu sebeple dilediği hareketle, hükümdara kararını haber vermesini rica etti. Ziya Paşa da, arkadaşları tarafından verilmiş olan kararı doğru bulduğunu, bizzat saraya gidip Padişaha da arzedeceğini söyledi.

Amiral Galtrop'un, Padişah ile Sadrazama gösterebilmek şartile kayıtlı olan mektubu, bende duruyordu. Şimdi hükümetin değişmesi üzerine bunu, "yeni Sadrazama göstermem gerekir mi?" diye sorarak, münasip gördüğü takdirde takdimi için aracılık etmesini İzzet Paşa'dan rica ettim. İzzet Paşa: "Benim aracılığıma hacet yoktur, yeni hükümet başkanını siz bizzat ziyaret edersiniz. Mütâreke safhaları ve mektup hakkında bilgi verirsiniz." dedi.

TEVFİK PAŞA KABİNESİ

10 Kasım Pazar günü, Tevfik Paşa'nın kabineyi kurduğunu, öğleden sonra da işe başlayacağını haber aldım. Vedâ etmek üzere Ahmet İzzet Paşa'ya gittim. Başmabeyinci Lütfü Simavî Bey de, meğer "Mührü-Hümayun"u almak üzere gelmiş, orada imiş. Ahvalden müteessir, hattâ ümitsiz gibiydi. Memleketin geleceğini karanlık gördüğünü gizleyemiyordu.

Biraz sonra, Nabi Bey geldi. Kurulan Tevfik Paşa kabinesinde, Hariciye Nezaretini üzerine aldığını ve yeni Sadrazamın Salı günü öğleden sonra Bab-ı Âli'de beni kabul edeceğini söyledi ve Tevfik Paşa'nın bazı sözlerinden, Mebusan Meclisini dağıtmak kararında olduğunu anladığını ilâve etti.

Artık vazifemiz bitmişti. Saltanat devrinde, sevgili memleket ve milletime canla başla yapmaya çalıştığım hizmetlerin nihayet bulduğu elem ve hüzün veren bir günde idim. İzzet Paşa'ya hakkımda gösterdiği emniyet ve itimattan dolayı teşekkürlerle samimî şekilde vedâ ettim.

Bahriye Nezaretinde bulunduğum kısa zamanda mütemadiyen siyasî ve dış işlerle uğraşmak zorunda kalmış olduğumdan, iç işlere ayıracak fazla vakit bulamamıştım amma, öteden beri önemli sayarak, ıslâh çarelerini aradığım Seyr-i Sefain idaresini yoluna koyabildiğimden memnundum.

Şimdi deniz yolları idaresi dediğimiz bu müessese, o zamana kadar Harbiye Nezaretine bağlı ve yalnız askerî sevkiyat ile meşguldü. Ben, yalnız bu işi görmesi için bu idareye devlet bütçesinden tahsisat vermeği doğru bulmadığımdan, gerektiğinde askeri sevkiyat için de münasip olacağmı düşünerek, islâhı ile sulh yapılınca ticarî hüviyete sahip bir anonim şirket haline koyuncaya kadar Bahriye Nezaretine bağladım ve idari işlerdeki bilgi ve tecrübesi bence malûm olan Bahriye Müsteşarı Amiral Vasıf Paşa'yı bu müessesenin Umum Müdürlüğüne tâyin ettim.

Kasım'ın onbirinci günü Almanların İtilâf Başkumandanlığına murahhaslarını göndererek mütâreke istemiş ol-duklarını duyduğum anda, Mondros'a tam vaktinde gitmiş olduğumuza bir daha kanaat getirdim. Yalnız bizim değil, müttefiklerimizin en kuvvetlisinin dahi harbe devam edemeyecek bir duruma düşmüş olduğu bir zamanda gitmiş olduğumuz artık gün gibi aşikâr olmuştu.

YENİ HÜKÜMET GÖREVİ DEVRALIYOR

Ertesi Salı günü Bab-ı Âli'ye gittim. Sadrâzam Tevfik Paşa tarafından kabul edildim. Yeni Sadrâzam: "Zat-ı Şahane"nin, selâmını tebliğe kendisini memur ettiğini ve lüzum hasıl oldukça da işler üzerinde benimle de görüşmeği irade buyuracaklannı, ilerden beri devam eden mesaimi takdirle karşıladığını söyleyerek, mütâreke müzakereleri üzerinde aydınlatılmasını istedi. "Zatı- Şahâne"nin, hakkımdaki teveccühlerine, kendisinin de iyi duygularına teşekkür ederek dedim ki: "Sorumlu bir memur olarak, devlet işlerini görmekte devam edemiyeceğimi anlayıp istifa ettim. Bundan sonra sorumsuz olarak devlet işlerini velev ki fikirlerimi, düşüncelerimi belirtmek suretiyle olsun, katılmayı faydalı ve doğru bir hareket saymıyorum."

Tevfik Paşa sessiz ve sâkin bir vaziyette beni dinlemekte devam ediyordu. İngilizlerle yaptığımız müzakereler ve bilhassa yedinci madde münasebetiyle geçen münakaşalar hakkında tafsilât vererek. Amiral Galtrop'un mektubunu da tercüme ile kendisine okudum.

Tevfik Paşa nihayet: "Devlet işlerinde istişareden çekinmenizi anladım. Bununla beraber vatan ve millet hakkında hayır ve faydalı sayacağınız düşüncelerinizi, istediğiniz zaman, beni görüp söylersiniz." diye, kapısını bana daima açık tuttuğunu, sıksık ziyaretimi beklediğini anlatmak istedi. Ben de "Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey, mütâreke müzakerelerine tamamiyle vakıftır. Her hususta izahat verebilir." diyerek hakkımda gösterdiği teveccüh ve itimada tekrar teşekkür ederek, yanından ayrıldım.

MUSTAFA KEMAL PAŞA İLE TANIŞMA

Mustafa Kemal Paşa'yı ilk defa, -31 Mart vak'asını müteakip- 1909 yılı Nisanında, İstanbul'un -o zaman Makriköy denen- Bakırköy telgrafhanesinde görmüştüm. Erkânı Harbiye Kolağası rütbesinde idi. Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'mn emirlerini yazıyordu. Telgraf Müdürünün koltuğunda Mahmut Şevket Paşa oturuyordu. Etrafında Topçu Feriki Hurşit ve Liva Bağdatlı Hasan Rıza Paşalar vardı. Karşısında, ayakta muhtelif Kolordu Kumandanlarına ait emirlerini telgraf şeklinde tesbit eden, bir Erkânı Harp Kolağası duruyordu.

Omuzunda pelerini, yorgun ve solgun simâsı, sakin tavrıyla dikkati çeken bu zat, Mustafa Kemal Bey'di. Sonraları Paşa ve Bahriye Nazırı olan Cemal Bey, o gün orada, bizi birbirimize tanıştırmıştı.

Hareket Ordusu İstanbul'u işgal ile, isyan bastırıldıktan sonraki günlerde, Mahmut Şevket Paşa'nın karargâhında rastgeldikçe, görüşürdüm. Birinci Ordunun ayaklanmasını: "İttihat ve Terakki reislerinin hükümet kuvvet ve kudretini meşrutiyet esaslarına aykırı olarak, şahıslarında toplamalarından ve serbest seçim ile vücut bulmuş bir Millet Meclisi yerine asker kuvvetine dayanmalarından ve cebir ve şiddet kullanmalarından ileri geldiğini" söyler, bu kanaatini arkadaşları olan İttihat ve Terakki reislerine de söylediğini ve fakat anlatamadığmı, hattâ aksine sözlerinin fena yorumlanarak, hakkında şüpheler uyandırdığım naklederdi.

Aynı fikir ve mütalâaları Meşrutiyetin ilânından evvel tanıştığımız Kâzım Karabekir, onun vasıtası ile tanıdığım İsmet İnönü ve çocukluktan beri arkadaşım olan Selâhattin Adil Bey'lerden de işitmiştim.

İsyanın sebeplerini tetkik için kurulan Ferik Hurşit Paşa başkanlığındaki Birinci Divan-ı örfî de bir aydan fazla süren âzalığım esnasında cereyan eden muhakemelerle, bu mütalâaların isabetine ben de kânî olmuştum.

Bu andan itibaren, isimlerini saydığım zatlarla -fikir birliği ve uygunluğu hasebiyle- dostluğumuz kuvvet ve samimiyet kesbetti.

Hükümet idaresinin, serbest seçilmiş bir Millet Meclisinin mürakabe

ve itimadına dayanacağı yerde, bazı zâbitler yolu ile orduya dayanması, zâbitlerin vazifelerini bırakıp -daha çekici olan- politika ile uğraşmalarını ve bu yüzden aralarında ayrılıklar ve türlü türlü gruplar vücuda gelmesine mucip olmuş; İttihat ve Terakkiye muhalif olarak çıkan Ahrar fırkası, siyasî fikir ve kanaatlerini yürütebilmekten meyus kalınca orduyu fikir ve kanaatlarini kazanmak için çalışmış ve bu da merkezi İstanbul'da bulunan en güzide bir ordumuzun ihtilâlini intaç ile Sultan Hamid'in istibdadı iadeye teşebbüs etmesine yol açmıştı.

Bunu gördükten sonra, o tarihten itibarendir ki; ileride üstümüze alacağımız vazifeleri yaparken, nüfuz ve selâhiyetlerimizi, askerlerin siyasetle uğraşmalarını men edecek surette kullanmayı vatan ve milletin istikbali nokta-i nazarında en mühim ve kutsî bir vazife telâkki ve kabul ile, tasmim etmiştik.

Bu tarz-ı hareketimiz -daha önceleri Mustafa Kemal Bey'in ifade ettiği ve başına geldiği gibi- fena telâkki olundu. Talât Paşa kabinesi istifa edinceye, yani İttihat ve Terakkî Cemiyeti ortadan kalkıncaya kadar, bu Cemiyet Merkez-î Umumîsi ile, hürriyetseverliği ve hamiyeti şahıslarına ve fırkalarının ileri gelenlerine hasr ve kasr eden bazı müfritler tarafından biz, Kâzım Karabekir, İsmet ve Selâhat'tan Adil Bey'lerle ben, bir düziye müstereddit ve şüpheli nazarlar altında kaldık. Bu yüzden vazife ifasında zorluklara uğradık, bazan da atâlete mahkûm kaldık.

Mustafa Kemal Bey'le, İtalya Harbinin bidayetinde de, Mısır'da buluştuk. İtalyanların, Trablusgarp ve Bingazi kıyılarını sıkı bir surette abluka ederek, vatanın bu parçasıyle merkezin, denizden bağlılığını tamamen kestikleri sırada, ben de Enver Bey'le birlikte Mısır'a gitmiştim. Enver Bey'in, Bingazi bölgesinde teşkil edeceği millî kuvvetlerin muhtaç oldukları silâh ve cephaneyi, hususî vasıtalarla denizden temine memurdum.

ENVER’İN PİŞKİNLİĞİ

Enver Bey Kahire'de birkaç gün kaldı. Bu müddet zarfında kimsece tanınmamasma dikkat etti. Öyle iken bir gün bazı zarurî ihtiyaçlarımızı tedarik için çarşıda girdiğimiz bir dükkânın, Selânikli olduğu anlaşılan sahibi hayretle: “Siz Enver Bey?” deyince, onun "Keşke o olsaydım" deyip bu benzetilişten hoşlandığını belirtip, alışverişine devam ederek gösterdiği soğukkanlılık, cidden hayrete şayandı.

Enver Bey, Kahire'den Bingazi'ye hareket etti. Suriye sahillerinde yükletilmesi münasip görülen silâhların ve diğer malzemenin taşınması için vasıta tedariki henüz mümkün olamadığından, ben Kahire’de bekliyordum ki, Mustafa Kemal Bey de, işte o sırada mütenekkiren Mısır’a geldi. Yanında, İttihat ve Terakkî Cemiyetinin hatibi ünvanını alan Ömer Naci ile fedai olarak tanınan Mülâzım Sapancalı Hakkı ve Yakup Cemil Bey'ler vardı.

Görüştük, Hakkı ve Yakup Cemil Bey'lerin bu sıfatları, ordu ile bağlılıklarına rağmen, İttihat ve Terakkî Cemiyetini temsil ile o suretle faaliyette bulunmalarını men edememişti. Bilhassa Mustafa Kemal Bey'le birlikte bulunmalarını, bence malûm fikir ve kanaatleriyle hiç telif edememiştim. Başbaşa yalnız kaldığımız bir sırada Mustafa Kemal Bey'e, bu akıl erdiremediğim tezadı söyledim.

"Ömer Naci Bey'le senelerden beri dostluğumuz var. Sohbetinden hoşlanırım. Amma hiçbiriyle fikir birliğimiz yoktur. Ne yaparsın, zarurî haller yol arkadaşlığına mecbur etti." dedi.

Enver Bey, Bingazi bölgesi mülkî ve askerî idaresi reisliğini üstüne almıştı. Kendisi, o sırada İttihat ve Terakkî'nin şöhret sahibi olmuş başlıca erkânından, hattâ reislerindendi. Bu yüzden Mustafa Kemal Bey'in, Enver Bey'le aralarında anlaşmazlıklar çıkması ihtimali vardı. Bu endişemi Mustafa Kemal Bey'e hissettirdim.

"Karşımızda düşman var. İtalyan ordularıyle savaşmak için, yoktan var edercesine kuvvet bulup, tanzim etmeye çalışırken, siyasî fikirler dolayısıyle ayrılıklar meydan alırsa, muvaffak olmak şöyle dursun, hezimet muhakkaktır." dedi.

Buna rağmen, Enver Bey hakkındaki fikirlerinin lehte olmadığını iyi bildiğim cihetle, anlaşmazlığı kaçınılmaz saydığımdan, Bingazi bölgesine gitmemesinin doğru olacağını söyledim. Bu teklifimde de;

"Bana verilecek askerî vazifeleri yapmak ve siyasî meselelerle, münakaşalardan sakınmak fikir ve kararındayım. Vakit geçirmeden, düşmanla savaşmaya gidiyorum. Herhangi bir sebeple, bunu yapmak imkânını bulamazsam, dönmeyi her türlü teşebbüslere tercih edeceğimden emin olunuz, Rauf Bey." cevabını verdi.

İtalyan Harbinin son günlerine kadar, Derne bölgesi kumandanlığını başarı ile yapan Mustafa Kemal Bey'in, bu vazifede gösterdiği yüksek kudreti o bölgede bulunan muhaliflerince de tastik edilmişti.

Bu müddet zarfında Bingazi Bölgesi Umum Kumandanlığı vazifesini gören Enver Bey de, Mustafa Kemal Bey'le aralarında bir anlaşmazlık çıkmasına meydan vermemişti.

Fakat her nedense; Mustafa Kemal Bey'in taraftarlarıyla, Enver Bey'in maiyetindeki zâbitler arasında bir anlaşmazlık çıkmış ve Balkan Harbinin patlak verişi üzerine, İtalya ile sulh mukaddemesi imzalanarak, her iki kumandan İstanbul'a çağırıldığı sırada da büyümek istidadını göstermişse de Mustafa Kemal Bey bunu önleyerek, bir anarşinin husulüne mâni olmuştu.

Balkan Harbinin ilânını müteakip, Bulgarlar Trakya'daki Şark Ordumuzu yenerek, Edirne'yi kuşatmışlar, hattâ Çatalca müdafaa hattına kadar da kolaylıkla ilerlemişlerdi. Fakat inatla yaptıkları bütün hücumları, bu duvar önünde kırıldı. Bunun üzerine, Gelibolu Yarımadası istikametine müteveccih taamız hazırlıklarına başlamışlardı. Bizim taraftan da Yarımadayı, Bolayır tarafından müdafaa için, o havaliye Ferih Fahri Paşa kumandasında, bir Kolordu gönderilmişti.

Bu Kolordunun Erkân-ı Harp Reisliğine, Trablusgarp'ten dönen Ali Fethi Bey, Erkân-ı Harbiye Herakât Şubesi Müdürlüğüne de Derne'den dönen Mustafa Kemal Bey memur edilmişlerdi. Kolordu karargâhı Maydos'ta idi.

Donanma da Maydos karşısında Nara limanında bulunuyordu. Vakit buldukça, Maydos'a gider ikisini de ziyaret ederdim. Bazan da, donanma kumandanlığı adına, harp hareketlerine dair görüşmeye memur olarak gider, onlarla askerî müzakerelerde bulunurduk.

RAUF - MUSTAFA KEMAL BULUŞMASI

Bu arada bir kere de, donanma himayesinde denizden asker çıkarmak suretiyle vuku bulabilecek bir taarruza karşı, Gelibolu Yarımadasının, tarafımızdan nasıl müdafaa olunacağını tetkik eden Kolordu Erkânı Harbiye heyetinin müzakerelerinde hazır bulunmuştum. Yarımadanın Batı kıyısına asker çıkarmaya elverişli kumsallar tel örgülerle tahkim edildiği takdirde, çıkarmaya mâni olunacağını iddia edenlere, yalnız Mustafa Kemal Bey'in muhalefet ettiğini iyiden iyiye hatırlıyorum.

Mustafa Kemal Bey düşmanın, donanma ateşi altında karaya çıkabileceğini kabul ile, müdafaa tertibatının ancak bundan sonra, düşmanı mağlup edecek surette alınmasının tek isabetli tedbir olacağını ileri sürüyor ve bu mütalâasına muhalif bulunanlara karşı sinirlenerek: "İstediğiniz kadar tel örgü maniaları koyunuz, parçalar, çıkarım. Karada ilerlememi alıkoyacak faik kuvvet bulunmadığı takdirde, Yarımadayı pekâlâ işgal ederim"diye fikir ve kanaatinde ısrar ediyordu.

Mustafa Kemal Bey, Bingazi bölgesinde, İtalyanların donanmaları himayesinde karaya asker çıkarma ameliyesinden ders almıştı. Ordudaki Erkânı Harp zâbitleri arasında, donanma top ateşinin tesiri hakkında, isabetli ve amelî fikir sahibi olarak ilk tesadüf ettiğim zat Mustafa Kemal Bey'dir. O zamana kadar, Ordu Erkânı Harbiyesi, kara ve deniz kuvvetlerinin müşterek hareketlerini gözleriyle görerek, o hususta tecrübe ile amelî fikir sahibi olmak imkânını bulamamış, yahutta, tecrübelerden ders almasını ihmal etmişti.

Balkan Harbinde bu yüzden muvaffakiyetsizliğe uğradığımız bilindiği halde, yazık ki fikirlerini düzeltmeyenlere, Umumî Harpte de tesadüf etmiştim.

O günlerde Fahri Paşa Kolordusuna karşı Bolayır müdafaa hattının kuzeyinde, Eksamil tepesine dayanan, bir Bulgar ordusunu, mukabil taarruzlarla mağlup edip Trakya'yı istilâdan ve Edirne'yi muhasaradan kurtaramıyacağı anlaşılınca, Marmara'nın Rumeli kıyısında bir noktaya kuvvet çıkarılarak, Bulgar ordusunu, ric'at hattını kesip, iki ateş arasında bırakmak suretiyle mağlup etmek için bazı hazırlıklarda bulunulduğunu öğrenmiştim.

Bu maksatla Ferik Hurşit Paşa kumandasında bir Kolordu kurulmuş,

Erkânı Harbiye Reisliğine de Kaymakam (Yarbay) Enver Bey tâyin edilmişti.

Bu plânın tatbikine geçileceği sırada ben, düşman sahillerine akın etmek için, Hamidiye ile, Çanakkale'den uzakta, Akdeniz'de bulunuyordum. İstanbul'a ancak, Balkan Harbinin sonlarına doğru döndüm.

ORDUDA İKİLİK ÇIKMASI

Plânın tatbikinde fiilen iştirâki olmayan ordu zâbitlerinin ve Hurşit Paşa Kolordusuna mensup kıtaların Şarköy civarında karaya çıkmalarını himaye eden donanmamız erkânının ifadelerine göre, plânın tatbiki akamete uğramış ve bu yüzden muvaffak olamayan iki kolordunun hareketlerini tanzim eden Enver Bey'le, Fethi ve Mustafa Kemal Bey'ler arasında anlaşmazlık başlamış, anlaşmazlık sürüp gitmiş, orduda ikilik kendini göstermişti.

Bulgarlar, bir müddet sonra, müttefikleri Yunanlılarla Sırplar aleyhine taarruza başlaymca, Çatalca cephesindeki kuvvetlerinin mühim kısmını çekmeye mecbur olmuşlar. Bu fırsattan istifade ile Çatalca'daki kuvvetlerimiz de taarruza geçmişler ve Erkânı Harbiye Reisliğini Enver Bey'in yaptığı Kolordunun piştarlığı ile, önlerine çıkan cüz'i mukavemeti kırıp, Trakya'yı kurtarmaya, Edirne'yi de geri almaya muvaffak olmuşlardı.

Bu muvaffakiyet, zabitler arasında başgösteren anlaşmazlıkları, yatıştırabilmiş ise de Fethi ve Mustafa Kemal Bey'lerin, Enver Bey aleyhindeki ithamları -imzasız risaleler yaymlanması suretiyle- devam ededurmuş, Fethi Bey, bu sebeple askerlikten istifa ve İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Umumî Kâtipliği vazifesini üstüne almış ve sonra Bulgarlarla sulh imzalanması üzerine, elçilikle Sofya'ya giderken, Mustafa Kemal Bey'i de Ateşemiliter olarak beraber götürmüştü.

Umumî Harp ilân edilip de Osmanlı Ordusu bu seferber hale konduğu zaman, Mustafa Kemal Bey, burada mevcudunu ikmal ile, Gelibolu'nun müdafaasma ayrılan orduya iltihak etti ve karargânı da Maydos'a nakleyledi.

MUSTAFA KEMAL RE'SEN HAREKET EDİYOR

İngilizlerin Seddülbahir ve Arıburnu civarına asker çıkarmaya başladıklarını haber alan Mustafa Kemal Bey, emir beklemeksizin, tümenini Arıburnu'na tahrik etmiş ve Kocaçimen tepesini zapt için ilerlemekte olan düşmanı, taarruzla mağlup ve perişan ederek, sahile kadar sürüp, Gelibolu Yarımadası'nın güney kısmını düşmekten kurtarmıştı.

İngilizler, bu taarruzlarında muvaffak olamayınca, Anafarta sahiline çıkardıklan kuvvetlerle Seddülbahir istikametinde ilerlemeye başlamışlardı. Bunlara karşı sevkedilen kuvvetlerimizin kumandanı, taarruzda tereddüt edince, yerine memur edilen Mustafa Kemal Bey, kumandayı üstüne alır almaz, giriştiği şiddetli mukabil taarruzlarla, boğaza hâkim tepelere kadar ilerleyen İngilizleri tekrar mağlup ederek, sahile sürmüştü.

Mustafa Kemal Bey, bu suretle; Boğazın düşman eline geçmesine mâni olarak, Çanakkale muharebelerinin o andan itibaren siper savaşına çevrilmesini ve nihayet -İngilizlerin aman deyip çekilişleriyle- yarımadanın ve dolayısıyle İstanbul'un kurtulmasını temin etmiş oluyordu.

Bizi Asya'ya atarak müttefiklerimizden ayırdıktan sonra, Ruslarla birleşmek hususundaki İngiliz emellerine, isabetli kararı ve başarılı taarruzu ile ilk mâni olan, şüphesiz ki Mustafa Kemal Bey'dir. Bu yararlılığı müstesna başarısı üzerine, rütbesi Livalığa yükseltilen Mustafa Kemal Bey, bir müddet sonra, Anadolu ortalarına kadar ilerleyerek Bitlis'i istilâ ve Diyarbakır'ı tehdit etmekte olan Rus ordusuna karşı gönderilen Kolordu Kumandanlığı'na tâyi olunmuştu. Buradaki ilk başarısı, Bitlis'i geri almasıdır.

Ancak biraz sonra bastıran kış ve kar mevsimi ile ordu açlıktan dağılmak tehlikesine düşünce, Mustafa Kemal Paşa da kuvvetlerini geriye alıp taarruzdan vazgeçmeye mecbur olmuştu.

Daha sonra, Bağdat ve havalisini İngilizlerden kurtarmak maksadıyle yeniden kurulan ve Alman Generali Falgehayn'in idaresine verilen ordulardan birinin kumandanlığına tâyin edilen Mustafa Kemal Paşa, bunun esasında yanlış ve tatbik kabiliyetinden mahrum olduğnu anlayarak, fikrini Umumî Karargâha ısrar ile bildirmiş ve kanaatına

uyulmayışını görünce de, istifa ile İstanbul'a dönmüştü.

İşte o günlerde, vakit buldukça gider, Beşiktaş Akaretler'de kira ile oturduğu evinde kendisini ziyaret ederdim. Bazen de o, Bahriye Dairesine beni ziyarete gelir, görüşürdük. Bu görüşmeler esnasında, harbin idare tarzını şiddetle tenkid ederdi.

Bilhassa; Başkumandanlık Vekâletine ve suretlerini Sadrâzam Talât Paşa'ya gönderdiği; tetkiklere ve vesikalara dayanan ve memleketin halini belirtmesi bakımından gerçekten dikkate değer mufassal raporlarını okur, hatalı kararlarla askerî kuvvetlerin israf edildiğini, iaşe kaynaklarının kurutulduğunu, buna da Almanların oyuncağı haline gelen Enver Paşa'nın sebep olduğunu ısrarla söyler ve bütün bunları düzeltmenin tek çaresi olarak da Başkumandanlıkta bir değişiklik yapılması fikrini ileri sürerdi.

Bu beyanat ile münasebettar olarak -Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır cephesinde bulunduğu sırada- İstanbul'da bir vak’a cereyan etmiştir ki, olayları sırasıyle takip edebilmek için burada anlatmayı faydalı görüyorum.

BİR DARBE GİRİŞİMİ

Kendisinin ilk defa -Trablusgarp muharebesi esnasında- Kahire'de gördüğümü önceden kaydetmiş olduğum Yakup Cemil, hükümeti devirmeye teşebbüs suçu ile tevkif edilmişti. Ben hâdiseyi Enver Paşa'dan işitmiştim. O sırada Bahriye Nezaretini vekâleten üstüne alan Enver Paşa, benimle görüşmek üzere Nezaret'e gelişinde, bu hâdiseden de söz açmış ve Meşrutiyetin ilânından evvel İttihat ve Terakki Cemiyetine girerek politikaya karışan Yakup Cemil'in, Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki murahhaslığını da yapmış olduğunu söyleyerek, son defaki hareketini şu suretle anlatmıştı:

Bazı kafadar arkadaşlarıyla Sirkeci'de Meserret Otelinde buluşup, onlara orduların artık savaşamayacak bir hale geldiğinden, memlekette insan kuvvetinin tükenmekte ve iaşe kaynaklarının kurumakta olduğundan bahisle, bu şartlar altında biran evvel kendi başımıza sulh yapmaktan başka çare kalmadığını, bunun için de, hükümeti devirmek gerektiğini ileri sürmüş.

Aralarında müzakere etmişler, mutabık kalmışlar. Yakup Cemil Bey o sırada, Irak'a sevketmek üzere, İstanbul'da bir gönüllü kıt'ası hazırlıyormuş. Kabine toplu bulunduğu bir zamanda, bu gönüllü kıt'asıyla Bab-ı Âli'yi basarak hükümeti devirip, yerine sulh yapmaya taraftar bir kabine getirmeye karar vermişler. Yakup Cemil Bey'in arkadaşlarından ve müzakerede bulunanlardan biri, olup bitenleri kendisine anlatmış, o da, Yakup Cemil ile arkadaşlarını hemen tevkif ettirerek, Divan-ı Harb'e vermiş.

Enver Paşa'nın bana anlattığı, kısaca bu idi. Fakat ben, Yakup Cemil Bey gibi basit bir insanın böyle başından büyük işlere girişebileceğine inanmadım ve Paşa'ya, hayret ettiğimi, bu adamın bu derece önemli bir harekete baş olacak kudret ve kabiliyette bulunmadığını, işin şişirilmiş ve yanlış aksettirilmiş olması ihtimali olduğunu söyledim.

Enver Paşa, bir müddet evvel Yakup Cemil Bey'in, kendisine müracaat ederek Kaymakamlığa (Yarbaylığa) terfi ettirilip, tahsil için Almanya'ya gönderilmesini, dönüşte de Kolordu Kumandanlığına tâyin olunmasını rica ettiğini, fakat istifa ile ihtiyat sınıfa geçmiş bir zâbite, bu yolda muamele yapmaya kanunun müsait olmadığından bahisle ricasını reddeylediğini, bundan dolayı da infial duyarak, böylece bir teşebbüste bulunması ihtimali olduğunu söyledi ve Diyarbakır'a gitmek üzere bulunduğu halde, tahkikatın neticesini öğrenmek üzere hareketini geciktirdiğini ilâve etti.

Divan-ı Harb neticesinde Yakup Cemil Bey kurşuna dizildi. Müzakereye katılmış olan arkadaşları da Anadolu'da muhtelif yerlere sürüldüler.

RAUF VE MUSTAFA KEMAL BEY'İN ADI KARIŞIYOR

Divan-ı Harp'te muhakemelerinin yapıldığı sırada, benim de bu teşebbüsle ilgili olduğumu işrap eden bazı sözler geçtiğini -muhakeme esnasında İstanbul Valisi bulunan- İsmail Canbulat Bey'den sonraları işitmiştim.

Sanıklardan birinin ifadesine göre; hükümeti devirmek işi görüşülürken, "Almanların kumandasında bulunan Yavuz ve Midilli kruvazörleri muhalefet edip İstanbul'u topa tutarlarsa?" gibi bir ihtimal ileri sürülmüş, Yakup Cemil Bey de cevap olarak; "Biz Rauf Bey'le görüştük. Bu tehlikeyi bertaraf edecektir" demiş.

Böyle şeylerden, kat'iyen haberim yok. Yakup Cemil Bey'i, tekrar ediyorum, bir kere Kahire'de, ikinci ve son defa da seferberliğin başında, Londra'dan dönüşte... Bahriye Nazırı Cemal Paşa'yı makamında ziyaret ettiğim zaman görmüştüm. Paşa'ya, Almanlara lüzumu olacağından bahisle, elindeki 1.000 kadar domuzun, Bahriyece satın alınmasını teklif ve rica ediyordu.

Kendisine, herhangi bir şekilde birşey söylemiş bulunmam tasavvur edilemezdi. Esasen aramızda bir yakınlık, samimiyet de mevcut değildi. Nitekim Divan-ı Harbce bana, bu hususta hiç bir sual de sorulmamıştı.

Sanıklar, sorgularında, Hükümeti devirmeye muvaffak oldukları takdirde Harbiye Nezaretine ve Başkumandanlık Vekâletine getirilmesi düşünülen zatın Mustafa Kemal Paşa olduğunu da söylemişler. Bu hâdiseden önce, Mustafa Kemal Paşa'nın, Ordu Kumandan Vekili sıfatıyle Diyarbakır'da bulunduğu zaman çevresindeki Ordu Kumandanlarına şifreli bir telgraf çekerek, orduların ve harbin fena idare edildiğinden hükümetin tezebzüp içinde bulunduğundan şikâyet ile, bunun düzeltilmesi çaresini arayıp, bulmak için işbirliği teklifinde bulunmuş olduğunu, Ordu Kumandanlarından Vehip Paşa'nın, Enver Paşa'ya ihbar ettiğine -askerî makamların şifreli muhaberelerini kontrol için Başkumandanlıkça alınan tedbirler dolayısıyle- vâkıf olmuştum.

Sonraları Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğümüzde, Yakup Cemil Bey'in muhakemesindeki ifadelerle, Vehip Paşa'nın çekmiş olduğu telgraftan bahsettim. Paşa: "Böyle bir vak'a üzerine ben Harbiye Nezaretine

gelseydim, ilk önce Yakup Cemil'i cezalandırırdım"'demişti. Ordu Kumandanlarına çektiği söylenen telgraf için de, Vehip Paşa'yı garazkârlıkla itham ederek, bu teşebbüslerle katiyen ilgisi olmadığmı söylemişti.

Mustafa Kemal Paşa'nın, harbin üçüncü senesi nihayetine doğru Enver Paşa'ya karşı bir teşebbüste daha bulunduğunu, İstanbul'dan Brest-Litowsk Sulh Konferansına gitmek üzere olduğum günlerde İsmail Canbulat Bey'den şöyle duymuştum:

Sofya Sefaretinden gelip İttihat ve Terakki adayı olarak milletvekili seçilen Ali Fethi Bey, Talât Paşa'yı ziyaretle gizli tutulacağına namus üzerine söz aldıktan sonra demiş ki: "Mustafa Kemal Paşa bana geldi. Harbiye Nezareti Müsteşarı ve Levazımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın, kendisini alıp otomobili ile şehir dışına gezmeye götürdüğü sırada, harb siyaseti gevşeyen Hükümetin, düşmanlarla tek başımıza sulh yapmaya eğilimli görüldüğünden ve böyle bir hareketin şimdiye kadar katlanılan fedakârlıklarla bağdaştırılamıyacağından bahsettiğini ve Hükümet gerçekten sulh yapmaya yönelirse, ona karşı koyup harbe devam edecek bir Askerî Kabine kurulması zaruretini ileri sürdüğünü, bu takdirde kendisinin Kabinede bir vazife kabul edip etmiyeceğini sorduğunu ve bu durumu sağlamak uğrunda, yalnız ve doğrudan doğruya kendisine bağlı 10.000 kişilik bir gizli kuvvetin merkezde, İstanbul ve Anadolu kıyılarının üç çeşitli yerlerinde hazır bulundurulduğunu ve bu kuvvetten Enver Paşa'dan başka kimsenin de haberi olmadığını bildirdiğini söyledi.

Ali Fethi Bey'in verdiği bu malûmat üzerine Talât Paşa, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi âzasından Mithat Şükrü ve Kemal Bey'leri çağırarak, kendilerine olup bitenleri anlatmış, bunlar da ilk önce telâş etmişlerse de, müzakerelerinin sonunda, o ana kadar dürüst ve samimî bir arkadaş olarak, kendileriyle her hususta işbirliği yapan Enver Paşa ile doğrudan doğruya ve açıkça görüşmenin en doğru hareket olduğunda birleşip Enver Paşa'dan sormuşlar, o da böyle bir kuvvetin gerçekten var olduğunu, fakat kendisinin de Harbiye Nazırı olarak içinde bulunduğu Kabineye karşı olamıyacağını, ancak Yakup Cemil hâdisesinden sonra, buna benzer bir hareketin vukuu ihtimaline karşı bir ihtiyat tedbiri olarak elde bulundurulduğunu söyleyip arkadaşlarını tatmin etmiş.

Talât Paşa da, Ali Fethi Bey'in tutumunu Kabinenin önemli âzaları arasında birbirlerine karşı şüphe ve itimatsızlık uyandırıp hükümeti içinden yıkmak maksadına veriyormuş.

Ben İsmail Canbulat Bey'den bu haberi aldığım zaman, ilk önce, Enver

Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa aleyhine fevri bir harekete geçmesi ihtimalinden korktu. Mustafa Kemal Paşa o sırada İstanbul'da değildi. Alman İmparatoruna iade-i ziyaret maksadıyle Veliaht Vahidettin Efendi'nin maiyetinde, Almanya'da bulunuyordu.

BAĞDAT'I GERİ ALMAK

Ben de biraz evvel işaret ettiğim gibi, Brest-Litowsk'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmak üzere idim. Veda etmek, hem de Brest-Litowsk müzakerelerinde hükümetin güttüğü askerî ve siyasî amaçlar hakkında tamamlayıcı malumat almak maksadıyle, o sırada Bahriye Nezaretine vekâlet eden Enver Paşa'yı makamında ziyaret ettim. Paşa, Batum, Ardahan ve Kars sancaklarının bize geri verilmesi ile hududun lehimize olarak düzeltilmesi ve Rus ordularının en kısa bir zamanda bu hudut hattı gerisine çekilmelerini sağlamak fikriyle hareket edileceğini ve bu suretle serbest kalacak kuvvetlerimizin Bağdat'ı geri almak için kullanmak mümkün olacağını söyledi.

Ben de, cevaben ve sözü daha ziyade Mustafa Kemal Paşa'ya getirmek maksadıyla; Filistin Cephesinde demiryolu döşemek gibi büyük hazırlıklar yapmakta olan İngilizlerin bu yönden taarruza ehemmiyet verdiklerinden, tehlikenin bu cihetten daha yakın ve daha büyük göründüğünü, Yıldırım Grubundan dönüşünde Almanya'ya giderken görüştüğüm Mustafa Kemal Paşa'nın da mütalâalarının, bu görüşü kuvvetlendirir mahiyette olduğunu söyledim.

Enver Paşa, gülümsiyerek, dedi ki: "Evet, Mustafa Kemal Paşa'nın bu kanaatte olduğunu biliyorum. Medine-i Münevvere'nin boşaltılmasını da bu nokta-i nazardan zarurî görüyor. O civardaki Ordu Kumandanlarıyla Halep'te yaptığımız bir toplantıda bu fikirlerini ileri sürmüştü. Fakat biz umumî vaziyet bakımından Medine'nin sonuna kadar müdafaasını, Bağdat'ın da bir an evvel geri alınmasını siyaseten zarurî görüyoruz."

Enver Paşa, bunları söyledikten sonra, âdeta zihnimi kurcalayan endişeyi sezerek, benim tekrar birşey sormama meydan vermemek ister gibi "Rauf Bey" diye ilâve etti:

"Mustafa Kemal Paşa nedense sadece vazifesine taallûk eden noktalardaki kanaatlerini söylemekle kalmıyor. Askerlikle bağdaştırılması kaabil olmayan hususî ve siyasî tahriklere de teşebbüs ediyor. Her halde duymuşsundur, bir defa bazı Ordu Kumandanlarına telgraflar çekerek hepsini birlikte harekete davet ve itaatsizliğe teşvik etmişti. Haber alınca kendisini çağırarak görüştüm. Siyaset yapmak istiyorsa, askerlikten çekilmesini söyledim. Mebusluğuna delâlet edeceğimi va'dettim, fikir ve kanaatlerini Mecliste müdafaa etmesinin daha doğru ve münasip olacağını anlattım. Aksi takdirde kumandan olarak orduyu intizamsızlığa sevk ve müdafaayı zorlaştıracak

harekette devam ederse, önleyici tedbirler almaya mecbur kalacağımı söyledim. İtizar etti. Hareketinin yanlış yorumlanmış olmasından üzüldüğünü, Meclis ve Mebusluk düşünmediğini, askerlikte kalmayı tercih ettiğini söyledi. Ben de bundan memnun oldum. Hiç şüphesiz, hizmetinden memleketin istiğna gösteremeyeceyi değerli kumandanlarımızdandır. Bunu daima takdir ettiğim cihetle, tekrar Ordu Kumandanlığma tâyin ettim. Fakat son günlerde yine bazı siyasî tahriklerde bulunduğunu haber alıyorum.. Meselâ..."

Burada dayanamadım, Enver Paşa'nın sözünü keserek "Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul'a geldiği vakitler, fırsat buldukça buluşup, harb durumu ve müdafaa işlerimiz üzerinde konuşuyoruz, vatanın selâmetiyle endişelidir, hususî bir maksadı, hele tahrik gibi bir niyeti bulunduğuna kani değilim." dedim ve işittiklerinin, bu gibi hallerde çoğunlukla görüldüğü gibi, şişirilerek ve çekememezlik tesirleriyle anlatılmış olabileceğini bu sebeple ciddiye almamalannı rica ettim.

Enver Paşa, fikrini biraz daha açıklayarak, "Mustafa Kemal Paşa'nın vatana en faydalı surette hizmet edebilir bir şahsiyet olduğu şüphesizdir. Ben de kendisini lâyık olduğu makamlarda istihdamda devam edeceğim. Fakat siyasî teşebbüslerde devamına muvaffak etmemekte elbette mazurum."dedi ve sözü hemen sulh konferansına getirerek, orada takip edilecek yol hakkında başka bir söyliyeceği bulunmadığını, heyet azasından Ahmet İzzet Paşa'nın askerî vaziyetimize tamamiyle vakıf olduğunu, lüzum görüldüğünde kendileriyle istişare edebileceğimi söyledi. Veda ettim, ayrıldım. Demek ki, Mustafa Kemal Paşa aleyhinde verilmiş, bir kararı yoktu. İçim rahat etti. Nitekim bu defa da kendisini, İmparatora iade-i ziyarete Berlin'e giden Veliaht Vahdettin Efendinin refaketine tâyin etmişti.

MUSTAFA KEMAL YATAKTAN FIRLIYOR

Birkaç gün sonra Brest-Litowsk'a müteveccihen İstanbul'dan ayrıldım. Berlin'e varır varmaz doğru Adlon oteline gittim. İmparatora ziyaretini iade etmeye gelen Veliaht Vahdettin Efendi ile maiyeti de bu otelde bulunuyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa'yı sordum. Henüz yatakta imiş, fakat bekletmedi, o haliyle ve samimiyetle beni kabul etti. Hayli zamandır görüşemediğimizden, bu gibi hallerde mutad olduğu veçhile -hâl ve hatırdan sonra- İstanbul'dan haber sordu. Lâtife tarzında dedim ki: "Talât Paşa, kabinesi aleyhinde yapılmak istenen bir hareketi Ali Fethi Bey'den duymuş, önlemeye çalışıyormuş..."

Mustafa Kemal Paşa: "Ne diyorsun?" diye telâşla yataktan fırladı:

"Talât Paşa, bundan kimseye bahsetmemeye namusu üzerine söz vermişti. Demek ki, sözünü tutmamış, öyle mi?" diyerek, hayli öfkelendi.

"Hayır, dedim, ben bunu Talât Paşa'dan duymadım. Enver Paşa söyledi."

Heyecan ve merakla gözlerimin içine bakıyordu. Merakını tatmin için Enver Paşa ile konuşmamızı tafsilâtiyle anlattım. Sükûnet buldu. Sonra Enver Paşa'nın, kendisine mebusluk teklifini te'yit ile, mebusların memurlardan farkları olmadığını alaylı bir ifade ile beyan ve askerlikte devamdan başka çâre göremediğini üzüntü içinde anlattı.

Ben de kendisine dedim ki: "Öteden beri askerin politika işlerine karışmasından memleketin daima zarar gördüğü hususunda zaten ikimiz de aynı kanaatteyiz. Buna rağmen arasıra siyasî cereyanlar yaratmaya giden teşebbüsleriniz oluyor. Biliyorum, bazı vaziyetlerde sabrınız tükeniyor, heyecanınızı frenleyemiyorsunuz. Lâkin karşı tarafın hali de malûm. Sizin için olduğu kadar, memleket için de hiç istenmiyecek akibetlerle karşılaşmaktan endişe ediyorum." dedim.

Düşündü, hak verdi.

Bundan sonra, maiyetlerinde bulundukları Veliaht'tan söz açıldı. İhtiyarlığı dolayısiyle iradesini iş başındakilere kaptırmış olan Sultan

Reşat'a nazaran Veliaht Vahdettin Efendinin daha çok meziyetlere sahip olduğunu ve tahta geçerse memleketin salâh yoluna gireceğinden emin bulunduğunu ve o günü beklemekten başka çâre kalmadığını söyleyerek, fırsat buldukça kendisini umumî vaziyet hakkında aydınlatıp ikâz etmekte olduğunu ve "Efendi"nin bu ikâzları iyi karşıladığını da ilâve etti. O günkü, görüşmemiz bu kadarla kaldı. Aylar geçti. İstanbul'a döndüm. Mustafa Kemal Paşa'nın tedavi için Avusturya'ya gitmiş olduğunu öğrendim. Bu sırada Beşinci Sultan Mehmet vefat etti. Vahidettin Efendi, Altıncı Mehmet unvanıyla tahta çıktı.

Bir müddet sonra Avusturya'dan dönen Mustafa Kemal Paşa, birdenbire tayin edildiği ordu kumandanlığı vazifesine başlamak üzere Filistin cephesine gidiyordu.

Haydarpaşa istasyonunda kendisini uğurlarken, söz yeni Padişaha intikal etti ve Cuma günü selâmlık resminde bulunduğu esnada, Sultan Vahdettin'in kendisini hünkâr mahfeline çağırdığını, yanına girince Enver Paşa ile bir Alman Generali de hazır bulundukları halde, ordu kumandanlığı memuriyetimi, Padişahın doğrudan doğruya kendisinin irâde eylediğini ve bu durumda, itiraz ve redde imkân bulamadığını anlattı.

MUSTAFA KEMAL FİLİSTİN CEPHESİNE GİDİYOR

Sultan Vahdettin tahta çıkınca, başkumandanlık vazifesini kendi üstüne almıştı. O âna kadar başkumandan vekili olarak bu vazifeyi, olanca yetkisiyle tek başına üstünde bulunduran Enver Paşa da artık umumî karargâh Erkân-ı Harbiye Reisi ünvaniyle eskisi gibi harp hareketlerini idarede devam ediyordu.

İstasyonda hereket zamanı gelip, ayrılacağımız sırada Mustafa Kemal Paşa, kimseye duyurmayacak bir tarzda kulağıma eğilerek -mebus olan, muhalif fırka lideri- Ali Fethi Bey'le temasta bulunup, ahvali yakından takip etmekliğimi istedi.

Ben de; 'Üzerimde askerî vazife bulundukça siyasî mes'elelere karışmaktan mutlak olarak çekinmeye karar verdim ve tekrar ederim. Fethi Bey'le Meşrutiyetin iptidasından beri tanışmakta olduğumuz halde, siyasî gidişine katılmayı doğru bulmuyorum." dedim.

O tarihten sonra, Mütârekenin imzalanmasmı müteakip Bahriye Nezaretinden istifa ile fiilî hizmetten çekildiğim ve Mustafa Kemal Paşa'nın da Ordular Grubu Kumandanlığından ayrılıp İstanbul'a döndüğü zamana kadar kendisini görmedim. Bu zaman içinde mektuplaşmamız da olmadı. Temasta bulunduğumuz zamanlarda, kendisinin gireceği bir kabinede benim de vazife almaklığım hususunda da aramızda bir bahis geçmiş değildi.

Gene Berlin'de, Adlon otelinde, Brest-Litowska gitmek için askerî delegemiz Ahmet İzzet Paşa'yı beklediği sırada, Veliaht Vahdettin Efendinin maiyetine memur edilmiş olan -eski Sadrazam Kâmil Paşa'nın damadı Albay Naci Bey (Eldeniz)- Veliahdın beni görmek istediğini söyledi ve kendisinden vakit alarak beni götürdü, tanıştırdı. Vahidettin Efendi beni çok mültefit ve nazikhane kabul etti ve Almanya'da hakkında gösterilen saygıdan bahsederken de: "Bu hüsnü muâmele elbette bana, benim şahsıma değil, kahraman ordumuza ve büyük milletimizedir." diyordu.

İSTANBUL'DA SON BULUŞMA

Şimdi İstanbul'daki bulunuşumuza dönelim:

Epey zamandan beri birbirimizden uzak kalmıştık. Ne kadar geç olsa da, günün birinde, hâlen içinde bulunduğumuz durumda buluşmamız ihtimali de hiç bir zaman aklımıza gelmemişti. Şu ânda ikimiz de dolu idik.

O, Anafartalar kahramanlığı ile temayüz ettiği günden beri savaştan savaşa, şan ve şerefle koşmuş ve harp talihinin bütün cephelerde aleyhimize dönüşü üzerine kendisine hâs olağanüstü azim ve kudretle derleyip toparlayarak bir varlık haline getirebildiği İmparatorluğun son kuvvetlerinin başında, bin bir tehlikeye göğüs gere gere giriştiği çetin çarpışmaların sonuncusundan geliyordu.

Ben, harbin iptidasındanberi görevlendirildiğim işler dolayısıyle İran, Irak vesaire gibi yerlerde bulunduktan sonra, müttefiklerimiz orduları gibi, İmparatorluk kuvvetlerinin de bütün cephelerde dayanma gücünü kaybedişleri ile beliren umumî dağılma, hattâ çökme felâketini önlemek üzere, devletçe kaçınılmaz bir zaruret olarak yapılmasına lüzum görülen mütâreke gibi, hayatımda yüklendiğim en nazik ve mes'uliyetli vazifeyi henüz yapmış, bunun nasıl tatbik edileceği, edilirken de nelere uğranmak ihtimali olduğunu düşünerek, son derece huzursuz bir durumda bulunuyordum. İşte bu düşünce içinde karşı karşıya oturduğumuz zaman, göz göze geldiğimiz ânda ikimizin de dilimizin ucuna gelen ilk söz "Ne oluyoruz? Nedir bu hâl? Vaziyeti nasıl görüyorsunuz?" olmuştu.

Durum ortada malûmdu. Ne onun getirdiği haberlerde, ne benim anlattıklarımda sadre şifa verip, insana biraz olsun ümit bahşedebilecek hiçbir şey yoktu. Ve bu, son derece nâzik ve buhranlı hava içinde, hiç olmazsa mümkün olanı yaparak uğradığımız ve uğrayacağımız zararları asgarî haddine indirebilmek çarelerini bulması gereken işbaşındaki hükümetten de bir hayır beklenememesi, üzüntümüzü bütün bütün arttırıyordu.

Mustafa Kemal Paşa bu noktada "Keşke istifa edip çekilmeseydiniz?" deyince ben, Ahmet İzzet Paşa kabinesini istifaya zorlayan sebepleri, bu arada Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Kanunu Esasî aleyhine kışkırttığı Padişahı sonuna kadar nasıl destekleyip istifamızı -memleket hesabına- kaçınılmaz bir zaruret haline getirdiğini tafsilatıyla anlattım.

Mustafa Kemal Paşa bir müddet düşündükten sonra:

"Tevfik Paşa kabinesi, daha ilk günden bocalamaya başlamıştı. Artık yaşını başını almış olan bu Vezirden başka türlü bir hareket beklenemiyeceğini de benden iyi bilirsiniz. Bilhassa bu derece mühim ve nazik bir zamanda işbaşında bulunması memlekete zarardan başka bir şey temin edemez. Fakat ne yapmalı?" diyerek, bir kere Ahmet İzzet Paşa ile görüşmemizin münasip bulunduğunu söyledi.

İzzet Paşa'yı konağında ziyaret ettik. Hâl ve hatır sorulduktan sonra Adana'da bıraktığı kuvvetler hakkında kısaca bilgi vererek, cephelerdeki hâlimizin fecaatini anlatan Mustafa Kemal Paşa sözü İstanbul'da şahit olduğu duruma getirerek, Tevfik Paşa kabinesinin iktidarda kalmasına, memleketin bugün mâruz bulunduğu tehlikeleri gören bir vatansever olarak hiç kimsenin gönlü razı olamayacağını ve vakit geçirmeden bu işe bir çâre bulmak vazifesinin de ihmal edilemeyeceğini ileri sürerek Ahmet İzzet Paşa'ya hitaben; "İşbaşına yine sizin gelmeniz zarureti vardır Paşam, memleketin bugün mâruz bulunduğu müşkülât bunu icap ettirmektedir. Sizin yeni bir kabine kurmanızdan başka bir çâre yoktur. Bunun için Tevfik Paşa kabinesini Mecliste itimatsızlığa uğratmak lâzundır." dedi.

İzzet Paşa, hakkında gösterdiği muhabbetten dolayı Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkür etmekle beraber, üç dört gün önce arkadaşlarıyle beraber kendisini istifaya zorlayan sebepler hâlâ var olduğuna göre, yeni bir kabine kurmayı düşünmeye dahi yer olmadığını, esasen bundan böyle, Kanun-i Esasiye aykırı hareketi göze almış olan Hükümdar ile çekişip memleketi daha da buhranlı vaziyetlere sokmaktan çekindiği için iktidara niyetli olmadığını kat'î bir şekilde ifade eyledi ve bu konuda hayli konuşuldu.

KABİNEYİ DÜŞÜRMEYE KARAR VERİLİYOR

Mustafa Kemal Paşa fikrinde ısrar ile: "Her şeyin üstünde tutulması lâzım gelen memleket menfaatlerinin gerektirdiği işi yapmak için, fedakârlıktan çekinilmemesi ve bu takdirde yenilmeyecek zorluk bulunmayacağını da ileri sürerek, Tevfik Paşa kabinesini Meclis re'yile düşürüp, yerine kendisinin de gireceği, ikinci İzzet Paşa kabinesinin kurulmasını sağlamaktan başka kurtuluş çâresi bulunmadığı tekrar ediyordu.

Nihayet Paşa'nın bu konuda ileri sürdüğü sebepler, bizi de ikna ettiğinden, teklifini ittifakla tasvip ve kabul ettik. Bunun üzerine, Tevfik Paşa kabinesinin Mebusan Meclisinde itimat reyi alamamasını temin için ne şekilde hareketle, nasıl çalışmamız gerektiğini konuşarak, aramızda vazife taksimi yaptıktan sonra da, bu yolda çalışmalara koyulduk.

Mebusan Meclisi, evvelce de kaydettiğim gibi, pek karışık bir duruma girmişti. Mütarekenâme imzalandığı güne kadarki zaman içinde tam dört yıl kat'î bir İttihatçı çoğunluğuna sahne olan Meclis, şimdi bilhassa Talât, Enver ve Cemal Paşaların memleketten uzaklaşmış oldukları günden beri, şaşılacak bir süratle renklerini, hüviyetlerini ve bilhassa kanaatlerini değiştiriverenlerin ağır basışlariyle bir hercümerç içinde yüzüyordu.

Gerçi büyükler daha gitmeden, alelacele toplanan bir kongre ile adını "Teceddüd"e çevirmiş bulunduklanndan, ortada "İttihad ve Terakki Fırkası" diye de bir şey kalmamış idi ise de, onun tarihe "son" diye geçecek olan mebuslarının vatan ve milletin kaderi bahis konusu olduğu şu pek buhranlı zamanda, üstlerine düşen son vazifeyi idrâkle, ancak düşmanlarm işine yarayacak olan ayrılık gayrılıktan çekinip, olanca güçlerini memlekete hayırlı olmak amacında birleştirmeleri gerekirken, maalesef, durum hiç de öyle değildi.

Mebusan Meclisinin bu durumuna rağmen biz; Mustafa Kemal Paşa, Ali Fethi ve İsmail Canbolat Bey'lerle ben, Ahmet İzzet Paşa'nın konağında verdiğimiz karara uyarak, tam bir ümitle, tanıdığımız mebuslara ve onlar vasıtasıyle diğerlerine de Tevfık Paşa kabinesine itimat reyi verdirmemek için geceli gündüzlü çalışmalara koyulmuştuk. Aramızda, bu konuda en çok gayret gösteren de, Mustafa Kemal Paşa idi. Paşa, ömrünü cephelerde geçirmiş bir asker

ve kumandan olarak Meclisle pek ülfeti olmadığı halde, sivil giyinerek bazı arkadaşları delâletiyle temas ettiği bu çevrede, hepimizden fazla girginlikle gayret sarf ederek tanıştığı mebusların pek çoğunun fikrini Tevfık Paşa kabinesi aleyhine çevirmiş gibi görünüyordu. Paşa, son dakikada, bu işte muvaffak olduğundan emindi. Temas ve çalışmalarımız neticesinde, biz de Meclisin büyük çoğunluğunun Tevfık Paşa Kabinesine itimat reyi vermiyeceği hususunda aynı kanaate varmış gibi idik. Fakat, rey verildiği gün Tevfik Paşa kabinesinin itimada lâyık sayılmış olduğunu büyük bir hayretle gördük.

Sonradan anlaşıldığına göre Meclis çoğunluğu, Tevfık Paşa kabinesine itimat reyi verilmediği takdirde, Padişahın Meclisi dağıtmaya teşebbüs etmesi ihtimalini düşünerek kendi varlığını bir müddet için daha korumak zorunda kalmıştı. Meclisin bu düşünce ile hareketinde ne kadar hâtalı olduğu ise, bir kaç gün sonra, aynı Tevfik Paşa kabinesinin Meclisi fesh kararı verişiyle sabit olmuştu.

MUSTAFA KEMAL DİRENİYOR

Durumun bu hâli alışına üzülmemek imkânı yoktu. Bilhassa Mustafa Kemal Paşa -aralarında, mazileri, şöhretleri itibariyle- sözlerine inanılması gereken şahsiyetlerin de bulunduğu mebuslardan bir çoğunun, kendisine kat'î vaatlerde bulundukları halde, böyle bir kaç saat içinde dönüverip aksini yapmalarına fena halde sinirlenmiş bulunuyordu. Fakat, Meclisin bu hayal kırıcı tutumuna rağmen işin arkasını bırakmak istemeyen Paşa, bir de, Padişahı aydınlatıp, doğru yola sevki denemek istediğini söyleyerek, o yolda teşebbüse geçti ve 16 Kasım 1918 Cuma günü Selâmlık töreninde huzura kabul olunarak Vahdettin ile âdet olandan uzun konuşmaya muvaffak oldu ise de bu konuşmadan da bir hayal kırıklığı ile döndü. Padişah nedense, aydınlanmak istemiyordu. O, keyfine göre hareket etmek kararını çoktan vermiş, bu arada yalnız ordunun kendisine sadakatte devam edip edemeyeceği endişesini duyduğundan, bu konuda temin edilmesini istiyordu. Artık, saltanat makamından bir hayır beklenemiyeceği gibi, hükümeti değiştirmek teşebbüsünden de vazgeçilmek gerektiği anlaşıldı. Nitekim, Paşa'nın, bir müddet sonra 30 Kasım 1918 Cuma günkü selâmlıkta, yine Yıldız Camii mahfelinde Sultan Vahdettin'le vâki olan ikinci temasından da müsbet duyduğumuz üzüntüyü umumî efkâra da aksettirmek ve aynı zamanda Padişahı da bir kere daha ikaz etmek maksadıyle, Ali Fethi Bey "Minber" gazetesinde yayınladığı "Kuvvetli hükümet isteriz." başlıklı yazıda ezcümle şöyle diyordu:

"Böyle kuvvetli bir hükümete en çok muhtaç olduğumuz bir zamanda Tevfik Paşa kabinesi âdeta bir cenin-i sâkıt olduğunu ispata başladı. Zaten millet, Paşa'nın şahsından daha fazla bir kuvvet de bekleyemezdi. Çünkü umumî efkâra istinat etmediğinden emindi. Evet, nihayet za'fıyle mümtaz olup kalan bir hükümet, hiç bir suretle bir hüviyete mâlik olduğunu bilmiyor. Tevfik Paşa, siyasî şahsiyeti renksiz harici, meselelerdeki mevcudiyeti de belirsizdi. Bir diplomat sıfatıyle bütün meziyeti işte böyle, hiç bir şey yapamamış ve yapamayan olmaktan ibaret bulunan Vükelâ Heyeti Reisi kaç yıldır devam eden Âyanlığı itibariyle de sahne-i vatanda tevalî eden facialarn sessiz bir seyirci mahiyetinden başka bir hüviyete mâlik değildi."

Yine "Minber"in ertesi günkü "Kabine var mı, yok mu?" serlevhalı başyazısı da şöyle bitiyordu.

"... Eğer Tevfik Paşa, mensup olduğu biçare vatana, en büyük bir siyasî muvaffakiyetten daha büyük bir hizmet ifa etmek isterse, işgal edip durduğu makamı bilâ tereddüt terk edip gitmelidir; bu gidiş, emin olsun ki, Osmanlı tarihinde bir sükûn sahifesine doğru gidiştir. Ve keza emin olsunlar ki, bu ancak felaketzede bir milletin bütün şükran hissi ile teşyî edilir..."

Mustafa Kemal Paşa, birkaç gün kaldığı "Perapalas"tan sonra, Halep'ten tanıdığı bir Hristiyan Arabın Beyoğlu'ndaki apartmanına, oradan da Şişli'deki eve nakletti. Burada da geleni gideni eksik olmamakla beraber, en yakın ve mahrem arkadaşları olarak, yine Ali Fethi, İsmail Canbulat ve ben vardım. Hemen hemen her gün buluşur, toplanır, konuşur, daha doğrusu dertleşirdik. İstanbul artık, sokaklarında dahi rahat dolaşıp nefes alınamayan bir şehir haline gelmişti. İmzaladıkları mütarekenâme hükümlerini, daha mürekkebi kurumadan, çeşitli bahanelerle hiçe saymaya başlayarak, azgınlıklarını arttırdıkça arttıran İngilizler, şımarttıkları Fransız ve İtalyanlarla beraber bu şehri bir sömürge havasına bürümek için yapmadıklarını bırakmıyorlardı.

İNGİLİZLER BİZİ ALDATMIŞLARDI

Bütün dünyaca sözünün ehli olmak geleneğinin canlı bir örneği sayılan İngiliz denizciliğinin en yüksek mertebelerine ulaşmış olan Amiral Galtrop, daha bir ay evvel, Mondros'ta, gözlerimin içine bakarak; "Karadeniz'e çıkmaları zarureti hâsıl olsa bile, Yunan harp gemilerinin kimseye görünmemeleri için Boğazdan yalnız geceleri geçmelerini temin edeceğim." diye bana kat'î teminat vermiş olduğu halde, şimdi Dolmabahçe önünde demirlettiği Averof'ta İstanbullu Rumlara ziyafetler çektiriyordu. Çeşitli vazifelerle uzun zaman aralarında bulunarak, her hallerini yakından görüp, ağır başlılıkları, çalışkanlıkları, dürüstlükleri ve bilhassa ahde vefakârlıklarıyle takdir ettiğim İngilizler, bunlar mı idi? Böylesine bir aldanışı, kendi kendime bir türlü izah edemiyordum.

MUSTAFA KEMAL İNGİLİZLERİ ÖVÜYOR

Daha iki hafta evvel, İstanbul'a gelişimin üçüncü günü gazetecilerin Mondros mütarekesi hakkındaki sualini cevaplandıran Mustafa Kemal Paşa da aynı inançla "İngilizlerin Osmanlı milletinin hürriyetine ve devletimizin istiklâline riayette gösterdikleri hürmet ve insaniyet karşısında yalnız benim değil, bütün Osmanlı milletinin İngilizlerden daha hayırlı bir dost olmayacağı kanaatiyle mütehassıs olmalan pek tabiîdir." demiş olmasını şimdi nasıl izah edeceğimi bilemiyordum.

Asıl önemli olan ise, İngilizlerin öteden beri, haklarında beslenen iyi duygularla, inancı kökünden sarsacak derecede lüzumsuz ve icapsız hareketlerde bulunmakla canından bezdirdikleri bir milleti, şeref ve namusunu korumak azmiyle silâha sarılıp mücahedeye sevk ettiklerinin farkmda olmayışları idi. Biz Şişli'de şimdi müze olan evin orta katında perdeleri daima inik duran odasında başbaşa vererek işte bu ruh haleti içinde dertleşirken, artık, mütarekenin ilk günlerindeki yılgınlık, bezginlik ve kötümserlikten yavaş yavaş sıyrılarak, "Kurtuluş çarelerini mutlaka bulmak" ve bunu tatbik edebilmek için "yalnız ve yalnız kendimizi, bu milletin sönmediğine ve sönmeyeceğine inandığımız imanına" güvenmek gerektiğinde ittifak ediyorduk.

Birgün Şişli'deki evde yine toplu bulunduğumuz sırada, yâver Cevat Abbas Bey telâşlı bir durumda odaya geldi. "İtalyan Karabinyerleri kapıya geldi. Evi aramak istiyorlar" dedi. Mustafa Kemal Paşa, birdenbire hiddetlendi. "Ne araması, ne istiyorlar?" Cevat Abbas'a "Çağır başları kimse onu bana!" emrini verdi.

Başları olduğu anlaşılan bir subayla, bir Ermeni tercüman geldiler. Tercüman, Paşa'yı görüp de: "Kolonel!" diye hitap edince, Paşa bütün bütün hiddetlenip azarlayarak: "Ne koloneli? Gözünü aç, ben generalim!" dedi ve şaşırıp kalan tercümana devamla: "Ben Kont Sforça ile konuşurum, haydi siz gidin!"dedi. Onlar da, bu tekdir ve kat'î konuşuş karşısında seslerini çıkarmayarak, ters yüzü dönüp gittiler.

Sonradan anlaşıldı, meğer İtalyanlar Mustafa Kemal Paşa'nın Halep'ten birlikte getirip, evinde sakladığı Ermeni çocuklarını aramaya gelmişlermiş. Halbuki böyle bir şeyin aslı yoktu. O sıralarda müşterek dostumuz Ali Fuat Paşa da sıtmadan muztarıp olduğundan, tedavi için İstanbul'a gelmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evinde buluştuk.

Onun da Anadolu'dan getirdiği taze haberlerin iyi denebilecek bir tarafı yoktu. Adana'dan çekilip Konya Ereğlisi'nde topladığı kıtalarını Ankara'ya sevk için imkân bulamadığını, çünkü demiryolu idaresi ellerinde bulunan İtalyanların para istediklerini, halbuki paraları olmadığını söyleyerek, gerektiği takdirde askerlerini Ankara'ya yürüterek götüreceğini anlatıyor ve ilâve ediyordu: "Siz de Ankara'ya gelin, başka çare yok. Burada bir şey yapılamayacağı artık anlaşılmıştır. Kolordum Ankara'ya yerleşince gelin, birlikte hareket edelim." Galiba yine o gündü Ali Fuat Paşa -o sıralarda kardeşinin kızıyla evlenmek üzere olan- daha sonra Damat Ferit Paşa kabinesi Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'den bazı hususlarda faydalanılabileceğini de ortaya atmıştı.

Mehmet Ali Bey denen bu zatı tanımıyorduk. Yeniköy Belediye Reisliğinden emekli ve ticaretle meşgulmüş. Hürriyet ve İtilâf Fırkasının sivrilmiş nüfuzlu şahsiyetleri arasında bulunuyormuş. Ali Fuat Paşa bu zatla akrabalığından istifade edilerek, bilhassa duruma hâkim bulunan Hürriyet ve İtilâfçılar arasında beslendiği görülen itimatsızlığı izale suretiyle Mustafa Kemal Paşa'yı -Anadolu'da âsâyişi temin maksadıyle- bir vazifeye tayin ettirmek düşüncesini ileri sürmüştü. Birkaç gün sonra Ali Fuat Paşa'nın babası rahmetli İsmail Fazıl Paşa Kuzguncuk'taki yalılarında yemeğe davet ettiği Mustafa Kemal Paşa ile Mehmet Ali Bey'i birbirlerine tanıştırdı. Mehmet Ali Bey, zaten Anafartalardan beri, hakkında büyük bir saygı beslediğini gizlemediği Mustafa Kemal Paşa ile tanıştıktan sonra, sık sık ziyaretine gelerek kısa bir zamanda samimiyetini arttırdı ve Hürriyet ve İtilâfçılar arasındaki nüfuzundan istifade ederek, Paşa'ya her hususta yardım etmeye âmâde olduğunu belirten bir vaziyet aldı ve o sırada Tevfik Paşa kabinesinin istifası üzerine iktidara gelen Damat Ferit Paşa Kabinesinde Posta Telgraf Nazırı olan Mehmet Ali Bey, bir müddet sonra da aynı Kabinede Dahiliye Nazırı olmuştu.

İşte o günlerde İstanbul'daki işgal kuvvetleri kumandanlığının, Sadârete müracaatla, Samsun ve dolaylarında âsâyişin bozulduğu ve Rum köylerinin mütemadiyen taarruza uğradığından bahisle, Hükümet âsâyişi muhafaza edemediği takdirde kendilerinin müdaheleye mecbur kalacaklarını bildirişi üzerine telâşa düşen Sadrâzam Damat Ferit Paşa, Mehmet Ali Bey'i çağırtıp: "Dahiliye Nazırı olarak bu meseleye ne gibi bir çare düşündüğünü" sormuş, o da "Bu iş burada, Bab-ı Âli'de yoluna konamaz. Âsâyişin bozulduğu bölgeye bu dâvanın hakkından gelebilecek dirayetli, tecrübeli bir şahsiyeti geniş selâhiyetle göndermek lâzımdır. Mevcut kumandanlar arasında bu vasıfları haiz olarak hatırıma gelen de Mustafa Kemal Paşa'dır." cevabını verince Damat Ferit Paşa bir müddet tereddüt etmişse de, sonunda bir denemeye teşebbüs ederek, yine Mehmet Ali

Bey vasıtasıyle Mustafa Kemal Paşa'yı Serkldoriyan'da (Circle d'Orient) bir yemeğe davet etmişti. Mustafa Kemal Paşa, Damat Ferit ile ilk defa o gün, o yemekte tanıştı. Fakat o gün yalnız tanışmakla kalıp, esaslı bir konuya temas etmemişlerse de, ondan sonra yine Mehmet Ali Bey'in çalışmalarıyla, ikinci bir temas vuku bulmuş ve en sonunda Anadolu'da âsâyişi temin edebilecek tek şahsiyetin Mustafa Kemal Paşa olduğuna kanaat getiren Sadrâzam Damat Ferit Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliğine tayin iradesini bizzat kendisi yazdırıp, Padişaha imzalatmıştı.

[Kâzım Karabekir Paşa, Yayınevimizce daha önce yayınlanmış olan "Paşaların Hesaplaşması" adlı eserinde Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesi teklifinin kendisinden geldiği ve Padişah'tan alınan yazılı belge ile Ordu Müfettişi olarak saray tarafından Anadolu'ya gönderildiğini belirtmektedir.]

Mehmet Ali Bey, koyu bir Hürriyet ve İtilâfçı olduğu halde, bu işi hiç şüphe yok ki, liyakat ve kudretine inandığı Mustafa Kemal Paşa'nın, yabancıların da şikâyetini mucip olan âsâyişsizliği gidererek, mensup olduğu hükümetin mevkiini kuvvetlendireceği düşüncesiyle yapmıştı. Nitekim Paşa Samsun'a giderken İstanbul'da onu uğurlamaya gelen tek nâzır da Mehmet Ali Bey'di. 1919 Mart başında İstanbul'dan ayrılacağı sırada Ali Fuat Paşa ile son defa olarak yine Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evinde buluşmuştuk. Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'ya verdiği bu vedâ yemeğinde, benim de bulunmamı isteyerek davet etmişti. Sofra başında üçümüz yalnızdık. Fakat o sırada Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmek kararı henüz kat'î şekilde verilmiş değildi.

MUSTAFA KEMAL PAŞA ANADOLU'YA GÖNDERİLİYOR

Paşa bir müddet evvel Ali Fuat Bey'in teşkil etmiş olduğu Osmanlı Ahrar fırkasını kuvvetlendirip iktidara geçirmek suretiyle kurulacak hükümette yer almaya ve bu yerde İstanbul'da mücadele zemini hazırlamayı düşünerek bazı faaliyetlerde bulunuyor, hattâ bu maksatla Ali Fethi Bey'in Minber gazetesine ortak olarak, yayın sahasında da -tabiî hüviyetini açıklamayarak- çalışıyordu. Böylece İstanbul'da bir şeyler yapmak ümitleri tekrar dirilir gibi olmuştu. Hattâ, bu aralık, zaaf içinde yüzen Tevfik Paşa hükümetinin kırık düzen beceriksizlikleri ile uğranılan zararların bir an evvel önüne geçilmek için bu hükümeti, hattâ onu desteklemekte olan Padişah Vahdettin'i bir yolunu bulup devirmekten başka çare kalmadığını ileri süren Paşâ'nın teklifiyle faaliyete geçmek kararını bile vermiştik ki, araya Kara Kemal Bey'in girişinden kuşkulanan İsmail Canbulat Bey'in itirazıyla bu iş o kadarla kalmıştı.

İsmail Canbulat Bey'in itirazı şöyle olmuştu. Tevfik Paşa Hükümetinin ve hattâ Padişahın nasıl değiştirilebileceği meselesini aramızda konuştuğumuz günlerin birinde İsmail Canbulat Bey'le ben, Şişli'de Mustafa Kemal Paşa'nın evine gittiğimizde Paşa'yı, -o zamana kadar ilk defa evine gelmiş olduğunu gördüğümüz- İttihat ve Terakkî'nin meşhur İaşe Nâzırı Kara Kemal Bey'le başbaşa konuşur bulduk. Odaya girip yanlarına yaklaştığımızda, konuşma konusunun "Tevfik Paşa'yı, otomobilinin şoförünü değiştirip kaçırarak, İstanbul'da bir yerde saklamak" olduğunu anlayınca, İsmail Canbulat Bey birdenbire asabileşerek ters yüzü dönüp odadan sofaya çıktı. Ben de peşinden gittim. "Yok birader, böyle komitacı işlerine gelemem, böyle şey olmaz, bu benim işim değil..." diye gittikçe sinirlenen Canbulat Bey'i, teskin etmek hususundaki gayretlerime rağmen evden çıkıp gitti. Sonra Kara Kemal Bey de gitmişti. İsmail Canbulat Bey asabileşince hayret etmekte olan Mustafa Kemal Paşa'ya, vaziyeti anlattım. "Neden böyle oldu? Kara Kemal de nereden çıktı?" "Yok canım, dedi, ben komitacılık yapar mıyım, Kemal Bey'in ağzını arıyordum." dedi. "Öyle ise, haydi kalkın gidelim, Canbulat'a anlatın" dedim. Canbulat'ın Osmanbey'deki evine gittik. Mustafa Kemal Paşa, Kemal Bey'in ağzını aradığını tekrar ile, işin içinde komitacılık olmadığı hususunda teminat verdi. Bu teşebbüs de bu kadarla kaldı.

Ali Fuat Paşa Konya Ereğlisi'ndeki kolordusunun başına dönerken,

Anadolu’da yer yer hüküm süren anarşiye rağmen kuvvetlerini ne yapıp yaparak Ankara’ya nakledeceğini tekrar ile, Mustafa Kemal Paşa’yı da beni de birlikte çalışmak üzere Ankara'ya davet etmişti.

Bu esnada Kâzım Karabekir Paşa da kolordu kumandanı olarak bulunduğu Tekirdağ’ından İstanbul’a gelmişti. Kâzım Karabekir Paşa ile bizi Meşrutiyetten evvel müşterek arkadaşımız -daha sonra Paşa olan- Selâhattin Adil Bey tanıştırmıştı.

O tarihte Selâhattin Âdil Bey'in kardeşi Muzaffer Bey İdare-i Mahsusa'da -şimdiki Denizcilik İşletmesi- seyir zâbiti, ben de onun muavini idim. Selâhattin Âdil Bey'le Kâzım Karabekir'in arkadaşlıkları Manastır Askerî Mektebinden başlamış. Meşrutiyetten evvel her ikisi de Harbiye Mektebinde muallim muavini bulundukları sırada, aynı zamanda gizlice İttihat ve Terakki teşkilâtı yapmakta idiler. Her ikisi de gayet açık kalbli, dürüst ahlâklı son derece vatansever ve arkadaşları arasında sözlerine inanılır insanlar olarak tanınmışlardı. Kâzım Karabekir Paşa ile Tekirdağ’ından gelişinde de buluştuk. Her buluşuşumuzda olduğu gibi gene Zeyrek'te Kilise Camii yanında kardeşinin büyük bir bahçe içindeki evinde başbaşa kalarak uzun uzun konuştuk, dertleştik.

KARABEKİR PAŞA KARARLI

Tekirdağ'ına dönmek istemiyor. Umumî Harb esnasında Şevket Turgut Paşa'nın erkânı harbi olarak bulunduğu esnada Şark'a gitmek ve gene orada çalışmak istiyor ve bu maksatla Şevket Turgut Paşa'ya müracaat ederek Erzurum'daki Kolordu Kumandanlığına tayinini temin ettiğini söylüyor ve artık memleketin bugün içine düştüğü durumda İstanbul'da hiçbir şey yapılamayacağından, hepimizin buradan ayrılarak Anadolu'ya, tercihan Şark'a gelmemizi tavsiye ediyordu.

Kendisi ile gene aynı evde ikinci görüşüşümüzde bu tavsiye ve dâvetini ısrar ile tekrar eden Kâzım Karabekir Paşa, ayrıca vedâ için ziyaretine gittiği Mustafa Kemal Paşa'ya da durumu anlatarak tavsiye ve dâveti yaptığım söyleyip benim de bu fikri destekleyerek bir an evvel tahakkuk ettirmek yolunda çalışmamı rica etti. Ben de kendisine tamamen aynı fikirde olduğumu tekrar ile bu hususta elimden geleni yapacağımdan emin olmasını, esasen Mustafa Kemal Paşa'nın da başka türlü düşünmediğini ve yakın zamanda kat'î bir karara varılacağını kuvvetle umduğumu söyledim ve kendisine başarılar dileyerek vedâ ettim, ayrıldık.

Bu suretle Anadolu'ya bir de Kâzım Karabekir Paşa tarafından dâvet edilmiş bulunuyorduk.

Bu dâvetler, ikimiz için de cazipti. İstanbul'un sarayı, Bab-ı Âlisi ve ne pahasına olursa olsun iktidar hırsıyla her şeyi göze almış görünen bir takım haris politikacılarıyla arzettiği durum, bizler için buradan uzaklaşıp Anadolu'nun bir köşesinde çalışmaya koyulmaktan başka çare kalmadığını serahatle gösteriyordu. Fakat yukarıda dediğim gibi, Mustafa Kemal Paşa bazı mülâhazalarla henüz kesin kararını vermiş değildi.

Ali Fuat Paşa ile vedâlaşışımızın ertesi günü ben, epeydir tasarladığım bir teşebbüsün fiil mevkiine konması zamanının geldiğine karar vererek Bahriye Nezaretine sunduğum şu dilekçe ile, askerlik hizmetimden affımı istedim:

"308 senesinde Bahriye Mektebine girip, 314 senesi sonunda mülâzım-ı sani (Teğmen) rütbesi ile neşet etmiş olduğuma göre, zabitlik hayatım bugün yirmibirinci senesine gelmiş demektir. Ben bu mesleğe sırf haysiyet ve şeref ocağı olmak itibariyle girmiş olduğumdan, şimdiye kadar resmî hayatımda hiç bir şahsî emel tâkip etmek istemedim ve tâkip de edemedim. Geçmişim ile hâl'in bunun dehlidir.

Bununla beraber, bugünkü şartlar altında aynı resmî hayatı, bundan sonra da devam ettirmekliğime mânen ve maddeten artık imkân kalmadığını anlıyorum. Bu vicdanî mecburiyete istinaden tekaüt (emekli) ve istifa kanununun mahsus maddesi gereğince, askerlik hizmetinden affımla lüzumlu muamelenin teşriine müsaade buyurulmasını rica ederim."

İstifanâme 27 Şubat 1919 tarihli idi. Ve Bahriye Nezaretine o gün sunulmuştu. Fakat aradan bir hafta, on gün geçtiği halde hiç ses çıkmadı. O sırada Tevfık Paşa Kabinesi istifa etti. Yerine Damat Ferit Paşa Kabinesi kuruldu. Bir hafta kadar daha bekledim, yine müspet veya menfî bir cevap alamayınca, yeniden müracaat etmek üzere idim ki, Bahriye Nâzırı Müşir Şakir Paşa'nın istifanâmemi, "Değer ve ehliyeti cümlece müsellem olan böyle bir zatı kaybetmek caiz olmadığından daire-i Nezarette bizzat kendisiyle müzakerede bulunmak üzere işbu istifasının hıfzı ve kendilerine tebliği" derkenarıyla muameleye koymak istemediğini haber verdiler.

RAUF BEY KARARLI

Şakir Paşa ile görüşmekte hiçbir fayda yoktu. İstifamda kararlı idim. Zira Bahriyeli olarak Anadolu'da bir vazife isteyemezdim. Mutlaka İstanbul'dan uzakta başlaması lâzım geldiğine kanaat getirdiğimiz mücadeleye, her türlü resmî sıfat ve selâhiyetlerden sıyrılmış bir vatan evlâdı olarak serbestçe atılmak için, askerlikle ilgimi kesmem kat'î bir zaruret hâline gelmişti. Fakat, bunları karşımdakilere açıkça söyleyemezdim. Hamdolsun sapasağlam bulunduğum bir sırada hastalık, yorgunluk filân gibi mutad bahaneler, mâzeretler ileri sürmek de meşrebime uymazdı. Müşir Şakir Paşa ise istifanamemde tek sebep olarak zikrettiğim bugünkü şartları yani, memleketin içinde bulunduğu elim vaziyeti askerlikten çekilmem için kâfi görmüyordu. Şimdi bunun üzerinde münakaşadan hiçbir netice alınamazdı. Ben böyle düşünürken, yeni Sadrâzamın bir dâvetini aldım. Damat Ferit Paşa beni Sadâret konağına dâvet ediyordu.

Onunla hiç karşı karşıya gelmemiştim. Hakkında, ağızdan ağıza söylenilen ve gazetelerde yazılanlarla son aylarda giriştiği acaip teşebbüslerin verdiği kötü intibâlardan başka bir bilgim de yoktu. Dâvetin sebebini de bilmiyordum. Sonra ve bilhassa, İzzet Paşa Kabinesi aleyhinde gazetelerde çıkan beyanatından dolayı kendisini Padişaha şikâyet etmiş olduğumu bilmemesine imkân olmadığına göre, şimdi karşılaşmamız hiç de hoş olamazdı. Lâkin bütün bunlara rağmen Sadâret konağına gittim.

DAMAT FERİT PAŞA İLE İLK VE SON KARŞILAŞMA

İstifam henüz kabul edilmemiş de olsa, ben kendimi artık üniformamdan sıyrılmış saydığım için, sivil giyinmiştim. Ferit Paşa beni, hiç bekletmeden, büyük bir nezaketle kabul etti ve "Rauf Beyefendi, ben sizi eski bir Bahriye Nâzırı diye değil, bir dost olarak görüşmeye dâvet ettim. Sizin pederiniz, âyan meclisinde benim pek sevdiğim bir dostumdu." diye söze başladıktan sonra, asıl dâvet maksadına geldi: "Askerlikten çekilmek istiyormuşsunuz. İstifanâmeniz Zât-ı Şâhâne'ye verildi. Pek müteessir oldular. Bir iki ay için bir vilâyette veya herhangi arzu ettikleri bir makamda bulunsunlar, sonra yine beraber çalışacağız iradelerini tebliğe beni memur ettiler." dedi.

Derhal şu cevabı verdim: "Teşekkür ederim. Ancak madem ki bana bir baba dostu muamelesi yapıyorsunuz. O halde ben de size görüşümü açıkça söylemeyi bir borç bilirim. Efendim, evvelâ şunu söyleyim ki, Hükümet bugün yanlış bir yoldadır. Bu gidişle orduyu isyan ettirecektir. Irak ve İzmir sahillerindeki muvaffakiyetli muharebeleriyle temayüz etmiş Nuri Paşa gibi bir İzmir vali ve kumandanını azledip, yerine Selânik'i düşmana teslim etmiş olan Nail Paşa'yı oturtuyorsunuz. Şimdi harb meydanlarından nasılsa sağ gelmiş gazilerden mürekkep olan buradaki ordu, buna tahammül edemez.

Bundan başka, askerî terhis ediyorsunuz. Hükümet terhis ettiği askerleri memleketlerine kadar sevketmeye mecburdur. Siz bunu yapmıyor, hepsini perişan bir vaziyette bırakıyorsunuz. Adam, karavanadan, kışladan ayrılmış, yiyecek ekmeği, barınacak çatısı yok. Aç ve bîilâç, sokaklarda dolaşıyor. Ben, Toptaşı'nda yabancıların bunlara sadaka verdiklerini gözlerimle gördüm. Bunlar ne İttihatçı, ne İtilâfçı... Cepheden cepheye koşarak ateşler içinde yüzerek, vatana karşı olan borçlarını ödemişler, ölmemişler.. Ama şimdi, ölümden beter bir sefaletle mahkûm edilmektedirler... İşte bu gibi haller, mutlaka umumî bir kıyama yol açar..."

Ferit Paşa: "Aman ne diyorsunuz beyefendi? Aman ne diyorsunuz." diye telâşlanınca, ben devam ettim.

- Size gördüklerimi anlatıyorum. Fakat daha bitmedi ben daha meşrutiyetten evvelden başlıyarak, memlekette bugüne kadar olan ihtilâllerin ya içinde, ya kenarında bulundum. Size bu sıfatla söylüyorum ki, mutlaka, mutlaka bir ayaklanma olacaktır. Ben buna

asker olarak karışmak istemiyorum. İşte istifamın sebebi budur. Her türlü resmî sıfat ve selâhiyetlerden sıyrılıp, her hareketimin mes'uliyetini şahsen yüklenmekte serbest olmak istiyorum."

EFENDİ... NAZİK... TERBİYELİ...

Damat Ferit Paşa, galiba bu tarzda konuşmalara muhatap olmaya alışmamış olacak ki, tarif edemeyeceğim bir şaşkınlık içinde yüzüme bakakaldı. Ve sadece bir "Pekiyi efendim" diyebilerek ağır ağır yerinden kalktı. Beni kapıya kadar uğurladı. Bir müddet sonra da istifamı kabul ettiler. Bu zâtın, o gün bende bıraktığı intibâ, gayet efendi, nazik, terbiyeli fakat akl-ı selîm, izân ve temkin namına bir şeye sahip olmayışı idi.

Fakat Ali Galip hâlâ peşine taktığı bazı silahşörlerle Malatya'dan ileriye adım atamıyor, Sivas'a yaklaşmak cesaretini gösteremiyordu.

Nihayet Mustafa Kemal Paşa bizzat makine başında, gerekli tedbirleri alarak sarılması için, sağdan soldan bazı kuvvetleri tahrik etti. Bu arada- sonraları Sivas Mebusu olan ve İzmir suikastı meselesinde İstiklâl Mahkemesince idama mahkûm edilen- Halis Turgut Bey'den de istifade edilmek istenmişti.

Halis Turgut Bey, İttihatçı olduğu için tehcir meselesinden çekindiğinden veya emniyet tertibatı alınmak maksadıyla -Sivas'tan dağa çıkmıştı- çağırdılar, geldi. Oturdu ve ilk söz olarak "Ben evvelâ İttihatçıyım, sonra da Türkçüyüm. Bunu bir kere bilin de, ondan sonra, ne arzu ederseniz söyleyin" dedi. Ben söylendim. "Şimdi İttihatçılık, Türkçülük meselesi yok... bir dâva vardır" dedim. "Yok bilin de, bir kere ondan sonra..." Biz de anlattık, gitti. Çok kötü duruma düşeceğini anlayınca, selâmeti firarda bularak Malatya'dan Urfa yoluyla Suriye'ye Binbaşı Nuri ile kaçan Ali Galip, soluğu Halep'te almış, ondan sonra da yine İstanbul'a gidip efendilerine sığınmıştu.

Çok garip ve acıdır ki, bu malûm efendileri, bu adamı tekrar Millî Mücadele aleyhine kullanmakta bir fayda umarak bu sefer de -16 Mart 1920 de İstanbul'un işgalinden sonra peşine takacakları, bir iki bin kişilik bir kuvvetle Antalya'ya çıkarıp, Ankara üzerine yürütmeye kalkmışlardı. Tabiî bu teşebbüsleri de, öteki gibi suya düşmüştür. Nihayet ben, Malatya'dan dönüşümde, Ankara'da bulunduğum sırada bu Ali Galip'in de orada bulunduğunu duydum. Ve mecliste bu adamın geçmişi, yani Sivas Kongresi'ni basma teşebbüsü hakkında izahat vererek, dikkat nazarını çekmek istedim. Bunun üzerine yüz ellilik listeye konan Ali Galip tekrar firar ile bu sefer ebediyen memleketten uzaklaşmıştı.

[Kâzım Karabekir Paşa, "Paşaların Hesaplaşması" adı ile yayınladığımız eserinde Trabzon Valisi olan Ali Galip'i öldürtmek için Mustafa Kemal Paşa'mn iki fedaiyi yola çıkarttığını ancak bu fedaileri kendisinin geri çevirttiğini yazmaktadır.]

İSTANBUL HÜKÜMETİYLE BAĞLAR KOPUYOR

Sivas Kongresinde, bir dereceye kadar huzuru kaçıran bu Ali Galip olayı yüzünden, İstanbul hükümeti ile münasebetimiz de çok gergin bir safhaya girdi. Bütün muhabereler ele geçip de Ali Galip'in, bu haince suikast teşebbüsüne hükümet tarafından tahrik edildiği, inkârı imkânsız bir şekilde anlaşılınca, mesele doğrudan doğruya Padişaha arzedilmek istenmiş, fakat araya giren Sadrâzam Damat Ferit Paşa, bu suretle Padişaha maruzatta bulunulmasına mâni olmuştu.

O akşam Sivas telgrafhanesinde, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte makine başında bulunuyordum. İstanbul hükümetinin bu hareketine fena halde sinirlenmiş olan Paşa, zaten bir hayır beklenmeyen bu hükümetle artık bağların tamamiyle koparılması zamanının geldiğine hükmederek, bu işi bu akşam yapıp bitirmek hususunda kararlı görünüyordu. Sadrâzam da olsa, Damat Ferit Paşa'nın temsil ettiği milletin sesini duyurmak isteyen kongre heyetinin Padişahla temasına mâni olmaya kat'iyen hakkı olmadığını ileri sürerek yol vermesi hususundaki ısrarlarına rağmen, yolun kapalı tutulmakta inat edilişi üzerine, Mustafa Kemal Paşa yine makine başında Damat Ferit Paşa'ya hitapla şu notu yazdırdı:

"Milleti Padişaha maruzatta bulunmaktan men ediyorsunuz. Alçaklar, caniler! Millet aleyhinde düşmanlarla birlikte haince tertiplerde bulunuyorsunuz. Milletin kudret ve iradesini takdirden aciz olduğunuza şüphe etmiyorum. Fakat vatan ve millete karşı haince harekette bulunacağınıza inanmak istemiyorum. Aklınızı başınıza toplayınız. Galip Bey ve hempaları gibi eblah'lerin ahmakça olan mevhum vaatlere kapılarak ve Mister Novil gibi milletimiz ve vatanımız için zararlı olan yabancılara vicdanınızı satarak irtikâp ettiğiniz denaetlerin milletçe tatbik olunacak mesuliyetini dikkat nazarında tutunuz. Güvendiğiniz şahıslar ve kuvvetin âkibetini öğrendiğiniz zaman kendi âkibetinizle mukayeseyi unutmayınız."

Bu suretle; Damat Ferit Paşa'nın, millete karşı cephe almakla kalmayarak, milletle Padişahın arasını açmak ve aynı zamanda Anadolu'da cereyan eden hâdiseleri başka türlü anlatıp Padişahı aldatmakta olduğunu belirtip, Padişah Vahdettin'in, Damat Ferit Paşa kabinesiyle aynı fikirde ve aynı maksatla birleşmiş olduğunu bilmemezlikten gelmek istiyordu. Ali Galip vakası bu konuda bize yeni

bir fırsat vermişti. Nitekim yukarıki telgrafın çekilişinin ertesi günü Padişahın Damat Ferit Paşa kabinesinin yaptıklarını öğrendiği takdirde, bunlara derhal lâyık oldukları muameleyi tatbik edeceğine emniyetimiz olduğunu ileri sürdük. Bizzat Padişaha hitap eden bir telgraf da hazırlandı.

Ve bu telgrafnamede ezcümle:

"Hükümetin muharebe ile basmak suretiyle İslâmlar arasında kan dökülmesine cüret ettiğinden Kürdistan'ı ayaklandırmak suretiyle vatanı parçalamak planını para mukabilinde taahhüt etmiş oldukları vesikalarla tahakkuk ettiğinden, hükümetin bu bapta icra vasıtası olanların perişan bir vaziyette kaçmaya zorlandıkları, yakalandıkları halde kanunun pençesine tevdi olunacakları ve bu cinayetleri Dahiliye ve Harbiye Nazırları tarafından tebliğ ve tatbik ettiren merkezi hükümete, milletin artık itimat ve emniyetinin münselip olduğu zikredildikten sonra namuslu kimselerden mürekkep yeni bir hükümet heyetinin teşkili ile bu casus şebekesi hakkında tahkikat ve süratli icraat yapılması talep ve bir âdil hükümet heyetinin kurulmasına kadar merkezî Hükümet ile muhabere ve münasebette bulunmamaya karar vermiş olan milletten, ordunun ayrılamayacağını vakanın aslını bilen biz bütün kolordu kumandanları arza mecbur olduk" deniliyordu.

TELGRAFLAR ULAŞMIYOR

11 Eylül günü ile ertesi gece, yukarıki telgrafı, bütün kolordu kumandanlarının ayrı ayrı Padişaha çekmeleri için sarfettikleri gayretleri biz de makine başından ayrılmayarak, ilgi ile takip ettik. Fakat telgraf memurlarının da bütün uğraşmalarma rağmen, Sadrâzam Damat Ferit Paşa'nın çıkardığı zorluklar yüzünden, hiçbir kolordu kumandanı sarayı bulup, telgrafını Padişaha ulaştıramıyordu. Damat Ferit Paşa İstanbul'a çekilen telgrafları almış, lâkin Padişaha gösterilmesini istemiyor ve herhangi bir yoldan ulaştırılmasına da mâni oluyordu. Vaziyet bu şekli alınca, kongre heyeti imzasıyle Sadrâzam Ferit Paşa'ya şu telgrafı çektik.

DAMAT FERİD'E ÜLTİMATOM

"Vatan ve milletin hakları ile mukadderatını ayakları altına alarak Zat-ı Hazret-i Padişahî'nin şeref ve haysiyetini ihlâl ile gafilce teşebbüs ve hareketleriniz tahakkuk eylemiştir. Milletin Padişahımızdan başka hiçbirinize emniyeti kalmamıştır. Bu sebeple hâl ve istirhamlarını ancak Zat-ı Hümâyuna arzetmek ıztırarındadır. Heyetiniz; meşrû olmayan hareketlerinin vahim sonuçlarından korkarak, millet ile Padişah arasında hail oluyor. Bu baptaki diretmeniz daha bir saat devam ederse, millet artık kendisini her türlü hareketleriyle icraatında serbest telâkkiden mazur görecektir. Ve bütün vatanın gayrimeşrû olan heyetinizle katî surette alâka ve bağlılığını kesecektir. Bu son ihtarımızdır. Bundan sonra milletin alacağı vaziyet, burada bulunan ecnebi zâbitler marifetiyle, İtilâf mümessillerine dahi, tafsilâtıyle bildirilecektir."

Aynı zamanda, mevcut dört kolordu kumandanına da şu umumî tebliğ yapıldı.

"Sivas Kongresinin Padişaha olan maruzatına İstanbul Telgraf Başmüdürlüğünce mâni olunmuştur. Bir saat mühlet içinde saraya yol verilmezse bütün Anadolu'nun İstanbul'la telgraf muhaberesinin kestirileceği cevaben bu müdürlüğe tebliğ ettirilmiştir. Kongre'nin bu meşru isteğine muvafakat cevabı alınmadığından, tebliği anından itibaren Ankara, Kastamonu, Diyarbakır telgraf merkezleriyle, Sinop'ta telgraf muhaberelerinin tatil, yani Kongre'nin iş'arlarından başka hiç bir telgrafın İstanbul'a geçirilmemesi ve İstanbul'dan kabul olunmaması ve Batı Anadolu ile muhaberemize mâni olmayacaksa, Geyve boğazı cihetindeki hattın da tutulması veya muvakkaten kesilmesi ve icraat neticesinin bildirilmesi rica olunur. Bu talimata mümanaat edecek telgraf memurları, bulundukları yerlerde derhal divan-ı harbe verilerek, haklarında en ağır ceza tatbik olunacaktır. Bu gece (yani 11/12 Eylül gecesi) netice elde edilinceye kadar bütün kumandanlar ve mülkiye memur ve âmirleriyle ilgili heyetlerin, telgrafhanelerden ayrılmamaları rica olunur."

Ertesi 12 Eylül günü, saraya yol vermemekte inat edildiği görülünce, bütün kumandanlarla Valilere, yine umumî kongre heyeti imzasıyla şu tebliğ yayınlandı:

"Hükümet, milletin sevgili Padişaha olan maruzat ve bağlılığını kesmekte ve tahakkuk eden haince hareketine devamda inat eylediğinden, millet de meşru bir hükümet heyeti iş başına gelinceye

kadar merkezî hükümetle idarî münasebetlerini ve İstanbul ile her türlü telgraf ve posta muhabere ve müraselâtını tamamen kesmeye karar vermiştir. Mahallî mülkiye memurları, askerî kumandanlarla birleşip bu hususu temin edecek ve neticeyi Sivas Umumî Kongre Heyetine bildirecektir."

İşte bu suretle 1919 Eylül'ünün 12inci günü İstanbul hükümetiyle muhabere ve bağlılık kesilmiş oldu.

KARABEKİR PAŞA'NIN TEPKİSİ

Fakat, bu kesilme keyfiyeti, bilhassa Erzurum'da bulunan Kâzım Karabekir Paşa tarafından, "acele edildi" şeklinde itiraza uğradı. Kâzım Karabekir Paşa, esasen Sivas Kongresinde alınan tedbirler ve verilen kararlardan günü gününe haberdar edilmeyişinden şikâyet ederken, bir de böyle fikri alınmadan İstanbul'la münasebetlerin kesilmiş olmasından pek üzgün olduğunu belirtiyor ve bu arada, daha önce Erzurum Kongresinde alınan kararlardan bazılarının Sivas Kongresinde değişikliklere uğratılmış olmasından dolayı, Mustafa Kemal Paşa'ya ikaz yollu telgraflar çekiyordu. Bu şikâyetler durup dururken, arada bir soğukluk yaratacak mahiyet alınca, Mustafa Kemal Paşa pek samimî bir ifade ile durumu etraflıca izâh ile, ortada alınmaya ve üzülmeye değer bir hâl olmadığını anlatmak için kendisine benim yanımda şu telgrafı yazdırıp gönderdi:

"Muhterem kardeşim; derin bir samimiyete müstenit olduğuna asla şüphe etmediğim kanaatinizi açık bir kardeşlik lisaniyle bildirmiş olmanız, kardeşlik bağlarımızın kuvvetlenmesine ve kalb-i memnuniyetimin tecellisine badî olmuştur. Tasavvur buyurulan mahzurları tamamen takdir ediyorum. 10 Eylül tarihinde hükümete doğrudan doğruya yapılmış bir tebliğim yoktur. Yalnız telgrafhanede bulunduğum bir sırada, tesadüfen Dahiliye Nazırı Adil Bey ile makine başında karşı karşıya geliverdik. Onun Sivas Valisi Reşit Paşa'ya verdiği mânâsız cevaplara karşı, bendeniz sırf şahsî olmak üzere, onun şahsına hitaben, malûmunuz olan biraz sertçe ihtarlarda bulundum. Bu âdeta bir muhavere şeklinde cari olmuştur. Bundan başka gerek hükümet ve gerek Zat-ı Şâhâneyi ve gerek ecnebilere vuku bulan müracaatlar alelıtlak Kongre Heyeti veya Heyet-i Temsiliye ifadesi imza makamına kaim olmuştur.

Yalnız Amerika Senatosuna yazılan ve malûmunuz olan bir mektubu, Kongre kararıyle beş kişi imzalamıştır ki, bu arada bendenizin de imzam vardır. Dahilî olan alenî muhaberelere gelince: Bunda da "Heyet-i Temsiliye" ibaresini imza makamında kullanmakta idik. Ancak bunun bazı taraflarca sui-tesir ve emniyetsizliği mucip olduğu görüldü. Filhakika böyle umumî bir tabirin delâlet eylediği şahsiyetler ve kuvvet gizli kalıyor. Ortada mes'ul kimdir? Bazı taraflardan bilhassa Kastamonu, Ankara, Malatya, Niğde, Canik gibi yerlerden doğrudan doğruya şahsen makine başına çağırılmaya başlandım. Âdeta Heyet-i Temsiliye ünvanı altında gizlenen şahıslarla, şahsî ortaklığım olup olmadığına dair bir tereddüt emaresi hissolundu.

Hattâ Trabzon'dan Servet Bey de Heyet-i Temsiliye imzalı tebliğleri sui-telâkki ve mezkûr Heyetin keyfiyet ve kemiyeti hakkında birçok yanlış mütalâalardan sonra, şahsen bendenizi makine başına çağırdı. Görüştükten sonra bütün münakaşaların sebebinin imzasını Heyet-i Temsiliye olarak, mevhum bir şahsiyet ifade eder tarzda atılmış olduğunu söyledi. İşte bu sebeplerden dolayı, bu imza meselesi, sizin kardeşçe iş'arınızdan evvel Heyet-i Temsiliyece müzakere mevzuu olmuştu.

Heyet-i Temsiliyenin, gizli bir komitenin icra heyeti olmayıp, hükûmetin resmî mümessillerinden mürekkep bulunması cihetiyle, kanuna tevfikan, karar ve tebliğlerin bir mesul şahıs tarafından imzalanması usulü zarurî görülmüştü. Ve Heyet-i Temsiliyenin tebliğleriyle, neşriyatına umumî ve mevhum bir nam izafesi suretiyle düşeceği kanunsuz şeklinden dolayı hasıl olacak mahzurlar millî cereyan aleyhinde olanların, esasen yapmakta oldukları zararlı propagandalara, imza bulunmak yüzünden ilâve edebilecekleri zarardan pek fazla görüldü. Ve binnetice müttefikan, imza koymak usulü karar altına alındı.

Bu karara rağmen, bu defa vuku bulan ihtar-ı biraderîlerî üzerine meselenin bir kere daha müzakere edilmesini, Heyet-i Temsiliyeye teklif ettim. Evvelce ileri sürülmüş olan sebeplerle mütalâlara göre, aynı suretle yazılan şeylerin, Heyet-i Temsiliye kararıyla olduğu tasrih edilmek üzere yazılmasına, ittifakla karar verdiler. Şahsım bahis mevzuu olmak itibariyle, bu müzakereden tarafsız kalmayı münasip gördüm. Prensip olarak bir zatın imza etmesi kabul edildikten sonra, benim yerime başka bir zatın imza etmesi bahis mevzuu oldu. Bu noktada heyetin ileri sürdüğü mahzurlar şunlardı: Bütün cihan, benim bu işin içinde bulunduğumu bilir. Bugün başka bir kimsenin imzasıyle tebligata başlanınca ve benim ismimin ortadan kalkmasıyle, ya aramızda bir nifak ve ayrılık olduğuna hükmedilecek, veyahut herhangi bir kimse imza eylediği halde, benim ortaya çıkmaktan çekinerek, meşru olmayan bir vaziyette olduğuma ve böylece hareketimizin gayrimeşru bulunduğu zehabına düşülecektir. Böyle de olmasa, herkese itimat ve emniyet bahş olacak başka bir arkadaşımız, imzasıyle ortaya çıkınca, bugün benim hakkımda varit olan mahzurlar, aynen o arkadaşımızın da hakkında varit olacaktır. O halde, onun da çekilip, başka birinin imza atmaya başlaması gibi, neticede bizim için zaaf eseri teşkil edecek olan bir silsile takip etmek lâzım gelecektir. Bilmem bu ciheti ne dereceye kadar tasvip buyurursunuz?

İŞLER YOLUNDA

Filhakika, bendenizin şahsım, bilhassa işin başlangıcında taarruz hedefi gibi tasavvur edilmişti. Fakat gerek içeriden, gerek dışarıdan muhtemel olan taarruzlar olacağı kadar olmuş ve Elhamdülillâh kâmilen maksadımıza uygun neticelenmiştir. Merkez-i hükümetle sair kötüleyici kimseler her teşebbüslerinde makhûr olmuşlardır.

Yabancılara gelince; Amerikalılar, İngilizler, ve Fransızlarla pek ciddî temas hasıl olmuş ve bunların Sivas'a kadar gelen selâhiyet sahibi memurları, lehimizde bizimle iyi münasebetlere girişmişlerdir. Bizim de içinde bulunduğumuz Kuvayi Millîyenin, bir iki kişinin tahrikleri eseri olmayıp, tamamen millî ve umumî bir şekil ve mahiyette olduğunu, malûmatımız dahilinde, raporlarla mercilerine bildirmişlerdir.

Bir de, bu gibi hareketlerde az çok önayak olanlar hakkında memleketimizde malûm olan ahlâksızlık icabı bazı kirli vicdanlı insanların dedikodularının önüne geçmek mümkün değildir. Bu hissî hal, her millette aynıdır. Bu gibi mahzurlara karşı, buraca samimiyetiyle mübeccel maksadımıza yürümekte bir ân tereddüt göstermemekliğimizdir. Bendeniz, umumî menfaate ait ve şâmil olan fiil ve hareketlerimizde kendi şahsî içtihadımla değil, bütün muhterem arkadaşlanmm vicdanî ve samimî birliğiyle hareketi tercih ettiğim, siz kardeşimce de müsellemdir. Bununla beraber bu hususta başkaca varit olacak kardeşçe mütalâalarının iş'arına intizar eder, kemâl-i hürmet ve samimiyetle gözlerinizden öperim kardeşim."

TELGRAF DİYALOĞU

Mustafa Kemal Paşa, her gün yorucu işlerle devamlı çalışmalar esnasında vuku bulan bazı olaylar yüzünden arkadaşlar arasında anlaşmazlıklar çıkmasına meydan verilmemesi için pek dikkatli davranıyordu. Kendisi ile mutabık kalarak, ben de ayrıca Kâzım Karabekir Paşa'ya durumu izâh ile, ortada anlaşmazlığa sebep olacak herhangi bir şey bulunmadığını anlatarak, uzun bir telgraf çekmiştim. Paşa, bu telgrafıma şu cevabı vermişti.

“Rauf Beyefendi Hazretlerine,

Erzurum, 21-9-1335

1- Pek samimane olan telgraf kemal-i muhabbetle mütalâa edildi. Hepimiz aynı gayenin ve aynı aşkın merbutu olduğumuz cihetle, birbirimizin ağzından samimiyetten başka bir şey çıkmayacağı tabiîdir. Bilhassa müşterek birlik ve kudreti mükemmel tutmak hepimiz için mutlak bir borçtur. İkaz ve irşad ise hepimizin hakkı ve vazifesidir. Sizlerin hatırına gelmeyenler, bize teveccüh eder. Bizim hatırımıza gelmeyen olursa size teveccüh eder. Hepimiz birbirimizin hislerini pek açık bildiğimiz cihetle, artık buraya şahsî ve hissî hareketten bahsetmek insaf ile nasıl tel'if buyuruldu?

2- İmza atmak hakkında Kemal Paşa Hazretleri izahat ile beni aydınlattılar. Elbette siz de bunu noktası noktasına mütalâa buyurdunuz. Vesikalar neşri hakkındaki nokta-i nazarımıza iştirâk ediyorsunuz. Şu halde hâtırat müstesna olmak üzere, diğer resmî vesikalar arka arkaya neşredilir. Bana daha evvel cevap verilse idi, derhal başlanabilirdi.

3- Heyet-i Temsiliye meselesine gelince, evvelâ şunu rica edeyim ki: Bizi ancak arabulucu ve uzlaştırıcı mevkiinde tasavvur buyurunuz. Burada verilen kararda, yapılan nizamnamenin değiştirilip düzeltilmesi salâhiyeti olmadığı halde, hiç bir mütalâa sorulmadan yapılan değişikliklerden haberdar olunca gerek Erzurum, gerekse Trabzon bana, bu haksızlıktır diye pek acı şikâyetlerde bulundular ve hattâ en itimat edilen Zeki Bey (eski Gümüşhane Mebusu Zeki Kadirbeyoğlu) bana şöyle yazdı: “Henüz mürekkebi kurumayan nizamnamemiz bugün parçalanıyor ki, bu da gelecek için başka türlü endişeleri davet eder.”

Zat-ı Âlî-i biraderanelerinden rica ederim; benim yerimde olsanız ne yaparsınız? Daha ilk günü rica etmiştim ki; değişikliklere ait kararlar, birbirimize danışılarak yapılsın. Ben, âkibeti düşünerek bu istirhamda

bulunmuştum. Kararlar verilirken, bunlarla ilgili millet daima düşünülmeledir. Fikir, tazyik veya oldu-bittilerle yürütülemez. Bu nazik nokta etrafmda şimdiye kadar ne zaman gaflet edilmiş ise, mutlaka karşılığını gördük, ve cezasını çektik. Erzurum ve Trabzon, nizamnamelerinin değiştirilip düzeltilmesine razı olmuyorlar ve beni arka arkaya bu konuda rahatsız ediyorlar. Ben meseleyi tekrar muhterem heyetinize arz ile beraber, hususî surette siz kardeşimden, hepimizin müşterek kanaati olmak üzere rica ediyorum ki, içtihat ve kanaatlere uymayan hususlar için ısrar yerine, salim fikirli insanlardan mürekkep olan bu heyetlerle anlaşmak elzemdir. Arz-ı muhabbetle gözlerinizden öperim."

MANDA MESELESİ

Sivas Kongresinde üzerinde önemle durulan olaylardan biri de "Manda" meselesi idi. Bu “Manda” -yani o günkü şartlar içinde, kendi gücümüzle derlenip toplanamıyacağımız mülâhazasıyla, İngiltere ve Amerika gibi bir büyük devletin geçici bir zaman için himaye şeklinde yardımını isteyip, kabul etmek- meselesi bize İstanbul'dan geliyordu.

Biz Anadolu'da, ne Erzurum, ne de Sivas'ta böyle bir şey düşünmemiştik. Biz Anadolu’ya geçtikten sonra, İstanbul'da kurtuluş işini düşünen çoğu eski arkadaşlarımızdan mürekkep çeşitli gruplar, bu mesele üzerinde durmuşlar ve bilhassa İstanbul'a gelen Amerika tahkik heyetiyle temastan sonra Manda meselesine tek kurtuluş çaresi olarak, âdeta dört elle sarılmışlardır.

Yüreklerinin istiklâl ateşiyle yandığından ve vatanseverliklerinden zerrece şüphe etmediğimiz bu arkadaşların, bu düşüncelerinde samimî oldukları da şüphesizdi.

Meselâ, İstanbul'daki Manda taraftarlarının sözcüsü durumunda olan Halide Edip Hanım'ın, Sivas Kongresi açılacağı sırada Mustafa Kemal Paşa ile beni de bu fikre temayül ettirmek maksadiyle yazmış olduğu 10 Ağustos 1919 tarihli mektup, bu samimiyetin en kuvvetli delillerinden birini teşkil eder. Halide Edip Hanım, mektubunda şöyle diyordu:

HALİDE EDİB'İN MEKTUBU

"Memleketin siyasî vaziyeti en hâd bir devreye geldi. Kendimize bir istikamet tâyini için Türk Milletinin zarını atıp müspet bir vaziyet almak zamanı ise geçmek üzere bulunuyor.

Haricî vaziyet İstanbul'da şöyle görünüyor:

Fransa, İtalya ve İngiltere Türkiye'ye mandaterlik meselesini, Amerika'nın resmi teklifi olmakla beraber, bütün kuvvetlerini Âyanın kabul etmemesi için sarfediyorlar.

Taksim'den hisse kaçırmak tabiî işlerine gelmiyor. Suriye'de hüsrana uğrayan Fransa, zararını Türkiye'de telâfi etmek istiyor. İtalya namuskâr bir emperyalist olduğundan, muhabereye ancak Anadolu taksiminden pay almak için girdiğini açıktan açığa söylüyor. İngiltere'nin oyunu biraz daha incedir. İngiltere, Türk'ün birliğini, asrileşmesini, hakikî bir istiklâl almasını, âti için bile olsa, istemiyor. Yeni vasıtalar ve fikirlerle tamamen asrî ve kuvvetli bir Müslüman-Türk hükümeti, başında hilâfet de olursa, İngiltere'nin Müslüman esirleri için bir sui-misal teşkil eder. Türkiye'yi kül halinde İngiltere alsa bile, kafasını, kolunu koparır, birkaç senede sadık bir müstemleke haline koyar. Buna en başta bilhassa "Klerikal" sınıflar memleketimizde çoktan taraftardır. Fakat bunu Fransa ile dövüşmeden yapabilmek kabil olamıyacağından taraftar olamaz, fakat Türkiye'yi birlik halinde muhafaza zarurî görünürse, yani taksimin ancak büyük askerî fedakârlıklarla husule geleceğini anlar, Lâtinleri sokmamak için Amerika fikrine zahir ve taraftar olur. Nitekim İngiliz siyasî adamları arasında zaten bu fikre temayül mevcut, Morison gibi meşhur simalar, Amerika'nın Türkiye'de manda almasına taraftar oluyorlar.

Diğer bir hal sureti de Türkiye'yi Trakya'dan, İzmir'den, Adana'dan, belki de Trabzon'dan ve mutlak İstanbul'dan mahrum ettikten sonra eski Kapitülasyonları ve boğulmaya mahkûm dahilî hududu ile müstakil bırakmak.

Biz İstanbul'da kendimiz için, bütün eski ve yeni Türkiye hudutlarına şâmil olmak üzere, muvakkat bir Amerikan mandasmı, ehven-i şer olarak görüyoruz. Sebeplerimiz şunlardır:

1- Aramızda herhangi şartlar altında Hıristiyan azınlıkları kalacaktır. Bunlar hem Osmanlı tebaası haklarından istifade edecekler, hem de hariçte bir Avrupa devletine dayanarak sûriş çıkaracaklar, mütemadi müdaheleye sebebiyet verecekler, zaten surî olan istiklâlimizden azınlıklar adına, her yıl

parça parça kaybedeceğiz. Muntazam bir hükümet ve asrî bir idare kurmak için Patrikhânenin siyasî imtiyazları, azınlıkların kuvvetli devletler vasıtasıyle mütemadi tehdidi ortadan kalkmalıdır. Küçük ve zayıf bir Türkiye bunu yapamıyacaktır.

2- Birbirini ifna eden, menfaat, hırsızlık veyahut sergüzeşt ve şöhret adına yaşayanların hırsını tatmin eden hükümet nazariyesi yerine, milletin refah ve gelişmesini temin, halkı, köyleri, sıhhati ve zihniyeti ile asrî bir halk haline koyabilecek bir hükümet nazariyesine ve tatbikatına ihtiyacımız var. Bunda lâzım gelen para, ihtisas ve kudrete sahip değiliz. Siyasî istikrazlar, siyasî esareti arttırıyor. Tarafgirlik, cehalet ve çok konuşmaktan başka müspet netice veren yeni bir hayat yaratamıyoruz.

Bugünkü hükümet adamlarını takdir etmese bile, halkı ve halk hükümeti tesisini münferit bilen, Filipin gibi vahşî bir memleketi bugün kendi kendini idareye kudretli asrî bir makine haline koyan Amerika bu hususta çok işimize geliyor. Onbeş yirmi sene zahmet çektikten sonra yeni bir Türkiye ve her ferdi tahsili, zihniyeti ile hakiki istiklâli kafasında ve cebinde taşıyan bir Türkiye'yi ancak yeni dünyanın kabiliyeti vücuda getirebilir.

3- Haricî rekabetleri ve kuvvetleri memleketimizden uzaklaştırabilecek bir yardımcıya ihtiyacımız var. Bunu ancak Avrupa dışında ve Avrupa'dan kuvvetli bir elde bulabiliriz.

4- Bugünkü oldu bittilerin kalkması ve davamızı süratle dünyaya karşı müdafaa edebilmek için, lâzım gelen kuvveti haiz bir devletin müzaheretini istemek lâzımdır. İstilâcı Avrupa'nın binbir vesaiti ve mel'un siyasetine karşı böyle bir vekil sıfatıyle Amerika'yı kendimize kazanarak ortaya atabilirsek, Şark meselesini de Türk meselesini de gelecek için kendimiz halletmiş olacağız. Bu sebeplerden dolayı, süratle istememiz lâzım gelen Amerika da, tabiî mahzursuz değildir. İzzetinefsimizden epeyce fedakârlık etmek mecburiyetinde bulunuyoruz. Yalnız bazılarının düşündüğü gibi Amerika'nın resmî sıfatına, dinî temayül ve tarafgirlik yoktur.

Hristiyanlara para verecek misyoner kadını Amerikası, Amerika'nın idarî makinesinde bir yer tutmaz. Amerika'nın idare makinesi dinsiz ve milliyetsizdir. O, çok ahenkli muhtelif cins ve mezhepte adamlarını, çok imtizaçlı bir surette bir arada tutmanın usulünü biliyor. Amerika Şarkta mandaterliye, Avrupa'da gaile almaya taraftar değildir. Fakat onların izzetinefis meselesi yaptıkları Avrupa'ya, usulleri ve idealleri ile faik bir millet olmak daiyesindedirler. Bir millet, samimiyetle Amerika milletine müracaat ederse, Avrupa'ya girdikleri memleket ve milletin hayrına nasıl bir idare kurabildiklerini göstermek isterler.

ERMENİ DOSTU TÜRK DOSTU OLUYOR

Resmî Amerika'nın mühim adamları arasında lehimize epeyce bir temayül husule geldi. İstanbul'a Ermeni dostu olarak gelen birçok Amerikalılar, Türk dostu ve Türk propagandacısı olarak döndüler. Bu cereyanı temsil eden resmî ve gayriresmî Amerika'nın fikri, gizli olarak şudur: Türkiye'yi, olduğu gibi, hiç bir parçaya ayırmamak, eski hudutları içinde birlik halinde muhafaza etmek şartı ile, umumî ve bir tek manda almak istiyorlar. Suriye, Amerika komisyonu orada iken umumî bir kongre toplayarak Amerika'yı istemiştir. Amerika da Suriye'nin bu isteğini pek hararetle karşılamıştır.

Resmî Amerika bizim topraklarımız üzerinde Ermenistan yapmaya mütemayil görünmüyor. Eğer manda alırlarsa, bütün milletleri eşit şartlar altında bir memleket evlâdı olarak telâkki edip alacaklarını, en mühim mahfillerinden haber aldım.

Fakat Avrupa mutlak bir Ermenistan meselesi yapmak için -bilhassa İngiltere- Ermenilere tavizler vermek istiyor. Amerikan umumî efkârında, Ermeni mazlumları adına oyun oynamaya çalışıyor. Avrupa korkusu bizim mütefekkirleri düşündürüyor. Reşat Hikmet Bey gibi, Cami Bey gibi, hattâ millî birliği teşkil eden diplomatlarımızın, Ermeni meselesi için bir suret-i hal tavsiyeleri var, resmen size yazılıyor.

Çok tehlikeli anlar geçiriyoruz. Anadolu'daki hareketleri dikkat ve muhabbetle takip eden bir Amerika var. Hükümet ve İngilizler bunun, Hristiyanları öldürmek, İttihatçıları getirmek için bir hareket olduğunu Amerika'ya telkine elbirliğiyle çalışıyorlar. Her an bu millî harekâtı durdurmak için kuvvet şevki mutasavver, bunun için İngilizleri kandırmaya çalışıyorlar. Millî hareket süratle ve müspet arzularla hemen meydana çıkarsa ve Hristiyan düşmanlığı gibi bir rengi almazsa Amerika'da hemen zahîr bulacağını yine çok mühim mahfiller temin ediyorlar.

Sivas Kongresi toplanıncaya kadar Amerika komisyonunu alıkoymaya çalışıyoruz. Hattâ kongreye bir Amerikalı gazeteci göndermeye de belki muvaffak olabileceğiz. İşte bütün bunlar karşısında, dâvamızda zâhir olabilmesi için, bu fırsat dakikalarını kaybetmeden taksim ve bozgun korkusu içinde, kendimizi Amerika'ya müracaata mecbur görüyorum. Türkiye'yi azim ve irade sahibi geniş kafalı bir iki kişi belki kurtarabilir. Sergüzeşt ve cidal devri artık geçmiştir. Âti, inkişaf

ve birlik muharebesi açmaya mecburuz. Hududunda bu kadar çok evlâdı ölen zavallı memleketimizin, fikri temeddün muhaberesinde kaç tane şehidi var? Biz Türkiye'nin hayırlı evlâtlarından, yarının yapıcıları olmalarını istiyoruz.

Rauf bey kardeşimizle, sizin, birlikte temelleri bile çöken zavallı memleketimiz için, uzakları görerek düşünüp çalışmanıza intizar ediyoruz. Hürmetlerimizi gönderir, muvaffakiyetinize dua ederim. Millî dâvada canıyla başıyla çalışanlar arasında sade Türk askeri tevazuu ile sizinle beraber olduğumu beyan ederim."

Halide Edip Hanım, bu mektubuyla, o sırada hemen hemen bütün İstanbul aydınlarının his ve fikirlerine tercüman oluyordu. Ayrıca İstanbul'dan bana şifre ile yazılan bir mektup da "Amerikan tahkikat heyeti âzasının sabık Sadrâzam Ahmet İzzet Paşa'yı evinde ziyaret ederek, Amerika mandasını kabul ettirmek için delâlet istediklerini, Padişahın da bu milletin bir harbe daha kudreti kalmadığından, böyle bir çareye başvurmak zorunda bulunduğu kanaatinde olduğunu ve bunun bana bildirilmesini istediği" anlatılıyordu.

KARA VASIF DA MANDACI

Nitekim kongre esnasında İstanbul'dan Sivas'a gelen mücadele arkadaşlarımızdan Kara Vasıf Bey de, aynı fikrin hararetli taraftarlarındandı. Kara Vasıf Bey, bu hususta, kongreye bir de muhtıra getirmişti. Bu muhtıra, -istiklâlimizi muhafaza şartıyle bir Amerika mandası- terviç ve tavsiye eder mahiyette idi. Kongrede okunur okunmaz, birçok taraftarlan olduğu görülmüştü. Tabiî aleyhtarlar da vardı. Meselâ Refet Bey (Paşa) "Manda istiklâlimize mani değildir. Manda ile kuvvetlenirsek, istiklâlimize daha iyi sahip oluruz. Kuvvetli olmayıp, zayıf kalırsak, işte o zaman manda altında eziliriz. Şurası muhakkaktır ki, bugün İngiltere, Fransa, İtalya, hattâ Yunanistan bizi taksim etmek istiyorlar. Fakat biz eğer Amerika gibi büyük bir devletin kefaleti altında bir sulh yapacak olursak, ileride müsait şartlar bulunca hemen döner faydamızı sağlarız. Herhalde bir Amerika kefaletini kabul etmek zorundayız." derken, ona itiraz ile manda aleyhinde bulunanlara karşı, Kara Vasıf Bey de şöyle diyordu:

“Manda'nın isminden korkmayalım, isterseniz buna "Müzaheret" diyelim. Esasen İstanbul'daki Amerikalılar da 'Manda'dan korkmayınız. Milletler Cemiyetinin nizamnamesine dahildir' diyorlar. Bütün devletler, istiklâlimize riayet edeceklerini taahhüt etseler bile, biz yine Amerika'nın yardımına muhtacız. Bu yardım da müzaheret demektir.

Büyük bir harbden mağlup çıktık. Bütün memleket perişan bir vaziyettedir. Beşyüz milyon lira borcumuz var. Bunu ne ile, nasıl ödeyeceğiz? Gelirimiz, bu borcun faizine bile yetmez. Bu borcu bizden istiyeceklerdir. Tamamiyle müstakil yaşamaya, malî vaziyetimiz müsait değildir. Parasız, ordusuz ne yapabiliriz? Onlar tayyare ile havada uçuyorlar, biz hâlâ kağnı arabasındayız. Bu durumda şimdi istiklâlimizi kurtarsak bile, olduğumuz yerde sayarak, bir adım ilerleyemez ve günün birinde, bizden kuvvetli olanların hükmü altına girmeye, ister istemez mecbur oluruz. İşte bütün bu sebeplerden dolayı, İngiltere’yi kendimize ebedî düşman ve Amerika'yı şerrin ehveni saymalıyız. Ben bu kanaatteyim. Eğer tasvip ederseniz, buradan İstanbul'daki Amerikan mümessiline bir mektup yazıp, gizlice bir heyet göndermek için bir torpido isteyebiliriz."

Buna da; tasvip edenler gibi, itiraz edenler de görüldü. Bu yüzden tartışmalar uzayıp gidiyordu.

Nihayet ben de konuştum. Ve dedim ki:

"Bu şekilde tartışmalardan bir netice alınması güçtür. Biz esasen Erzurum Kongresinde, iktisadi, malî ve sınaî ihtiyaçlarımızı takdir ile, devlet ve milletimizin iç ve dış istiklâli ve vatanımızın tamamiyeti mahfuz kalmak şartıyle, memleketimize karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi bir devletin fennî, sınaî ve iktisadî yardımını memnuniyetle karşılayacağımızı ve bu insanca ve adil şartlara havi bir sulhu, beşerin selameti ve alemin sükûnu adına yapmaya hazır olduğumuzu ilan etmiştik.

AMERİKA MANDASI UYGUN

Şimdi, bu yardımı Amerika'dan istememiz muvafık görülüyor. Amerika da buna talip oluyorsa, kanaatimce, bunun açıkça ifadesinde bir mahzur olamaz. Hatırlayınız ki, bir müddet evvel, Avrupa'da memleketimizin taksimi meselesi bahis mevzuu olmuştur. Paris'teki sulh konferansında verilen kararı unutmadık. Bu karara göre yurdumuz İstanbul ve İzmir de dahil olmak üzere parça parça edilerek büyük devletler arasında paylaşılıyor. Ve bize ancak Orta Anadolu'nun bir kısmı bırakılıyordu. Nitekim, bu kararın tatbikatından olarak, İzmir Yunanlılara işgal ettirilmiştir. Bu işgal elbette, Allah'ın izniyle refedilecektir.

Fakat zayıf kaldığımız müddetçe, taksim tehlikesi de baki kalacaktır. Bu sebeble, bir an evvel kuvvetlenmenin çaresini bulmamız lazımdır. Kanaatime göre bu da ancak, tarafsızlığı malum olan Amerika'nın yardımını kabulle kabil olabilir."

Bu sözlerime rağmen tartışmalar devam etti. Fikirleri bir noktada birleştirip anlaşmaya varmak imkanı bulunamıyordu. Nihayet, şu teklifte bulundum: "Bence bu davayı halletmek için her şeyden evvel, bir yolunu bulup Amerika kongresine müracaatla, oradan bir heyet davet etmeliyiz. Böyle bir heyetin Anadolu'ya gelmesini sağlayabilirsek, bunlara memleketimizi incelemek fırsatını vererek, hakiki vaiyetimizi göstermek ve bu suretle yıllardan beri Amerika'da aleyhimizde yapılmakta olan kötü telkin ve propagandaların yarattığı menfi tesirleri bir dereceye kadar tashih ile, Amerika'nın müzaheretini sağlamak imkanı bulabiliriz."

Bu teklifimin ittifakla kabulü üzerine, tartışmalar durdu ve Mustafa Kemal Paşa'nın da tasvibiyle, Amerika Kongresine yani Birleşik Amerika Devletleri ayan Meclisi Başkanlığına gönderilmek üzere şu mektup hazırlandı.

İTTİFAKLA KABUL

"Rumeli ve Anadolu'nun bütün Müslüman halkıın temsil eden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Rumeli'deki bütün vilayetlerinin temsilcilerinden mürekkep olan Sivas Milli Kongresi 4 Eylül 1919 günü bir araya gelmiştir. Gayeleri şunlardır: Memleket halkının çoğunluğunun istekleri yerine getirmek, bütün azmlüdarı himaye altında bulundurmak ve bütün vatandaşların can, mal ve adalet yolundaki haklarını teminata bağlamak.

Sivas Kongresi, Osmanlı İmpartorluğu halkı içindeki çoğunluğun, isteklerini ifade eden bir karar suretini 9 Eylül 1919 da oybirliği ile kabul etmiştir. Bu kararı ihtiva eden prensipler Sivas Kongresinin, dağılmazdan evvel azası arasından seçeceği Merkez Komitesinin ve İmparatorluk hudutları içindeki diğer bütün tali teşkilatın gelecekteki hareketlerine rehber olacaktır.

Takip edilecek siyasetle ilgili olan bu karar gereğince, Sivas Milli Kongresi, Birleşik Amerika Devletleri Ayan Meclisine şu ricada bulunmayı bugün yine oybirliğiyle kararlaştırmıştır; Azalarınızdan mürekkep bir komiteyi, Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesine göndermenizi diliyoruz. Bu komite, hususi menfaat ve alakaları olmayanlar ve millete has olan berrak görüşle, Osmanlı İmparatorluğu'nda fiilî surette hüküm süren hal ve şartları tetkikten geçirmelidirler. Böyle bir tetkik, Osmanlı İmparatorluğu'na ait nüfusun ve arazinin mukadderatı hakkında, bir sulh maddesi gereğince, keyfi kararlar verilmesine meydan bırakılmazdan evvel yapılmalıdır."

Telgraf haline getirilen bu mektubu, Sivas Milli Kongresi adına Reis Mustafa Kemal Paşa ile Reis Vekili sıfatiyle ben ve İkinci Reis Vekili Ali Fuat Paşa'nın babası, İsmail Fazıl Paşa imzaladık ve derhal telgrafhaneye göndererek çekilmesini temin ettik.

Sivas Kongresi sekiz gün sürdü. Ve son günkü toplantı da, büyük bir dinleyici kalabalığı huzurunda hararetli konuşmalar yapıldı.

SİVAS KONGRESİNDE ALINAN KARARLAR

Bu kongrede verilen kararların bellibaşlılarına göre, Millî Hareket dağınıklıktan kurtarılıp, bir başa bağlanarak, bir yerden idare olunacaktı. Aynı zamanda, o âna kadar dar bir çevreyi temsil eden Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin adı da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne çevrilerek, faaliyet sahası ve bilhassa yetkisi vatan ölçüsünde genişletilmişti. Sivas Kongresi yayınladığı aşağıdaki tarihî beyanname ile, bu hususları teyid ve her tarafa ilân ediyordu.

1- Osmanlı Devleti ile İtilâf Devletleri arasında yapılmış mütarekenâmenin imza olunduğu 30 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1334 (1918) tarihindeki hudutlarımız içinde kalan ve her noktası büyük İslâm çoğunluğu ile meskûn olan Osmanlı memleketleri, hiç bir sebeple parçalanması ve birbirinden ayrılması kaabil olmayan bir bütün teşkil eder. Bu memleketlerde yaşayan bütün İslâm unsurları birbirlerine karşılıklı saygı ve fedakârlık duygularıyle dolu ve birbirlerinin ırkî ve sosyal haklarıyla, çevre şartlarına tamamiyle riayetkâr öz kardeşlerdir.

2- Osmanlı camiasının tamamiyeti ve millî istiklâlimizin temini ve yüksek Hilâfet ve Saltanat makamının korunması için Kuvay-i Milliye'yi âmil ve Millî iradeyi hâkim kılmak esası kat'îdir.

3- Osmanlı memleketlerinin, herhangi bir cüzüne karşı vaki olacak müdahele ve işgale ve bilhassa vatanımız içinde müstakil bir Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine yönelmiş hareketlere karşı Aydın, Manisa, Balıkesir cephelerinde millî mücadelelerde olduğu gibi, hep birlikte müdafaa ve mukavemet esası meşru kabul edilmiştir.

4- Öteden beri aynı vatan içinde birlikte yaşadığımız bütün Müslüman olmayan unsurların her türlü hak ve eşitlikleri tamamıyla korunmuş olduğundan, bu unsurlara siyasî hâkimiyet ve sosyal dengemizi bozacak imtiyazlar verilmesi kabul edilmiyecektir.

5- Osmanlı Hükümeti bir dış baskı karşısında memleketimizin herhangi bir cüz'ünü terk ve ihmal etmek zorunda kaldığı takdirde, Hilâfet ve Saltanat makamı ile vatan ve milletimizin masuniyet ve tamamiyetini kâfil her türlü tedbirler ve kararlar alınmıştır.

6- İtilâf Devletlerince mütarekenamenin imza olunduğu 30 Ekim 1918 tarihindeki hudutlarımız içinde kalıp, pek büyük İslâm çoğunluğu ile meskûn olan ve kültürel ve medenî üstünlüğü Müslümanlara ait bulunan mülkî birliğimizin taksimi nazariyesinin, tamamen vazgeçilerek bu topraklar üzerindeki tarihî, ırkî, dinî ve coğrafî haklarımıza riayet edilmesini ve buna aykırı teşebbüslerin iptaline ve bu suretle hak ve adalete dayanan bir karar verilmesine intizar eyleriz.

7- Milletimiz insanı, asrî gayeleri tebcil ve fennî, sınaî ve iktisadî hal ve ihtiyacımızı takdir eder. Bu sebeple devlet ve miletimizin, dış ve iç istiklâli ve vatanımızın tamamiyeti mahfuz kalmak şartıyle altıncı maddede tasrih edilen sınır içinde, milliyet esaslarına riayetkâr ve memleketimize karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi devletin fennî, sınaî, iktisadî yardımını memnuniyetle karşılarız ve bu âdil ve insanca şartları olan bir sulhun da âcilen takarrürü, beşerin selâmeti ve âlemin sükûnu namına millî emellerimizin en haslarındandır.

8- Milletlerin kendi mukadderatlarını bizzat tâyin ettiği bu devirde, merkezî hükümetimizin de millî iradeye dayanmayan herhangi bir hükümet heyetinin indî ve şahsî kararları, milletçe muta olmadıktan başka, dışarıca da muteber olamayacağı şimdiye kadarki fiiller ve neticelerle sabit olmuştur. Bu sebeple; milletin, içinde bulunduğu endişeli halden kurtulmak çarelerine bizzat başvurmasına hacet kalmadan merkezî hükümetin Millî Meclisi hemen ve ân dahi kaybetmeden toplaması ve bu suretle millet ve memleket mukadderatı hakkında vereceği bütün kararları Millî Meclisin murakebesine arz etmesi mecburîdir.

9- Vatan ve milletimizin maruz kaldığı zulümler ve elemlerle ve tamamen aynı gaye ve maksatla milletin vicdanından doğan vatanî ve millî cemiyetlerin birleşmelerinden husule gelen umumî kütle, bu defa, "Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" namıyle isimlendirilmiştir.

Bu Cemiyet, her türlü fırkacılık "Particilik" cereyanlarından tamamen müberra ve münezzehtir. Bütün Müslüman vatandaşlarımız bu Cemiyetin tabiî âzasındandır.

10- Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 4 Eylül 1335 (1919) tarihinde Sivas şehrinde toplanan Umumî Kongresi tarafından mukaddes maksadı takip ile umumî idare teşkilâtı için bir Heyet-i Temsiliye seçmiş ve köylerden vilâyet merkezlerine kadar bütün mülkî teşkilât takviye ve tevhit olunmuştur.

Sivas Kongresinin -eskisine altı kişi ekleyerek- seçtiği "Heyet-i

Temsiliye" Mustafa Kemal Paşa, ben, Üçüncü Kolordu Kumandanlığından emekli Kurmay Albay Refet (Bele Paşa), eski Erzurum Mebusu Raif Efendi, eski Trabzon Mebusu İzzet ve Servet Bey'ler, Erzincan Nakşibendî Şeyhi Hacı Fevzi Efendi, eski valilerden Bakir Sami, Mazhar Müfit Bey'ler, eski Ankara Mebusu Ömer Mümtaz Bey, eski mutasarrıflardan Hakkı Behiç, Hüsrev Sami ve Niğdeli Ratıpzade Mustafa Bey'lerden mürekkepti.

[K. Karabekir Paşa, "Paşaların Hesaplaşması" isimli kitabında bu konuda şunları söylemektedir. "Harburd bana, Amerikalıların bize sermayesiyle yardım edeceğini ve bu sermayeyi himaye içinde bir miktar asker getireceğini yani bizi mandalarına alacaklarını ve ricalimizin ve liderimiz M. Kemal Paşa'nın da bunu kabul ettiğini söyledi. Kat'i olarak ret ettim.]

AMERİKAN TAHKİK HEYETİ

Amerika Ayan Meclisine, memleketimizin durumunu yakından görüp, incelemek üzere bir heyetin gönderilmesi için yukarıda işaret ettiğim telgrafı çekişimizden bir müddet sonra, İstanbul'dan, General "Harburd" isimli kumandanın başkanlığında kalabalık bir Amerikan Tahkik heyetinin Doğu illerimize doğru yola çıkmış olduğu haberini aldık.

Bu heyet, Sivas Kongresi sona erdiği günlerde Sivas'a geldi. Törenle karşılandı. Heyet Başkanı General Harburd vali ve kumandanla temas ettikten sonra, Heyet-i Temsiliye ile görüşmek istediğinden, Mustafa Kemal Paşa ve benim de dahil olduğum heyet erkâniyle uzun bir süre hasbihalde bulundu.

Ben bu generalin, memleketimiz hakkında hükümetine vermiş olduğu raporları, bilâhere Amerika'da, bizzat Harburd vasıtasiyle, Âyan Meclisinde arayıp bulmuştum. Şimdi bu raporlardan, Amerikalıların Doğu ile ilgilenmelerini, yurdumuzun o zamanki durumunu, bilhassa merkezî hükümetle temasını ve Sivas'ta heyetimizle görüşüşünü anlatan kısımlarını aynen buraya alıyorum:

"Rus İmparatorluğunun sukutundan sonra Kafkas dağlarının güneyine düşen ve Karadeniz'le Hazer denizi arasında bulunan ülkeler "Trans-Kafkas Federasyonu" adı altında istiklâl ilân etti ve bu da Brest-Litowsk muahedesinde böylece kabul edildi. Sonradan "Denikin" iktidara gelip Moskova'ya doğru yürümeye başlayınca, bu Fedarasyon Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan namiyle üç küçük cumhuriyete ayrıldı; bunun sebebi de Ermenistan'ın Denikin'e karşı açılan harbe ötekilerle beraber girmekten çekinmiş olması idi. "Ermenistan" diye siyasî bir mevcudiyet yoktu, yalnız Kars ve Erivan ülkeleri bir cumhuriyet teşkil etmişti. Bu cumhuriyet sulh konferansında bir murahhas heyet bulundurdu ve bu heyet; Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Harput ve Sivas ve zengin Kilikya sancağı ile beraber eski Rus Ermenistanı'nın Kars ve Erivan vilâyetlerini birleştirip, tarafsız bir devletin "Manda"sı altına verilmesini ve yeryüzünde dağınık bulunan Ermenilerin de bu eski vatanlarına dönmelerine ve kendi hükümetlerini kat'î surette teşkil etmeleri için meşrutî bir meclis seçmelerine yetecek kadar uzunca bir müddet, o manda altında durulmasını istediler.

ERMENİSTAN SINIRLARI

İşte görüştüğümüz adamların çoğu Ermenistan dedikleri vakit, bu ülkeleri murad ediyorlardı. Ortalama olarak bu Ermenistan, Suriye ve Mezopatamya'nın kuzeyine düşen memlekettir ki, batı hududu Mersin'e yakın Akdeniz sahilinden Samsun'un hemen doğusuna, Karadeniz sahiline, bir müddet Toros dağlarını takip edip gider. Kuzey hududu Karadeniz olup, Samsun civarından başlayarak doğuya doğru Trabzon'u geçer, Batum'un güneyine ve oradan umumî olarak güney doğuya dönüp, Gürcistan sınırlarıyle takriben 45inci nısfmehara kadar gider ve oradan güneye doğru Azerbaycan ve Irak boyunca devam eder. İşte Ermenilerin istediği memleket budur. Lâkin bugün ellerinde olan bundan çok küçüktür; yalnız eski Rus vilâyetleri Kars ve Erivan'dan ibarettir.

Ve Ermeniler kat'î surette himayeye muhtaç oldukları için, umumiyetle Amerika Birleşik Devletlerinin "Manda"sı altına alınmayı ısrarla istiyorlar. Fakat bu memleketin ve halkın ahvali hakkında itimada lâyık malûmat almak güç oluyor. Ermenistan'a ancak Kongre Kütüphanesindeki kitapları okuyarak vukuf kesbetmiş, ihtisas sahipleri var! Oraları görüp tanımış kimse yok.

Sulh Konferansına gelen Millî Ermeni Murahhas Hey'etinin Reisi olan meşhur ihtiyar, Boğos Nubar'a dedim ki: "Sizin sözleriniz benim çok merakımı uyandırdı. Ermenistan'da ne vakit bulundunuz?" Bana şu cevabı verdi: "Hiç bulunmadım."

Bu zâtın ailesi bir asırdan ziyade zamandan beri Mısır'da yerleşmiş.... Babası meşhur Nubar Paşa imiş; Mısır kabinesinin âzasından biri iken, birkaç sene evvel katledilmiş.

MİLLETLER BİRLİGİ BEKLENİYOR

1919 Haziran 28'de Sulh Muahedesinin imza edilmesiyle, çok kimse zannetti ki, "Cemiyet-i Akvam" derhal vücuda gelecek, âza olan kavimlerin hal ve istikballeri hakkındaki taahhütlerini ifa edecek; Amerika ile Ermenistan öteden beri beraber zikrolunduğu cihetle yeni teşekkül edecek hükümetin ve milletin Amerika mandası altına konulması imkânı da tahakkuk edecek.

Beni; seçeceğim yardımcı memurlar ile birlikte Yakın Şark'a gönderileyim ve oranın ahvalinin tetkik ederek bir rapor takdim edeyim" diye Cumhurreisimize tavsiye ettiler.

Cumhurreisi bu tavsiyeyi kabul edip, heyetin gönderilmesini emretti. Bize verilen talimata göre hükümetin bir gemisi ile derhal İstanbul'a ve sonra Batum'a, Ermenistan'ın sair yerlerine, Rusya'nın Trans-Kafkasya'sına, Suriye'ye gideceğiz ve orada müzakere edilen meseleleri yerlerinde tetkik edeceğiz

Bizden, oralarda siyasî, askerî, coğrafî, idarî ve iktisadî cihetleri ve Amerika'nın mes'uliyet ve menfaatlerine ilişiği olabilecek meseleleri etrafıyle tetkik edip mufassal bir rapor hazırlamamızı istiyorlardı.

General Pershing'in yardımı ile, hâlen Fransa'da bulunan Amerika'nın askerî kuvvetlerine mensup en iyi zabitlerden bazılarını ve orduda bulunmayan ve bizim göreceğimiz hizmetlere ehliyetleri pek ziyade olan, sivil bazı zatları seçip aldım.

Heyet teşekkül etti; ordu bize motorlu arabalar verdi. Sulh Müzakeresine gelen Amerika heyetinden birçok kitap ve raporlar, topçu dairesinden birkaç tüfek ve muhabere taburundan bir iki fotoğrafçı verildi ve ziyaret etmeyi kararlaştırdığımız bütün ülkelerden Paris'e gelen sulh heyetleriyle, saatlerce konuşup onlardan birçok tavsiyeler aldık. Bahriye de bir gemi verdi, onunla gittik ve onunla döndük. Ağustos 24'de Brest'den hareket ettik.

İstanbul'da dört gün kaldık ve bu zamanı, mûtad olan resmî ziyaretler yapmak ve muhtelif Hristiyan cemaatlerinin reislerinin ziyaretlerini kabul etmek ve havadis arayan muhabirlerden kaçmaya çalışmakla geçirdik. Mütareke şartları gereğince İstanbul'u İngiliz ve Fransız askerleri müştereken işgal etmişlerdi ve ana cadde başlarında seyrü

seferi de mütehassıs polisler tanzim ediyordu. Şehrin güzel limanında dört devletin harb gemileri demir atmış duruyordu.

Bizim heyetimizde Ermeni doğumlu iki Amerika zabiti vardı; bunların ikisi de tabiî tarafsız değildi, tercümelerde ve tercümanlıklarda yanılmamak ve aldanmamak için, Robert Koleji'nde tarih öğretmenlerinden bir Türk olan Hüseyin Bey'i seyahatimizde yanımıza almaya muvaffak olduk. Hükümet, maliye, ticaret ve sanat gibi tetkik edeceğimiz mevzular hakkında elde edeceğimiz malûmatın başlıca kaynağı İstanbul ile Tiflis idi. Bunun için heyeti ikiye böldüm; bu maddeleri tetkik edip mufassal raporlar hazırlamak üzere ayrılan âzayı gemi ile İstanbul'da bıraktım. Ve onlara mümkün olan bütün malûmatı toplamaları ve sonra Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın merkezi olan Tiflis, Bakû ve Erivan'a gelmek üzere Karadeniz tarikiyle hareket etmeleri için talimat verdim. Kendim de, otuz kişi kadar olan sair he'yet âzası ile, karadan Bağdat treniyle yola çıkıp, hattın müntehasına bir iki mil kalıncaya kadar gitmek ve sonra otomobil ile Türkiye'deki Ermenistan'dan geçip, Erzurum ile Kars arasında Rus Ermenistan'ına girmek üzere, tertibatta bulundum.

BİLDİRİLEN BAŞKA GÖRDÜKLERİMİZ BAŞKA

Anadoluya yapacağımız yolculuk için icabden resmî muameleler, memleketin ne halde olduğunu göstermek cihetiyle ehemmiyetli idi. Bizimki, Avrupalı veya Amerikalı zabitlerin bu âna kadar belki nadir yaptığı bir yolculuk idi. Ve bunu İngiliz Başkumandanı biraz muhataralı görüyordu. Bize İstanbul'daki Türk hükümetini tanımakta Sadrâzam ile görüşmek derecesine gitmemekliğimiz ve yalnız, bir kart bırakmaklığımız tavsiye edilmişti.

Halbuki hakikat şu idi; İstanbul'a geldiğimiz zamanlarda, buradaki hükümetin, bizim yolculuk edeceğimiz yerlerde, nüfuzu geçmiyordu. Anadolu'da her memur, Millî Hareketçiler, bizim ziyaret etmek istediğimiz şehirlerin birinde bir Kongre toplamışlardı ve Anadolu ile İstanbul arasında bütün telgraf muhaberesini kesmişlerdi. Askerî ve mülkî bütün memurlar, Millî Fırka Reisi olan Mustafa Kemal Paşa ile münasebette bulunup, hep ondan emir alıyorlardı

Biz -harb dolayısıyle Amerikan menfaatlerini korumakla görevlendirilmiş olan- İsveç sefiri vasıtasıyla İstanbul hükümetinden yine resmî müsaade ve muhafaza talebinde bulunmayı ihtiyar ettiğimiz gibi, Millî Fırkanın İstanbul'daki mümessillerine de ek müracaat ederek, onların da yapacağımız tahkikat işleri için yardımda bulunmalarını temin ettik. Bizim nerelere uğrayıp nerelerden geçeceğimizi gösteren program kendilerine verildiği için, hiç şüphe yok ki, her uğradığımız yerdeki Millî Hareket memurları bizim geleceğimizden evvelce haberdar edilmişti.

Anadolu hattı denilen Bağdat demiryolu ile yaptığımız yolculuk, memleket askerî işgal altında olduğu haldekinden daha elverişli halde olsaydı, belki dünyanın en ziyade görülmeye lâyık manzaralarını havi bir yolculuk olurdu. Avrupa'nın ari kavimleri Batıdan Doğuya doğru bu yoldan o kadar eski zamanlarda geçmişlerdir ki, bu gün hiç izleri kalmamıştır. Yalnız tarihimiz Anadolu'nun bu yolunda eskiden yolculuk edildiğini gösteren emareleri görüp gösterebilmektedir. Büyük İskender, Doğunun fethine ve kendi ölümüne bu yoldan geçerek gitti. Frikyalılar, Hititler, Lidyalılar gibi müstakil devletler bu yerlerde zuhur etmiştir. Bunlar asırlarca bu memleketlerde yaşayarak tarihten önce zeval bulup gittiler.

Biz Amerika heyeti, İstanbul'dan Boğazın karşı yakasına geçip,

Almanların yaptığı Haydarpaşa istasyonuna geldiğimiz vakit, zihnimizde "Anadolu", yani yolculuk edeceğimiz memleket hakkında böyle bir mazi taslağı vardı. O günlerde bu Anadolu şömendöferiyle pek karışık kıyafette yolcular gelip gidiyordu. Yakındoğunun en iyi tahsil ve terbiye görmüş yüksek tabakadan Türklerinden tutunuz da, dünyanın hiçbir yerinde görülemiyecek derecede berbat kıyafette dilencilere varıncaya kadar herkes; Rumlar, Ermeniler ve kendilerine mahsus kıyafet ve başlıklarıyle Araplar, Filistin ve Amerikadan gelen Yahudiler, tek tük görünen mavi üniformalı Fransız zabitleri, kısa ceketli İngiliz askerleri, Amerika kızılhaçının yardım komitesinin birkaç memuru, yine birkaç Amerika Bahriye askeri, Senegalli zenci Fransız askeri, peçeli ve peçesiz Müslüman kadınlar, hasılı Viktorya devrine lâyık türlü renk ve şekilde eşhas ve eşya ve bir de birbiriyle yarış eden ve boğuşan kokular...

Haydarpaşa istasyonundan hareket ettikten sonra tren Marmara denizinin birçok körfezlerini çeviren işlenmemiş yerlerden yavaş yavaş geçti. İzmit'te, üç yüz Ermeni adına bir heyet gelerek Amerika heyetine hürmetlerini arzettiler. Bunların başında Ermeni Gregoryan Patriği aynı rütbede Katolik Ruhani Reisi vardı. Çünkü Türkiye'de Protestan, Katolik ve Gregoryan Ermenileri, yurt sevgisi cihetinde birleşmişlerdi; bunlar 1915 tehcirini anlattılar ve bundan sonra trenle geçtiğimiz bütün önemli şehirlerde, böyle ziyaretler yapıldı ve bize çiçekler ve meyvalar hediye edildi.

Asya'da yolculuğa başladığımızın ikinci günü yüksek merkezî plato'ya geldik. Konya'ya (Eski İkonya) akşama doğru varılacaktı ve İzmir ile Sardis bizim yolumuzun Batı tarafında kalıyordu. Tren bütün gün, birbirinden on ilâ yirmi mil uzak iki dağ silsilesi arasındaki vâdiyi tâkip etti ki, buraları buğday yetiştiren siyah topraklı yerler idi.

ESKİ ZAMAN İÇİNDE YOLCULUK

Akşamüstü Toros dağlarının tepesine doğru yükselmeye başladık. Kilikya kapılarının birkaç mil kuzeyindeki -kırk asırdan beri Acem, Yunan, Roma, Haçlılar ve Türk akıncıları- bu dağları hep bu yoldan aşmışlardır.

Adana'da iki gün kaldık. Adana ile Tarsus arasındaki yol Kilikya kapılarından geçen eski kervan yolu ile birleşir.

Adana'dan Halep yoluyla Mardin'e vardık. Mardin'e vasıl olunca asıl Türk halkı ile gerçekten temasa geldik. O vakitten tâ Kars ile Erzurum arasındaki beynelmilel hududu geçinceye kadar, her gün Türklerin içinde bulunduk. Bütün şehirlerin ecnebilere semahatle gösterilen konukseverlik hareketlerini kabul etmemeye çalıştık. Kimseye yük olmamak için şehrin dışında kamp kurmaya ve kendi yanımızdaki yiyecek ve içecekleri kullanmaya ve eksik gedik şeyleri şehirden tedarik etmeye karar verdik ve öyle yaptık.

Bugün Mardin bizim gördüğümüz bütün Türk şehirlerine örnek olacak bir şehir idi. Biz kampımızdan kalkıp şehre sabahleyin erkence gelmeyi âdet edinmiştik. Bizi hep Türk hükümeti memurları karşılar ve Amerikalılara tahsil edilen yere kadar götürürlerdi. Orada bir iki dakika oturduktan sonra hükümet konağında vali veya mutasarrıffı ziyaret ederdik. Her içtima ve müzakerede sigara ve kahve ikram vardı.

Otomobil yolculuğumuz duruşlarla beraber tam üç hafta sürdü. Yedi otomobil ile Anadolu'yu bir baştan bir başa geçmek lojistikte büyük bir iş sayılır.

Mardin ve Sivas yolunda misyonerlerden başka pek az Amerikalı gördük. Köylüler ve askerler bizi hiç yalnız bırakmıyordu. Altmış bin nüfuslu olan Malatya ile Harput arasındaki yol pek lâtifti.

Sivas yolundayız! Sivas'ın bizim heyetimiz gözünde hususî bir değeri vardı.

Türk ordusunda büyük bir şöhrete haiz olup Çanakkale'de büyük bir fevkalâdelik ve cesaretle Ordu Kumandanlığı yapmış olan Mustafa Kemal Paşa , Mütarekeden sonra Anadolu'ya ve Ermenistan vilâyetlerine umumî müfettiş olarak gönderilmiş ve Rusya ile Türkiye arasındaki eski hududu muhafaza ve Doğu vilâyetlerindeki askerî

kuvvetlere kumandanlık etmek ile vazifelendirilmişti. Karargâhı Erzurum'da olan bu zat, burada Türk İmparatorluğunu korumak ve Halifeyi İstanbul'da eski yerinde muhafaza etmek için bütün yeryüzündeki Müslüman âleminin mebuslarını toplayan bir Kongre yapmıştı. Bu Kongreye Mustafa Kemal Paşa bizzat riyaset etti. Ve göründüğüne göre, iyi idare etti. Nihayet Kongre Eylül'de Sivas'ta toplanmak üzere dağıldı. Mustafa Kemal Paşa da kendini büsbütün bu harekete hasrederek istifa ile hükümet ordusundan çekildi.

Bizim heyet İstanbul'dan hareket ettiği vakit, Sivas Kongresi toplanmıştı. Biz gayriresmî olarak, bu kongreyi toplayanlara tavsiye edilmiştik ki, bulundukları yerlere yaklaştığımız zamanlarda tavsiyenamelerimizi gösterip kolaylık görecektik. Bizce; bu millî hareketin ne maksatla yapıldığı ve ne gibi neticeler doğurabileceği açıkça bilinmiyordu. Ve İstanbul'daki, ecnebi mümessiller bu yüzden büyük bir endişe içinde idi. Hattâ bize: "Ne olur ne olmaz, ihtiyatlı ve uyanık bulununuz." diye tavsiyelerde bulunmuşlardı. Lâkin Mardin'e vardığımız vakit anlaşıldı ki, Türkiye'nin doğusundaki bütün sivil ve asker memurlar, Milliyetçiler Hareketine katılmışlar ve yalnız Malatya, bunun dışında kalmıştı. Ordu zâbitleri ve memurlar hep Sivas'tan aldıkları emirlerle hareket ediyorlar ve idare mekanizması eskisi gibi işliyordu.

Biz 18 Eylül'de Malatya'dan hareket ettiğimiz vakit, Sivas Kongresi sona ermiş ve seçtiği bir komiteye de hükümet vazifesini vermişti. Malatya'da bize; milliyetçilerin bizi, yani Amerika hükümetinin gönderdiği teftiş heyetini, iyi kabul edeceklerine ve memleket ahvalini görüp anlamak vazifemizi güzelce başarabilmemize memnuniyetle yardımda bulunacaklarma dair teminat verildi.

İstanbul hükümetine karşı isyan ve ihtilâl sayılacak bir davranışın önderi olan zatın, bizi hoş geldiniz diyerek resmî surette karşılayacak kimselerin arasında bulunmasını ve bu yüzden seyahatimizin kötüye doğru gitmesini istemediğim için, bizi karşılayacak olan heyette Mustafa Kemal Paşa'nın bulunmasını istemediğimi söyledim.

SİVAS

Ayın yirminci günü, öğle vakti Sivas'ın varoşlarına vardık. Yolumuz dağların arasında birkaç mil dolaştıktan sonra, kıvrılıp vâdiye iniyordu ve oradan vâdinin manzarası fevkalâde idi. Şehir, Karadeniz'e akıp giden bir nehrin kenarında idi.

Bizi istikbal için nehre yakın, düz bir yere çadırlar kurulmuş, bir pavyon hazırlanıp, halılar döşenmiş ve bir müfreze piyade ve süvari asker çıkarılmıştı. Romalılardan kalma taş köprü ve arkasında hızla akan nehir ile bütün bu manzara pek güzel bir tablo teşkil ediyordu. İstikbal heyetinde sivil ve askerî memurlarla Mustafa Kemal Paşa'dan gayri -Kongrenin seçtiği- İcra Komitesi ileri gelenleri vardı.

Bu ileri gelen zevatın bazıları, memleketin yüksek tanınan kimseleri idi. İtalya muharebesi sona erdiği vakit bir Türk kruvazörünün kumandanı olarak Akdeniz'de pek cesaretli ve gösterişli bir akın yapıp, geçen Ekim'in birinde de Bahriye Nazırı sıfatı ve başmurahhas salâhiyeti ile Mondros Mütarekenâmesini imzalamış olan Rauf Bey de bu zevat arasında vardı. Pek güzel İngilizce konuşan bu zat, karşısındakilere, her an mücadeleye hazır ve kuvvetli bir adam tesiri yapıyordu. 1920'de gelen haberler bu Rauf Bey'in İstanbul'da İngilizler tarafından yakalanıp, Türkiye'den çıkarıldığını bildirmişti.

Bir de Rüstem Bey vardı ki, bundan evvel Washington'da Türkiye Sefiri bulunuyormuş. Beyrut ve Halep valiliklerinde bulunmuş Bekir Sami Bey isminde yaşlıca bir zat daha vardı.

Sivas'ta Türk askeri, bu âna kadar gördüklerimizin en iyisi idi. Memlekette dokunmuş kumaştan elbise giymişlerdi ki, uzaktan pek kirli renkte görünüyordu. Başka yerlerde gördüğümüz askerlerin çoğu kıyafetsiz ve hattâ ayakkabısız olduğu halde, bu Sivas'takiler hepsinden iyi giydirilmiş ve donatılmış idi. Çadırların teşkil ettiği pavyonda âdet olan çay, kahve ve bisküvi ikram edildi. Türklere mahsus olan birçok şeylerle âdeta beslenir gibi, hep beraber yiyip içtik. Yalnız iyi bir şey vardı ki, onu söylemeden geçemiyeceğim, yiyip içtiğimiz şeylerin içinde, ispirtonun katresi yoktu ve hemen hep yemişlerden ibaretti. Artık şehre girmiş olduğumuz için, oradan doğru vatandaşlarımıza gittik. Ve bir gün evvelki kahvaltıdan beri, doğru dürüst yemek yememiş olduğumuz için senelerden beri Sivas'ta misyonerlik etmekte olan Doktor Partridge ile baldızı Miss Graham'ın evlerinde hazırlanan Amerikan yemeğini büyük bir iştahla yedik.

Yemekten sonra resmî ziyaretler için evvelâ Vali Konağına gittik. Orada, mateessüf, büyük tekellüfle hazırlanmış bir yemekle karşılaştık ve reddetmek nezakete bir türlü sığmadığından, çarnâçar oturup az çok bir şeyler yemeye mecbur olduk.

AMERİKAN TAHKİK HEYETİ MUSTAFA KEMAL PAŞA İLE GÖRÜŞÜYOR

Biz, İstanbul'dan ayrılmadan evvel, seyahat yolumuz üzerinde Sivas'ın da bulunduğunu gören birçokları, buranın gayet tehlikeli olduğunu düşünmediniz mi, diye sormuşlardı. Mardin ile Sivas arasında tasadüf ettiğimiz memurlar da Kongre Reisi hakkında büyük hürmet beslemekle beraber, biraz da korku hissi duyduklarını gizleyemiyorlardı. Türk köylerinde (Paşa) denildi mi, her yüzde büyük mânâlar ifade eder. İşte bu görgü ve duygu üzerinedir ki, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeyi büyük bir alâka ile beklemeye başladık. Yakın Doğunun ahvalini görmeye çıkan bizim gibi bir heyet, tabiî olarak, bu millî hareketin başında bulunan zâta alâkasız bakamaz. Hasılı, valinin resmî ziyaretinden hemen sonra, Mustafa Kemal Paşa ile görüşülmek üzere sözleşildi.

General Moseley ve Mccoy ve tercümanımız Profesör Hüseyin bey'le ben gittik. Mustafa Kemal Paşa ile beraber de Rauf Bey, Rüstem Bey, Bekir Sami Bey vardı ki, bunlar hep İcra Komitesinde idiler.

Mustafa Kemal Paşa 38 yaşlarında zayıfça, boyu posu yerinde, asker tavırlı bir genç zat idi. Bıyıkları kesik, gözleri mavimsi, hafif kumral saçlarını hep arkaya doğru taramış, elmacık kemikleri çıkık, pek güzel bir sivil kostüm giyinmişti.

Bütün mülâkatımız esnasında başı açık durdu. Halbuki Türkler, öteden beri evde ve dışarıda başlarına fes giyerler. Çanakkale'de ordu kumandanı iken tehlikeden sakınmak bilmeyip açık saçık dolaşarak kumandan olduğu halde, ateş hattında tehlikeye maruz kalmaktan çekinmeyip maiyeti de ister istemez öyle davranmak zorunda kaldığından Alman olan erkân-ı harbiyesinin şikâyetini davet ettiğini işitmiş olduğumuz için kendisine ayn bir alâka ile bakıyorduk.

Mustafa Kemal Paşa ile mülakatımız iki buçuk saat kadar sürdü ve en çok o konuştu.

Tercümanımız Hüseyin Bey vasıtasıyle söze ben başladım ve Millî Hareket taraftarlarının maksatları, hal ve mevkileri hakkında dış âleme pek telâş verici haberler yayılmış olduğundan bu konuda bize gerçek bilgi verilmesini istedim.

Cevapları gayet açık ve akarsu gibi idi. Tercüman vasıtasıyle hâdiseleri ve gerçekleri muntazam ve mantıkî surette tertipli ve izahlı anlatıyor ve kendini zapt ve cebretmekte büyük sıkıntı çektiği asabî hâlinden ve elinde tuttuğu oldukça güzel tesbihi hiç durmayıp, mütemadiyen çekmesinden belli oluyordu. Fakat sonradan öğrendim ki; bir müddet evvel sıtmaya tutulmuş ve bizimle görüştüğü zaman kendisine sıtma nöbeti gelmiş. Şahsiyeti ile bütün arkadaşlarına kolayca hâkim olmuştu.

Bu millî harbin Yunanlılar tarafından İzmir'de yapılan vahşetler üzerine başladığını ve İmparatorluğun her köşesinde küçük küçük millî müdafaa birlikleri kurulduğunu ve kongrenin bu gruplarm birleştirilip tek kuvvet ve hareket haline getirilmek maksadıyle yapıldığını anlattı.

MUSTAFA KEMAL PAŞA AMERİKAN MANDASI İSTİYOR

Hülâsa olarak maksat; Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünü, tarafsız bir büyük devlet ve hepsine tercihan Amerika devletinin müzahereti altında muhafaza etmek olduğunu söyledi. Topladıkları kongrede verdikleri karar, Cumhurreisimize telgrafla bildirilmiş ve Senato tarafından buraya bir tahkik heyeti gönderilmesi rica edilmiş. Lâkin onların manda hakkındaki fikirleri bizimki gibi değil, onlar bunu yalnız, bir büyük kardeşin nasihati veya dış yardımı gibi düşünüyorlar. İç idareye veya dış münasebetlere hiç müdahele etmemek üzere hafif bir ağabeylik hâkimliğini tanımak istiyorlar.

Konuşmamız arasında Paşa'ya, memleketinin dünya nazarındaki mevkiini hatırlattım ki, onu Klemenso 1919 Haziran'ında Paris'te, Türk delegelerine pek kızdırıcı kelimelerle söylemiş ve Türklerin hiçbir vakit harbde kazandıklarını, sulhta sağlamlaştırmayı beceremediklerini ve tahakkümleri altından kurtulan kavimlerden hiçbirinin daha iyi hale gelmediği, görülmediğini anlatmıştı. Ona (kendi mevkiini bilen hiç bir devletin, eline tam salâhiyet ve hâkimiyet almadan iç ve dış idarelerini düzeltmek ve yürütmek sorumluluğunu kabul edemiyeceğini) söyledim.

O vakit bana dedi ki "Amerika, Fransa ve İngiltere'de de adam öldürmeler, vesair cinayetler oluyor ve hiçbir millet itham olunmuyor. Yalnız Türkler, kendi ahalisinden 800.000 kişinin katlinden sorumlu oluyor."

Ermeni kıtâlini o da takbih ediyordu. Lâkin buna karşı İzmir'de Yunanlıların yaptığı kıtâl, vesair vahşetleri ileri sürüyor ve bu cinayetlerin İngiliz, Fransız ve İtalyanların gözleri önünde ve yine müttefiklerin harb gemilerinin memlekete çevrilmiş topları karşısında yapıldığını, Ermenilerin katledilip sürülmelerinin ise hükümeti ele geçiren küçük bir komitenin eseri olduğunu söyledi. Aynı zamanda Türkiye'de vuku bulan bu facialarn sorumlusunun ecnebi entrikaları olduğunu tekrar ve ısrarla ifade etti ve o vakit iktidarda bulunan Damat Ferit Paşa Kabinesinin sorumlu olduğunu ve onun pek ziyade İngiliz taraftarlığı yaptığını ileri sürdü.

Vaktiyle yaveri bulunduğu Padişaha tamamiyle bağlı olduğunu beyanla ve fakat kabinenin mutlaka düşmesini istiyordu. Eğer sulh konferansı imparatorluğu parçalamaya çalışmakta ısrar ederse, bu

zilleti kabul etmeyip millî şeref uğrunda ölmeyi tercih ederek, karşı duracaklarını söyledi.

MİLLETLER DE İNTİHAR EDER

Ben de buna cevap olarak fertlerin yaptığı gibi milletlerin de intihar edebileceğini ileri sürdüm. Ve Almanya ve Avusturya ile ittifak ederek kazanamadıklarına göre, yalnız başlarına bütün müttefiklere karşı ölüm-kalım mücadelesine girip, bunu kazanmaları ümidi, pek az olduğunu hatırlattım.

Bu mülâkat son derece ilgi çekici oldu. Şunu söylemek mecburiyetindeyim ki, bu görüşmenin neticesi olarak bende, Mustafa Kemal Paşa ile yakın arkadaşlarının gerçek vatanseverler oldukları intibaı hasıl oldu.

Mütareke imzalamakla, Türkiye mağlup olduğunu anlamıştı. Lâkin sulhun bir yıldan fazla gecikmesi ve İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ile orada ve daha ötelerde yapılan tecavüz ve cinayetler ve imparatorluğun parçalanacağı ve Padişah/Halifenin yüksek makam ve şerefini kaybedeceği endişesiyle, her vatansever Türk galeyana gelmişti.

Mustafa Kemal Paşa, bu millî hareketin, Müslüman olmayanlara karşı asla tecavüz ve şiddet göstermek demek olmayacağını bana katî surette temin etti. Ve Ermeni vatandaşların bu yüzden düştükleri korku ve telâşı gidermek için bir beyanname yayınlanacağını söyledi ve bunu yayınlayarak, sözünü yerine getirdi.

Heyetimizin hükümetimize vereceği resmî rapora eklenmek üzere, bütün söylediklerinin bir muhtıra şeklinde kısaca yazılıp bana verilmesini rica ettim. Birkaç hafta sonra Kafkasya'dan dönüşümde, Samsun'a uğradığım vakit, istediğim muhtırayı oraya göndereceğini vaad etti. Ve bu vaadini de tamamiyle yerine getirdi.

Hülâsa; anlaşılıyor ki; Türkiye meselesini halletmek için millî hareketçileri hesaba katmak lâzım geliyor.

Amerika Âyan Meclisi, bizim Sivas'tan vâki olan müracaatımıza, ihtimal ki, o sırada General Harburd tahkik heyetinin Türkiye ahvalini de incelemekle vazifelendirilmiş olduğu dikkat nazarına alınarak, ayrıca cevap vermek lüzumunu görmemiştir.

Damat Ferit Paşa Hükümeti, daha evvel, Mebusan Meclisini toplamak için, seçim yapılmasını kabul eder bir vaziyet almış olduğu halde, kendisiyle bağlılığımızı kestiğimiz güne kadar, bu işi ciddî şekilde ele

alıp, tatbik cihetine gitmemişti. Biz de bağlılığımızı kesişimizin hemen ertesi günü, Heyet-i Temsiliye olarak, bu mesele ile meşgul olmak zaruretini duyduk. Bütün valilerle, kumandan ve belediye reislerine ve bu arada Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkez heyetlerine gönderdiğimiz talimatlarla; "Merkezî Hükümetin milleti aldatarak mebus seçimini aylardır yapmamış olduğunu, halbuki davet edildiği sulh konferansma verdiği nota ile, Toros'un ötesindeki vilâyetlerimizi terke razı oluşumuz gibi, milletin rızasma aykırı birçok teşebbüslere giriştiği sabit olduğundan, daha bir müddet murakebesiz kalmasından doğacak tehlikelerin büyüklüğünü" tebarüz ettirerek en kısa zamanda seçimlerin yapılmasma karar verdiğimizi bildirip, bu hususta her yerde hazırlıklara başlanmasını istedik.

Aynı zamanda, Merkezî Hükümetle -muvakkat bir zaman için da olsa- bağlılığımız kesilmiş olduğundan, Anadolu hükümetsiz kalmış durumda bulunuyordu ki, bu halin devamı da elbette çok mahzurlu idi. Bu sebeple, yine Umumî Kongre Heyeti olarak verdiğimiz şu kararı gereken yerlere yayınladık.

1- Padişah namına olarak, kanunlar dairesinde devlet umur ve muamelâtı, eskisi gibi yürütülmeye devam edecektir. Cins ve mezhep farkı olmaksızın ahalinin, can, mal ve ırzı ve her türlü hakları emniyet altında bulundurulacaktır.

2- Hükümet memurlarının vazifelerini, milletin meşru emellerine uyarak yapmaları tabiîdir. Bununla berâber, vazifeden çekinenlerin mâzeretleri istifa makamında kabul olunarak yerlerine münasipleri tevkil olunacaktır.

3- Vazife esnasında millî emeller ve cereyana aykırı hareketleri görülüp tahakkuk edeceklerin din ve milletin selâmeti adına şiddetle cezalandırılmaları katîdir.

4- Mülk-ü milletin selâmet ve saadeti, adil ve hakkaniyet, ancak memleket içinde emniyet ve âsâyişin teminiyle kaabildir. Bu bapta gereken her türlü tedbirlerin alınması kolordu kumandanlarıyle vali ve mutasarrıflardan beklenir.

6- Milletin murazatı Zat-ı Şâhâneye arz ve iblağa muvaffak olunup da, millî emniyet ve itimadı haiz meşru hükümetin kurulmasına kadar, muhaberat mercii Sivas'ta Umumî Kongre Heyet-i Temsiliyesi olacaktır.

7- İşbu mukarrerat, bütün millî teşkilât merkezlerine tevdi ve ilân olunacaktır.

Bu tebliğimizle, o gün için İstanbul'dan ayrı, Anadolu'da muvakkaf bir hükümet kurmuş oluyorduk ki, gelişen duruma göre başka çare de yoktu.

Fakat bu kararımıza itiraz edenler de vardı. Sivas'ta verdiğimiz kararları, mucip sebebleriyle her tarafa vakit ve zamaniyle bildirip, etraflıca izah ederek önceden fikir birliği sağlamaya, eldeki vasıtalarla her zaman imkân bulamadığımızdan, kararların çeşitli tefsirlerle, itirazlara uğraması de pek tabiî idi.

YENİ HÜKÜMETLE DİYALOG

Meselâ; bu son kararımızı, "Hilâfete isyan" telâkki edenler olduğu gibi, "Padişah ve hükümetini tammayınca, memur ve askerlerin maaşlarını kim verecek?" yahud da "Bu sert hareketinize İngilizler kızar da, Anadolu'ya asker çıkarırlarsa, yeni baştan muharebeye girmek tehlikesini düşündünüz mü?" diyenler de vardı.

Damat Ferit Paşa Kabinesi, her türlü fitne ve fesada başvurarak sarfettiği gayretlere rağmen, Millî Hareketle baş edemiyeceğini anlayınca 2 Ekim 1919 günü devrilmiş, yerine de Ali Rıza Paşa Kabinesi gelmişti.

Bu kabinenin kuruluşunun ertesi günü biz Heyet-i Temsiliye olarak Ali Rıza Paşa ile temas edip, kendisine kongrelerimizde tesbit edilen esasları riayeti kabul ettiği takdirde, kabinesine müzahir olacağımızı bildirdi. Ve Ali Rıza Paşa'nın ertesi günkü cevabında "Kongrelerimizde tesbit edildiğini yazdığımız esasların nelerden ibaret olduğu malûmları olmadığı için, bildirilmesini isteyişi" üzerine bir muhabere kapısı açıldı. İstanbul'daki bazı arkadaşlarımızın ve bizzat bu kabineye Harbiye Nazırı olarak girmiş bulunan Heyet-i Temsiliyemiz murahhası arkadaşımız Mersinli Cemal Paşa'nın da arabuluculuğu ile, kabinenin kuruluşunun beşinci günü bir anlaşmaya varabildik.

Harbiye Nazırı Cemal Paşa, bu anlaşmayı ifade ederek Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği 7 Ekim 1919 tarihli şifreli telgrafta aynen şöyle diyordu.

CEMAL PAŞA'NIN TELGRAFI

1- Kabine sizinle fikir birliğini ve millî iradenin hâkimiyetini kabul eder. Ancak bir intikam kabinesi olmaktan çekinir. Kabahatlilerin cezalandırılmasını kanunî şekilde yapmayı daha uygun görüyor.

2- Evvelki kabinenin icraatında zarara uğramış valilerin mağduriyetlerini ref ve tazmin, ehil olanlarm seçilmesini, bilhassa tâyin ve ordunun şeref ve intizamını iade etmeyi tamamen taahhüt eder.

3- Devletin harice karşı şeref ve haysiyetini iade için millî iradeye ve Heyet-i Temsiliye'ye dayanacaktır.

4- Heyet-i Temsiliye'nin murahhası sıfatıyle ve tamamen samimî ve hürmetkar bir his ile arzediyorum ki; Heyet-i Temsiliye'nin hem hariç ve dahile karşı hâkim mânasını vermeksizin kabineye müzahir halinde kalmasını ister ve bu büyük kuvvetin faydasını takdir eder, evvelemirde, telgrafların karşılıklı ve serbest çekilmesini ve ipka veya yeniden tâyin edilecek vali ve kumandanların hemen hareket edebilmesini, bilhassa kabul edilen yeni Mebus Seçimi Kanununun dağıtılıp ilân edilebilmesini pek faydalı görür.

5- Millî iradeye aykırı hareketlerden kaçınılacağını taahhüt eder isem, teferruatının şekil ve zamanı kalır ki pek kolay olacağına itimadım vardır. Vatanı kurtarmaya matuf gayenin husulüne, elbirliğiyle hemen çalışabilmek için, teferruat üzerinde ısrar olunmamasını, yardımınızla pek rica eyler ve bütün rufekây-ı kirâma da arzı hürmet eylerim.

Mustafa Kemal Paşa; buna verdiği cevapta, anlaşmaya varıldığından dolayı, hepimizin memnuniyet ve teşekkürlerini bildirerek, bundan sonraki müşterek çalışmaların ne suretle olacağını izah ile Meclisin bir an evvel toplanması için gereken tedbirlerin alınmasını da tavsiye ile sözlerini şöyle bitiriyordu.

CEVAP

“*Âcizleri ve bütün mesai arkadaşlarımın en büyük hürmet ve samimiyetimizle Zat-ı Devletinizin ve içinde bulunduğunuz kabinenin muvaffakiyete mazhar olmasına ve bu sayede vatanın kurtulmasına matuf gayenin bir an evvel tecellî etmesine bütün varlığımızla çalışacağımıza emniyet buyurmanızı ve burada hazır bulunan bütün arkadaşlarımın selâm ve hürmetlerini takdim ederim.”*

Bunun üzerine, hükümet de, biz de ayrı ayrı beyannameler yayınlayarak anlaşmaya vardığımızı millete müjdeledik.

Ayrıca, Heyet-i Temsiliye olarak toplanıp, bundan böyle hükümet işlerine karışılmaması ve bir an evvel mebus seçimini sağlamak için gereken tedbirleri aldık.

Mebus seçimi işi; "Bugünkü şartlar altında, bu seferki Meclis nerede toplanmalıdır?" meselesini ortaya çıkarmıştı.

Bu konuda fikirlerde ayrılıklar vardı. Mustafa Kemal Paşa; daha Erzurum’da bu mesele bahis konusu olurken, "Meclis"in artık Anadolu’da toplanması taraftarı olduğunu açıkça söylemişti. Onunla aynı kanaatte bulunanlar da görülüyordu. Fakat uzun müzakereler sonunda Meclisin emin bir yerde toplanması münasip olacağı fikri üzerinde durulunca, gerek bu meseleyi, gerekse hükümetin iç ve dış politikası ile sair hususları konuşmak üzere Bahriye Nazırı Salih Paşa ile buluşmak kararı verildi.

Bu karar gereğince, Salih Paşa maiyetindekilerle İstanbul'dan yola çıkınca, Mustafa Kemal Paşa ile ben de Sivas'tan hareketle Ekim’in 19uncu günü akşamı, Amasya'da Tümen Kumandanı Cemil Cahit Bey'in evinde buluştuk. Ertesi günü müzakerelere başladık. Üç gün süren müzakereler sonunda iç ve dış politikaya ait birçok meseleler hakkında karara varıldığı gibi, Millet Meclisinin toplanacağı yer hakkındaki teklifimiz de Salih Paşa’ya kabul ettirildi.

MECLİS BURSA'DA TOPLANACAK

Ve bu suretle yeni seçilecek Millet Meclisinin "Bursa"da toplanmasına ittifakla karar verilmiş oldu ise de, Salih Paşa, bu "kabulü" kendi adına yaptığını, ayrıca İstanbul'a dönüşünde hükümete de kabul ettirmeye çalışacağını, ettiremediği takdirde, Bahriye Nazırlığından istifa edeceğini söylediğinden, kat'î kabul İstanbul'dan gelecek cevaba bağlı kaldı.

Böylece Amasya'dan; Salih Paşa İstanbul'a, biz de Sivas'a dönmek üzere ayrıldık.

Fakat Amasya'da Salih Paşa ile müzakerede bulunduğumuz günlerde, Sivas'ta bazı tatsız hâdiseler cereyan etmişti.

Biz Amasya'ya vardığımız gün, Sivas'taki bazı Hürriyet ve İtilâfçılar, gece yarısı telgrafhaneyi basarak, memurları tehdit ile Padişaha vesair yerlere, Heyet-i Temsiliye ve Millî Hareket aleyhine birtakım telgraflar çektirmişlerdi. Ertesi sabah telgrafhaneye gelen Posta Telgraf Müdürü durumu anlayınca, Amasya'ya bize çektiği telgrafla; "Bu baskıncıların elebaşılarının Şemsettin Sivasî evlâdından Şeyh Recep, İlyaszade Ahmet Kemal ve Zarelizade Celâl isimli kimseler olduklarını, haklarında takibat yapılmaya başlandığını" bildirmiş ve aynı zamanda Padişaha çektirmeye muvaffak oldukları telgraf suretini de göndermişti. Bu telgrafta Padişaha hitaben şöyle deniyordu:

"Memleketimiz bulunan Sivas'ta Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla teşekkül eden kongre heyeti Reisi Mustafa Kemal Paşa, itimâtname-i Hümâyunlarını hâmil bulunduğunu işaa ile, memleketimizde seyyiatlarını örtmek isteyen bir küçük hizb'in iştirakiyle irade-i Millîyeyi temsil suretinde gösteriyorlar. Halbuki Halife-i Zîşanımız ve sevgili Padişahımıza her suretle itaat ve tam bağlılığımız dinimiz iktizası olduğundan, Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Seryaver-i Hazret-i Şehriyârî Naci Beyefendinin Amasya'ya îzamlarını haber aldık. Ahali arasında husule gelen heyecanı teskin için ulemâ, eşraf ve tüccardan iki yüzden fazla imzayı havi davetiye telgrafımıza cevap alamadık. Umumî efkârın ne merkezde olduğu bizzat müşahede buyrulmak üzere, Sivas'a kadar gönderilmelerini kemal-i tahelükle tazarrû ve niyaz eyleriz."

Mustafa Kemal Paşa, bu telgrafıyla, ayrıca, yine aynı şahıslar tarafından Salih Paşa'ya hitaben yazılmış olan telgrafnameyi de,

Amasya'ya gelir gelmez Salih Paşa'ya vermiş ve aynı zamanda Sivas'taki ilgililerle makine başında temas ederek, şeyh Recep denen adamla arkadaşlarının yakalanıp cezalandırılmalarını istemiş ve telgrafhanenin de bundan böyle tamamen kontrol altına alınmasını sağlamıştı.

Amasya'dan Sivas'a dönüşümüzde, Bahriye Nazırı Salih Paşa'dan aldığımız telgraftan merkezî hükümetin, Millet Meclisinin Anadolu'da toplanmasına razı olmayarak behemehal İstanbul'da toplanmasını istediğini öğrendik.

İstanbul'da Kara Vasıf Bey'le arkadaşlarının idare ettikleri gizli teşkilâttan aldığımız haberlerde de: "Hükümetin orada toplanacak Millet Meclisinin emniyetle çalışmasını temin hususunda, yabancılarla temas ederek, her türlü mutlak surette İstanbul'da toplanması zarurîdir." deniyordu.

Bunun üzerine son ve katî karar verilmek üzere Sivas'ta 28 Kasım 1919 günü Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Kâzım Karabekir, Ali Fuat Paşalarla diğer kumandanların da huzuriyle bir toplantı yapıldı.

Mustafa Kemal Paşa ile Heyet-i Temsiliye âzalarından çoğunun, iptidadan beri Meclisin, işgal altında bulunan İstanbul'da çalışamıyacağını beyanla orada toplanmasını istemediklerini daha evvel de kaydetmiştim.

KARABEKİR PAŞA'NIN KONUŞMASI

İlk sözü alarak, İstanbul hükümetinin ısrarına rağmen, Millet Meclisinin orada bir iş göremiyeceği ve bu sebeple behemehal Anadolu'da ve tercihan Eskişehir'de toplanması fikrinde olduklarını ileri sürenlere karşı nihayet, doğunun yegâne yetkili kuvvetini temsil eden Kâzım Karabekir Paşa, söze başlayarak, dedi ki:

"Meclisin Anadolu'da toplanması şüphesiz ki iyidir. İlk bakışta buna taraftar olmamak mümkün değildir. Fakat Padişah ile hükümetinin, Mebusan Meclisinin behemehal İstanbul'da toplanmasını ısrarla istemekte oluşlarını da dikkat nazarına almamız lâzımdır.

İstanbul'daki bugünkü hükümet gerçi anlaşmış durumda isek de yarın yine bir Damat Ferit Paşa veya benzeri bir hükümetle karşılaşmıyacağımızı kimse temin edemez. Bu takdirde İstanbul hükümetiyle aramızda, belki de eskisinden de beter bir çekişme başlıyacaktır. Bu hükümet; "İşte görüyorsunuz, Anadolu'dakiler Padişaha ve onun meşrû hükümetine karşı vaziyet alarak, Meclisi orada kurduktan sonra, ayrı bir hükümet de teşkil edeceklerdir." diye yine eskisi gibi, dört bir taraftan tahriklere koyularak, Anadolu'nun henüz durumu lâyikiyle kavrayamamış saf halkını yer yer ayaklandırması, hattâ birçok Müdafaa-i Hukuk merkezlerini de kışkırtıp aleyhimize kıyam ettirmesi suretiyle bizi çok müşkül bir vaziyete sokabilir ve o zaman Anadolu'da önlenemez kavgaları yüzünden, millî dâvamızın tehlikeye düşmesi ihtimâli de belirir. Katî kararı verirken, bütün bunları dikkat nazarına alıp iyi düşünmeliyiz."

Kâzım Karabekir Paşa'nın bu yoldaki konuşması o gün -nasıl oldu ise- pek tasvip edilmedi. Müzakerenin devamı ertesi güne bırakıldı. Ertesi gün de Kâzım Karabekir Paşa, daha kuvvetli mucip sebeplerle, fikrinde şöyle ısrar etti:

"Meclisi Anadolu'da topladığımız takdirde birçoğu zaten seçilmiş olan mebuslar, bizim göstereceğimiz yere gelmez de, İstanbul'a giderlerse ne yaparız? Bunlar, İstanbul'da toplanmak üzere seçilmiş olduklarına göre, oradan başka bir yere gitmemek arzusunu izhar ederlerse, ne kadar müşkül bir duruma düşeceğimizi ve ortaya (Kuvay-i Milliye'nin mi, yoksa mebuslar heyetinin mi millletten rey ve kuvvet aldığı) meselesinin çıkıp bizi gerçekten içinden çıkılmaz bir vaziyete sokacağını düşünmemiz lâzımdır.

Hattâ, mebusların çoğunun Anadolu'da toplamaya muvaffak olduğumuzu farzetsek bile -Bunu Padişah ile İstanbul hükümetinin isteği hilâfına yapmış olacağımızdan- bu hükümetin ve henüz bu hükümeti meşru saymakta devam eden bir kısım halkın, yer yer itirazları, hattâ ayaklanmaları ile karşılaşmamız ihtimali pek kuvvetledir. Zaten aleyhimizde bulunmak için fırsat bekleyen İstanbul ve Anadolu'daki Padişah ve onun hükümetine taraftar olan birçokları, böyle bir vaziyet karşısında bizim için (Bu adamlarda iyi niyet yoktur. Birkaç muhteris kendi başlarına hükümet, hattâ Cumhuriyet kurmak sevdasıyle, ortalığı karıştırmakta devam ederek, sulh yapmayacaklar ve döğüştüre döğüştüre milleti batıracaklardır. İyi, namuslu adamlardan mürekkep bir kabine istediler, bu da kabul edildi. Tam sulh olacağı sırada bakın ne yapıyorlar) tarzındaki propagandalarla umumî efkârı kışkırtıp aleyhimize çevirmekle de kalmayarak, Padişah ile onu himaye eden İtilâf Kuvvetlerini de daha ümitli bir vaziyette bize saldırtırlarsa, buna karşı biz halka ne diyeceğiz? Ne desek de kim bize hak verecektir?

Gaye bildiğimiz Millî Hükümet, bugünkü durumumuzda, cebir ve tazyik ile kurulamaz. Bu yola yöneldiğimiz takdirde, birçok tehlikelerle karşılaşmamız mukadder olduğu gibi, dış âlemde, bize en hayırhah milletler gözünde dahi, şüpheli duruma düşebiliriz. Ve nihayet, batıdaki kıtaların ve hattâ Heyet-i Temsiliye'nin parası kalmadığından, benden para istiyorsunuz. Meclisin Anadolu'da toplanması yüzünden, hoşnutsuzluklar ve ayaklanmalar başlayınca, seferber kıtaları, Mebusan Meclisini ve yeni millî hükümeti beslemek için ne yapacaksınız? Harbden mânen ve maddeten bitkin çıkmış halktan, sebebini anlayamıyacağı bir vaziyette tekâlif-i harbiye usuliyle birçok şeyler ve para istersek, bu bile, halkın aleyhimizde husumetine kâfi bir sebep olmaz mı?

Ben, şahsî yeminimi bir daha tekrar edeyim ki, tek dağbaşı mezar oluncaya kadar, mukavemetten vazgeçmeyeceğim. Fakat Millî Hükümetin muvaffakiyetle kurulması için, Meclisin evvelâ İstanbul'da toplanması zarurîdir. Bu meclisin ömür ve istikbali yoktur. Meclis toplandı diye, İtilâf Devletleri hakkımızda verdikleri kararı değiştirecek değillerdir. Aksine, Kuvay-ı Milliye'nin muhassalası sayacakları mebusları, bilhassa İngilizler ilk fırsatta yakalayıp süreceklerdir. İşte o gün Millî Hükümetin en iyi şekilde kurulabileceği gündür. Çünkü namus ve haysiyet sahibi her insanın anlayabileceği vaziyet hasıl olacak, Padişah ve hükümetinin hiyaneti, hiç değilse hamakati herkesçe kabul edilecek ve Millî Hükümetimiz Anadolu'nun göbeğinde güneş gibi doğacaktır. Fakat o zaman da Eskişehir tehlikelidir. Ankara'nın batısına çekilmek muvafık olur.'

Kâzım Karabekir mâkul konuşuyordu. Sözlerini bitirince ben sordum.

MECLİSİ İNGİLİZLER BASACAK

- Demek ki İstanbul'da Mebusan Meclisini İngilizler basıp, mebusları tevkif ile sürerlerse, Millî Hükümetin kurul-masına kat'î karar verip, kolaylıkla muvaffak olacaksınız?

Karabekir Paşa, şu cevabı verdi:

- Bu suali en basit bir vatandaşa sorsanız, vereceği cevap "evet"ten başka bir şey olamaz. Çünkü, bütün iyi niyetlerimize rağmen, ihanete kurban olduk diyerek Millî Hükümet kurmak hakkındaki davetimizi, şahsî hırslarımıza vermek için vicdanlarından pek acı sesler duyacaklardır.

Ben tekrar sordum:

- Peki, ya İngilizler, tahmininiz hilâfına hareketle Meclisi basmazlarsa?

Karabekir Paşa buna da cevaben:

- Bence bu mukadderdir. Yüzde sekseni zaten Anadoludan giden mebusları, Kuvay-ı Milliye'nin müdrik kuvvetidir diye, ortadan kaldırmak, hele İngilizler gibi bir düşman için gayet tabiî bir düşüncedir. Tahminimin tahakkuk edeceğinden emin olunuz. En geç, kabul edilmeyecek bir sulhu reddedişimizle bunu yapacaklardır, deyince, ben dayanamadım, o anda zihnimde peyda olan bir fikri açığa vurmak zaruretini duyarak, dedim ki:

BOMBA PATLATACAĞIM

- İngilizlerin bunu yapmamaları ihtimaline karşı, bu işi behemehal tahakkuk ettirmek için, ben, tehlikeyi kabul ediyorum. İstanbul'a Meclise gideceğim ve dediğiniz olmazsa, Anadolu'da Millî Hükümeti kurmaya muvaffak olmanız için, Meclisin ortasında bomba patlatarak kendimi feda edeceğim.

O anda heyecanımın tesiriyle dilimin ucuna gelen bu “bomba” sözü ile İngilizleri Meclise karşı harekete tahrik edici şiddetli bir çıkış yapmayı kasdettiğim tabiî anlaşılır. Bu sözlerimden duygulandıklarını hal ve tavırlarından anladığım arkadaşlar, derin bir sessizlik içinde, kararımı tasvip ettiklerini bakışlarıyla belirtirlerken Kâzım Karabekir Paşa, âni bir hareketle koltuğundan kalkarak, karşıma geldi ve:

- Yüksek alnından bir kere daha öperim, diye büyük bir samimiyetle boynuma sarıldı ve şu sözleri söyledi:

Millî kahramanlıktan çekinmiyeceğini emsaliyle bilirim. Siz gidiniz, fakat orada acele etmeyiniz. İngilizlerin bu işi kendiliklerinden yapacaklarından şüpheniz olmasın. O zaman alacağımız “Rauf da hapsedildi, İstanbul'dan sürüldü” haberi benim de ruhumda yaralar açar. Sâna çok acırım. Fakat sen, vatanseverlik heyecan ve aşkıyle Millî Hükümetin doğuşuna mühim bir âmil olursun. Evet, bu işi başarmak için sen yetersin. İstanbul’a git, diğer arkadaşlar ve bilhassa Mustafa Kemal Paşa burada kalmalı, İstanbul'a gitmemelidirler."

İşte bu suretle Karabekir Paşa'nın teklifi ittifakla kabul edildikten sonra ben seçildiğimiz takdirde arkadaşlardan yalnız Hüsrev Gerede ile birlikte İstanbul'a gitmeyi uygun buldum.

İSTANBUL'DA MECLİS AÇILACAK

Bu esnada yer yer seçimler yapılıyor ve bazı illerde mebuslar seçilmiş bulunuyordu. Ancak, henüz Meclisin nerede toplanacağını ve bu Mecliste ne suretle çalışılması gerekeceğini bilmiyorlardı. Bunları aydınlatmak işini, üçe ayırdık. Doğu vilâyetleri mebuslarına Erzurum'da Kâzım Karabekir Paşa gereken bilgi ve izahatı verecekti. Üçüncü Kolordu Kumandanı (Çolak) Selâhattin Bey Orta Anadolu mebuslarını aydınlatmak için Sivas'ta toplayacaktı.

Mustafa Kemal Paşa ile ben de Batı vilâyetleri mebuslarını, Eskişehir yakınındaki Seyitgazi'ye dâvet edip, kendileriyle orada temas edecektik.

O havalî kumandanı Ali Fuat Paşa, bu iş için en ehemmiyetli yer olarak Seyitgazi'yi münasip görmüştü.

Seyitgazi'de bir müddet kalıp, mebuslarla temas ettikten sonra, yine Ali Fuat Paşa'nın münasip göreceği şehir veya kasabada yerleşmek kararıyle, yola çıkıyorduk ki, Paşa'dan başka bir haber geldi: Konya Ereğlisi'ndeki kuvvetlerinin hepsini, bir yolunu bularak il merkezine, oradan da Ankara'ya getirmiş, etrafı temizlemiş, sükûn ve huzûru tesis etmiş, demiryollarını onartmış ve bize (Ankara'ya gelin) diyordu. Memnuniyetle karşıladığımız bu dâvet üzerine Seyitgazi'den vazgeçtik. 22 Aralık günü Sivas'tan, üç otomobillik bir kâfile hâlinde hareketle, Ankara yolunu tuttuk.

İlk otomobilde Mustafa Kemal Paşa ile ben vardım. Yâver Cevat Abbas Bey de bize refakat ediyordu. Heyet-i Temsiliye âzalarmdan bir kısmı da diğer iki otomobilde yer aimış bulunuyordu.

İlk molayı verdiğimiz Kayseri'de üç gün kaldık. Bu esnada şehrin ileri gelenleri ve halkı ile temas ve hasbihal ederek, umumî durum hakkında kendilerini aydınlattık. Nihayet 27 Aralık günü Ankara'ya vardık. Orada Ali Fuat Paşa, Vali Vekili Yahya Galip Bey ve diğer hükümet erkânı ve şehir ileri gelenleri ile halk tarafından samimiyetle karşılandık.

Şehir dışında otomobilden inerek, karşıcı gelenlerle konuşa konuşa hükümet konağına kadar yürüdük. Orada bir müddet istirahatten sonra, ikametimize tahsis edilen, şehirin güney kısmındaki -yeni yapılmış büyük bir bina olan- Ziraat mektebine yerleşir yerleşmez çalışmaya başladık. Henüz seçilmiş olan bazı mebuslarla temas ederek,

onlara tâkip edecekleri hatt-ı hareket hakkında, önceden hazırlamış olduğumuz talimatı okutup, izah ettik. Artık tarihî bir mahiyet alan bu talimat aynen şöyle idi:

İstanbul'un İtilâf Devletleri ve bilhassa İngiliz Kara ve Deniz Kuwetlerinin işgal ve muhasarası altında olduğu ve inzibat kuvvetlerinin yabancılar elinde bulunduğu malûmdur. Bundan başka Rumların kendilerinden, İstanbul mebusu diye kırk kişi seçtiklerini ve Atina'dan gelmiş Yunan politikacılarıyla kumandanları idaresi altında olmak üzere, gizli polis ve ihtilâl teşkilâtı yaparak, devletimize âsi bir vaziyet almaya hazırlandıkları tahakkuk etmiştir. Hükümetin İstanbul'da mateessüf eli kolu bağlı vaziyette bulunduğunu itiraf etmek mecburiyeti vardır. Bu sebeplerden dolayı Millet Meclisinin toplantı yerini münakaşa etmek gibi bir mesele çıkarmıştır. Millet Meclisi İstanbul'da toplandığı takdirde, mebuslarm yapacakları vatanî vazife dikkat nazarına alınırsa tehlikelere mâruz kalmalarından cidden korkulur. Buna rağmen, Millet Meclisinin İstanbul'dan başka bir yerde toplanması, bir takım kötü niyetli ve fikirli kimselerin İstanbul'dan vazgeçildiği tarzında, muzır propagandalarma fırsat verecektir. Bu ve bunlar gibi sebeplerle, Meclisin İstanbul'da toplanması muvafık görülmüştür. Mebuslar:

1- İstanbul'da toplanmak zaruretine karşı İstanbul'da ve haricen bütün vatanda alınması lâzım gelen tedbir ve tertibat almak.

2- Mebusan Meclisinde vatanın tamamiyetini ve devlet ve milletin istiklâlini kurtarmaktan ibaret olan gayeyi muhafaza ve müdafaa için, müttefik ve azimkâr bir grup vücuda getirmek esbabını teemmül edeceklerdir.

Ankara'ya varışımızın ikinci günü, toplu bir halde ziyaretimize gelen ve henüz Padişah ve İstanbul Hükümetinin propagandaları tesiri altında olduklarından, çekingenlikleri de gözden kaçmayan şehirin hatırı sayılır şahsiyetleri ve uleması ile görüşürken onların dahi lâyıkı ile bilmediklerini düşünürek, Heyet-i Temsiliye adını Mustafa Kemal Paşa, "Muhterem vatandaşlarımızı böyle toplu bir halde selâmlamak bizim için kıymetli bir fırsattır. Bu fırsattan istifade ederek sizlerle kısa bir hasbihalde bulunmak isterim." diye konuşmaya başlayarak, ezcümle şunları söylemişti:

MUSTAFA KEMAL PAŞA KONUŞUYOR

"Efendiler, cümlenizin malûmudur ki, içinden çıktığımız büyük harbin son devrinde Amerika Cumhurreisi Vilson 14 maddeden ibaret bir programla ortaya çıktı. Bu program milletlerin kendi mukadderatını kendi hâkimiyetini temin ediyordu. Programın onikinci maddesi ise yalnız Türkiye'ye, devletimize ve milletimize aitti. Bu madde ile Vilson; Türkiye'nin, milletimizin tam hâkimiyetine mâlik olması lüzumunu ileri sürdükten sonra, buna bir iki kayıt ilâve etmiştir. O kayıtlar şunlardır: Aramızda yaşayan gayrı müslim unsurların emniyetleri ve gelişme serbestîlerini temin etmek, bir de Boğazları açık bulundurmaktır. Bütün İtilâf Devletleri, Vilson'un prensiplerini kendi menfaatleri için muvafık gördükleri gibi, bizim devletimiz de bu onikinci maddeyi kabulde hiçbir beis görmedi, kabul etti. Hakikaten kabul edilebilecek bir prensiptir. Ve işte devletimiz ancak bu esaslar dairesinde muharebeden çıkıp, mütareke yapmak kararını verdi. Buraya gelmezden evvel Erzurum ve Sivas Kongrelerinde tesbit edilen esaslar ve nokta-i nazarlar da başlıca bunlardan ibarettir. Bu esaslar sayesinde bütün milletimiz müttehit bir hâle gelmiştir. Millî teşkilâtımızın bugün tâkip ettiği gaye, vatanın parçalanmaktan ve milletin esaretten kurtarılmasına mâtuftur. Yakın zamanda millî teşkilât bu gayenin istihsâliyle, üzerine aldığı vatanî vazifeyi ifa edecektir. Fakat vazifesini ikmâl etmiş sayılmıyacaktır. Hayır, bence, bundan sonra da pek mühim bir vatanî ve millî vazifemiz vardır. Ezcümle, dahilî idare usulümüzü islah ile, medenî milletler arasında faal bir uzuv olabileceğimiz isbat etmek lâzımdır. Bu gayede muvaffak olmak için ise, siyasî mesaiden ziyade içtimaî mesaiye ihtiyaç vardır."

Mustafa Kemal Paşa'nın o gün söylediği bu sözlerle, memleketin kurtuluşunu sağladıktan sonra, inkılâplar yapmak niyetinde olduğunu anlayabilenler yok gibi idiyse de, dinleyenlerin asıl maksadını vatanı kurtarmaktan ibaret olduğuna kanaat getirerek, bir dereceye kadar müsterih oldukları şüphesizdi.

Seçimler yurdun her tarafında yapılıp bitirildikten sonra, Mebusan Meclisi 12 Ocak 1920 Pazartesi günü İstanbul'da toplandı ve Padişahın âdet olan nutku ile açıldı.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'dan mebus seçilmiş olduğu halde -daha evvel ne suretle verildiğini kaydettiğim karara uyarak- İstanbul'a

gitmemiş, Ankara’da kalmıştı. Ben de Sivas Mebusu olarak, Trabzon’dan seçilen Hüsrev (Gerede) Bey'le birlikte, İstanbul'a gitmiştim.

Fakat Sultan Vahdettin "inhiraf-ı mizaç" yani rahatsızlık bahanesiyle açılış törenine gelmemiş, nutkunu Sadrâzam Ali Rıza Paşa'ya okutturmuştu.

Vahdettin'in düşünce ve niyetlerini belirtmesi itibariyle olduğu gibi, Osmanlı Mebusan Meclisinde okunan son "nutk-u hümâyun" olarak da tarihî bir değeri olan bu nutukta şöyle deniyordu:

PADİŞAHIN NUTKU

"Balkan Harbinden henüz çıkıldığı ve giriftar olduğumuz zâyiat ve hasarâtı telâfi ve tazmine çalışmak lâzım geldiği bir sırada çıkan umumî harbe mülk ve milletin menfaatleri hilâfına iştirâk edilmesiyle henüz yorgunluğunu alamayan devlet bünyesinin ve matemini unutmayan milletin uğradığı elem ve musibetler cümlenin göz önündedir.

Mesai arkadaşlarını dahi haberdar etmemek suretiyle harb vesilelerini ihdas edenlerin gayri meşru hareketlerinden ve harb esnasında irtikâp olunan seyyiatın saltanat ve milletin beriyüzzimme olduğu şüphesizdir. İtilâf Devletleri ile akd olunan mütarekenin, tarihte emsali olmadığı veçhile, ondört aydan beri devam etmesi ve mütareke hâlinde bazı memleketimiz aksamının işgal olunması, memlekette tabiî ahvâlin avdetine mâni olduğu gibi, Yunanlılar tarafından vatanımızın ayrılamaz bir cüz'ü bulunan İzmir'e tecavüz edilmesi, müşkilâtı ve umumî galeyanı bir kat daha arttırmış ve orada mahallî ahâli hakkında reva görülen zulümler kalbî teessürlerimizi şiddetlendirmiştir.

Efendiler; şu mühim anda vaziyetimizin vehâmeti tarife muhtaç değildir. Kiyaset ve basiret ve metanet ve hamiyet mucib-i feyz ve selâmet ve müntecc-u muvaffakiyettir. Adalet, beşer cemiyetinin üssül-esâsıdır. "Elhakku ya'lü ve lâ yu'lâ aleyh" bir kaziyy-i müsellimedir. Bir milletin harbde mağlup olması, müktesep hakkı olan siyasî varlığını haleldar edemiyeceğinden, devletin hak ve menfaatlerinin korun-masmda teşrî heyet ile vükelâmn elbirliği ile sarfı mesaî ve gayret ve hükümetçe her türlü mâkul siyasî teşebbüsler kemâl-i dikkatle icrasına müdavemet olunduğu ve bütün milletin hayatî ve mukaddes menfaatlerinin muhafazası hususunda yekdil ve yekvücut bulunduğu halde devletimizin birliğini ve Osmanlı milletinin şeref ve haysiyetini temin edecek bir sulhün müyesser olacağı ve işgal altındaki vilâyetlerimizin kurtulacağını eltaf-ı sübhaniyeden ümit ederim. Binaenaleyh her türlü tefrika ve şikaktan tevakki edilerek bütün millî emellerin vatanın kurtarılması noktasında birleşmesi mertebe-i vücuptadır.

Memâlik-i şâhânemizin hüsn-ü idaresi için vakit vakit tatbik mevkiine konulmak istenilen ıslahattan birtakım sebeplerin araya girişi ile, tamamen semereler almadığı inkâr olunamazsa da, bu asrın icaplarına uyularak memleketin muhtaç olduğu mâmuriyeti ve tebaanın refah ve

emniyetini istihsâl için hakkıyle semereli olacak usul ve kaideler dahilinde yeni ve esaslı hükümler konması lâzımdır. Bu teşebbüslerin tahakkuk etmesi için hükümetimizce gösterilecek kat'î azme teşrîî heyet tarafından da ihtimamlar ilâve olunması ve harbin tesirlerinin yavaş yavaş giderilmesiyle idâri teşkilâtın bir yenilik fikri ile yeni baştan tanzim kılınması ve bu arada Osmanlı unsurlanndan ekalliyetlerin haklarının temini gibi mühim maddeler dikkat nazarından uzak tutulmaması ahassı âmâlimizdir.

Devletin maliye işleri, senelerden beri devam eden muharebelerden pek ziyade müteesir olarak eski borçlarına birtakım yenileri eklenmiş olduktan başka, memleket dahilinde yapılan tahriplerin telâfisi için de yeni bir büyük fedakârlık daha tahmil edilmek icabedeceği cihetle, sulhtan sonra memleketin istihsâl kuvvetini arttıracak, esaslı birtakım tedbir ve teşebbüsler icra mevkiine vaz'olunmak üzere, bir yandan maliye işlerinde tasarruf ve iktisada riayet ve verimli olmayan masraflardan kaçmak elzemdir.

Hükümetimizin mesaisini vatan ve milletin selâmeti esbabını istihsâle masruf olduğu gibi, sizlerin de memleketin yüksek menfaatlerini herşeye takdim ile, hükümet mes'uliyetini deruhde edenlere karşı hakikî murakıp ve müzahir olmanızı tavsiye eder ve kat'iyen yeis ve fütûra düçar olmayıp, uhdenize terettüp eden müşkül vazifelerin ifasında tevfikat-ı ilâhiyeye mazhariyetiniz Cenab-ı Vacibül amandan niyaz eylerim."

Vahdettin; bu nutkundaki tavsiyesiyle, memleketin selâmete ermesi için nifak ve şikaktan uzak, tek vücut hâlinde birleşip çalışmak gerektiğini kabul etmiş görünüyordu. Fakat, bu görünüşünde calî olduğu ve etrafını saran Damat Ferit Paşalarla benzerleri gibi, onun da düşmanların herşeyi yapmaya kaadir oldukları inancını daima muhafaza ederek, milletin gücüne inanmadığı bir müddet sonra sarahetle görülecektir.

Buna rağmen, bizim için de "Onun doğru yola gelmek temayülünde olduğuna" inanır gibi davranarak, gelişatı dikkatle tâkip etmemiz gerekiyordu.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN TELGRAFI

Meclisin açılışı münasebetiyle, Mustafa Kemal Paşa'nın, Heyet- i Temsiliye Reisi sıfatiyle Ankara'dan Padişah ve Meclis Başkanlığına çektiği şu tebrik telgraflarında da, bu durumumuz güzelce ifade edilmişti.

"Millî hâkimiyetin, en mühim bir devre-i hayatımızda uzun bir müddet tecelli ettirilmemiş olmasından doğan mücahedelerimiz, Meclisin açılmasıyle neticelerinden birini istihsâl etmiş oluyor. Millî heyetimiz milletin mukadderatını en meşrû ve en kanunî tetkik ve murakebe mercii olan muhterem Meclis'e tevdi etmiş olmakla müftehir ve bahtiyardır.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı namı altında kuvvetlerini, emellerini ve ruhlarını birleştirmiş olan millet, bugünden itibaren yalnız kendi iradesini temsil ve bilfiil hâkim kılacak Meclis'in nigâhbanı vaziyetinde, istiklâl ve varlığının sonuna kadar müdafaası emrinde onun en fedakâr istinatgâhıdır."

Mebusan Meclisi bu suretle işe koyuldu. Fakat ilk günlerde, mebusların bir kısmının İstanbul'a gelmeleri çeşitli sebeplerle gecikmiş ve çoğunlukla iki hafta kadar sonra sağlanabilmiş olduğundan, ancak Şubat başında riyasete Reşat Hikmet Bey seçilerek faaliyete geçilebilmişti.

Biz, ilk iş olarak, Şubat'ın yedinci günü Kuvay-ı Millîyeci arkadaşlardan seksen kadarı ile -esasını daha Ankara'da iken konuşup hazırlamış olduğumuz- Felâh-ı Vatan grubunu kurduk. Bütün mebusların sayısı yüzde kırk olduğundan, grubumuz, mevcudun yüzde altmışını teşkil ediyordu. Grup idare heyetini teşkil eden Bekir Sami, Hâmit, Muhtar Celâlettin Arif, Rauf Ahmet Bey'ler gibi arkadaşlarla, Mecliste tâkip edeceğimiz hatt-ı hareketi tesbit ile çalışmaya başladık.

Meclis çok müşkül şartlar altında çalışıyordu. Mebuslardan bir kısmının henüz durumu lâyıkı ile kavrayamamış ve bilhassa Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile, onu kuvvetle desteklemekte devam eden Padişahın tesiri altında kalmış olmalarından dolayı sık sık anlaşmazlıklar oluyor ve her konuda tam birliğe varmak kolay olmuyordu.

Ben bir taraftan Meclis dışındaki henüz Millî hareketimizin mânâsını kavrayamamış olanlarla da uğraşmak zorunda kalıyordum. Tıpkı

Padişah ve etrafındakiler gibi, nedense, bir türlü içinde bulunduğumuz durumun fecaatini lâyıkı ile anlayamadıkları için, bundan, ancak düşmanların merhametine sığmmakla kurtulabileceğini anlamak gafletine düşmüş olan neticeleri vardı ki ben, İstanbul'daki vaziyetim icabı temas ettiğim bu gibilerini de elden geldiği kadar uyarmaya çalışıyordum.

İşte o sırada bir gün Trabzon Mebusu Hüsrev Bey (Gerede) Mecliste bana Prens Sabahattin Bey'in benimle görüşmek istediğini söyledi.

PRENS SABAHATTİN BEY

Sabahattin Bey, İkinci Abdülhamid zamanında Bağdat demiryolu imtiyazını kendi vaadi veçhile Fransızlara verilmeyip de Almanlara verilmesine muğber olan babası Damat Mahmut Celâlettin Paşa ile Avrupa'ya kaçmıştı. Babası orada ölünce, memlekete dönmeyerek Meşrutiyet idaresi usulü okumuş olmakla mâruftu. Memlekete döndüğü zaman, her kavmin idarece muhtariyete nail olması esasına dayanan (Adem-i Merkeziyet = Decentralisation) politikasını tâkibe başlamıştı. Bu konuda nutuklar, konferanslar vermiş, risaleler yayınlamıştı, münakaşalara girişmişti. Mesleğini tervice gazetelerle çok çalışmıştı. Memleketin birlik ve selâmetini, sıkı bir Merkeziyet usulünde gören İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Sabahattin Bey'in bu faaliyetini tehlikeli sayıyordu. Cemiyetin reisleri Sabahattin Bey'e her suretle muhalefet ediyorlar, gün geçtikçe ona düşman oluyorlardı. İlk "Mebusan Meclisi" için yapılan seçimde, Sabahattin Bey'in -memleketin ahvâlini bilmediği için Rum Patrikhanesi ile müşterek yapılmış aday listesi yayınlayarak- kazanmak maksadıyle giriştiği teşebbüsleri, neticesiz bırakmaya muvaffak olmuşlardı.

Sabahattin Bey bundan sonra çok muğber olmuştu. Konferanslar ve yayınlarla siyasî amacına ermekten ümidini keserek, gizli politikaya yönelip, 31 Mart askerî ihtilâlini hazırlamakta en önemli rolü oynamıştı. Sabahattin Bey -galiba süt kardeşi olan- Fazlı Bey'i de, asker arasında tahrikâta memur etmiş ve bu zat yanına aldığı avcı taburları mensuplarından Hamdi Çavuşu banka kapılarına götürüp: "Bak Hamdi Çavuş, İttihatçılar işte buralardan aldıkları paralarla sefahat âlemlerinde yaşıyorlar" gibi propagandalarla ifsat etmiş ve bu süratle İttihatçı düşmanı kesilen bu Hamdi Çavuş da bölüğünü alarak karakol karakol dolaşıp peşine taktıkları ile 31 Mart sabahı Ayasofya meydanında kana buladığı isyan bayrağını çekmişti. Sabahattin Bey bizzat kendisi de Heybeliada'da torpido istimbotuna binip Beşiktaş önünde bulunan Hamidiye kruvazörüne gelerek, subaylarla erleri isyana teşvik eylemişti. İhtilâli bastıran Hareket Ordusu İstanbul'u işgal ettikten sonra, Sabahattin Bey de tevkif ile Harbiye Nezaretine hapis edilmişti.

Yine o günlerde tahttan indirilen Sultan Abdülhamid'in yerine padişah olan Sultan Reşad'a bîat merasimi yapılmak üzere Harbiye Nezaretine geldiği zaman -yeni Padişahın kızkardeşi olan- Sabahattin Bey'in annesi Seniha Sultan da oğlunun Harbiye Nezaretinde kapalı bulunduğu odanın önünde feryat ve figâna başlamış. Sultan Reşad

bunu duyunca, bundan böyle siyasetle meşgul olmayacağına söz verdirerek, Sabahattin Bey'i serbest bıraktırmıştı. Sabahattin Bey'in Harbiye Nezaretinden tahliye oluşuna bizzat şahit olmuştum.

Sabahattin Bey, bu şekilde hürriyetine kavuştuktan sonra, bir müddet sözünde durarak siyasî faaliyette bulunmamıştı. Fakat Balkan Harbi esnasında Kâmil Paşa Sadrâzam olunca, yeniden politikacılığa başlayarak -hem de Nâzım Paşa'nın öldürülüşünü müteâkip iktidara gelen İttihat ve Terakkî Fırkası ile, vatanın müdafaasında birlikte çalışmayı taahhüt etmiş olduğu halde- Sadrâzam Mahmut Şevket Paşa'yı, hazırlattığı suikaste kurban ettirmişti.

Bu suikast işinde muvaffak olmakla beraber İttihat ve Terakkî Hükümetini deviremeyince yakalanacağını anlayarak Avrupa'ya kaçan Sabahattin Bey, umumî harp çıktığı vakit de rahat duramamış ve siyasî hırsların insanı ne hâle getireceğinin en acı örneğini teşkil ederek, Yunan Başvekili Venizelos ile anlaşıp İstanbul'da bir ayaklandırma ile hükümeti düşürmek amacını güden gizli bir cemiyet kurmağa kalkmış ve Türk ordularının cephe cephe savaşlara hazırlandıkları sırada, İstanbul'a pek yakını ve mutemedi olan Satvet Lütfi Bey'i memur göndererek maksadını ortaya koymağa cür'et etmiş ise de bu genç, Sabahattin Bey'in teşebbüsünü hükümete haber vermiş, böylece tasarlanan gizli cemiyet, hükümetin bilgisi altında kurulmuştu.

İstanbul'daki Yunan Sefareti kanadı ile bu gencin -Venizelos vasıtası ile- Sabahattin Bey'e çektiği telgraflarla aldığı cevaplar elde edilerek maksat ve tasavvurları anlaşılmıştı. Yunan Sefareti baştercümanı, Sabahattin Bey'in verdiği mahrem talimatı cemiyetin toplandığı gizli yere götürdüğü sırada, Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbulat Bey, apansız orayı basarak, hepsini suçüstü yakalamaya muvaffak olmuştu.

Fesat ocağı bu suretle meydana çıkınca Sefaret mensuplarından bazılarının memleketten çıkarılmaları zaruret kesbetmiş ise de, büyük bir fenalık da vaktinde önlenmiştir.

Ben bütün bunları, İsmail Canbulat Bey'den dinlemiştim.

İşte Hüsrev Bey, Prens Sabahattin Bey'in benimle görüşmek istediğini söylediği zaman, bir anda belki bunları hatırlayarak şaşırıp "Ne görüşeceğiz?" dedim. Fakat Hüsrev Bey'in "Yok, belki faydalı olur" deyişi üzerine "Pekiyi" diye muvafakat ettim. Bir randevu alındı ve Kuruçeşme'deki eski Feriye Sarayında buluştuk. İyi giyinmiş, redingotlu, güleryüzlü, nazik, sempatik görünüyordu. İkimiz karşı

karşıya oturduk. Selâm sabahtan sonra, ilk sözü şu oldu:

- Beyefendi, nedir bu Anadolu'da olan zulüm? Ahâlinin parası alınıyormuş, vermeyenler dövülüyormuş. Buna nasıl cevaz veriyorsunuz?

- Evet, öyledir, dedim. Ahâliden para alınıyor. Vermeyenlerden de zorla alınıyor. Sebebini söyleyeyim. Yunanlılar İzmir'e çıktılar, ortalığı ateşe ve kana boyayarak ilerliyorlar, her taraf açık... Buradaki Harbiye Nezareti buna seyirci! Bunların karşısına sadece eline silâh alan gençler çıkıp cephe tutuyorlar. Muharebe ediyorlar. Dişleri, tırnaklarıyla savaşıyorlar. Bunları giydirmek, beslemek lâzım. Bunun için de kasaba ve şehirlerde cepheye gitmeyen zenginlerden, bunların iaşesi için para toplanıyor. Parası olup da vermeyenlerden de yine o cephedeki adamları tarafından zorla alınıyor. Mesele budur.

- Aman efendim, bu zulümdür. Buna nasıl cevaz verilir?

- Efendim, ırzına, malına kasdeden düşmanı memleketten çıkarmak için hayatını siper eden adamlar bunu yapıyor. Başka para yok ki, nereden bulup verelim. Eğer siz daha iyi bir yolunu biliyorsanız, ben şimdi Mustafa Kemal Paşa'ya yazayım, teşrif edin, orada idare edin daha iyi...

- Aman efendim, bu zulümdür. Ben oraya nasıl giderim?

- Öyle ise ne olacak, gitmezsiniz.

Sinirlendim, bıraktım, çıktım. Fesimi unutmuşum, arkamdan getirdiler.

Bu, Prens Sabahattin Bey ile ilk ve son konuşmamdır.

- BİRİNCİ CİLDİN SONU-